

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Галина Лабінська, Юрій Шивала

**ТУРИЗМ У КРИМУ:
сучасний стан, територіальна
диференціація, проблеми
та перспективи розвитку**

Монографія

Львів
2013

УДК 338.483(477.75)
ББК Ч518,1(4УКР-6КРМ)
Л 12

Рецензенти:

д-р істор. наук, проф. *В. М. Клапчук*
(Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, Інститут туризму);

д-р геогр. наук, проф. *М. М. Назарук*
(Львівський національний університет імені Івана Франка);

д-р екон. наук, проф. *А. Т. Шевчук*
(Інститут регіональних досліджень НАН України)

Науковий редактор *Р. М. Лозинський*

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Львівського національного університету імені Івана Франка
(Протокол № 36/2 від 29 лютого 2012 р.)*

Лабінська Галина

Л 12 Туризм у Криму: сучасний стан, територіальна диференціація, проблеми та перспективи розвитку : монографія / Галина Лабінська, Юрій Шивала. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 250 с.

ISBN 978-966-613-956-9

У монографії подана суспільно-географічна характеристика Криму, як найбільш атрактивної в туристичному відношенні території України. Розглянуто передумови розвитку туризму в Криму: історичні, природні, демографічні й економічні. Детально висвітлені наявні туристично-рекреаційні ресурси, розвиток туристичної інфраструктури, проблеми й перспективи розвитку туризму в Криму. Звернено увагу на активне розгортання екстремального туризму – як пропозиція на відповідний попит на туристичному ринку.

Для студентів географічних факультетів і всіх, хто цікавиться розвитком туризму, політичними, економічними, соціальними проблемами Криму.

УДК 338.483(477.75)
ББК Ч518,1(4УКР-6КРМ)

© Лабінська Г., Шивала Ю., 2013
© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2013

ISBN 978-966-613-956-9

Зміст

Передмова	5
1. Науково-теоретичні основи дослідження туризму	7
1.1. Рекреація, туризм і дозвілля: тлумачення і співвідношення понять	7
1.2. Систематика і класифікація туристично-рекреаційної діяльності (ТРД) та туристично-рекреаційних ресурсів (ТРР)	13
1.3. Методика досліджень	18
2. Передумови розвитку туризму в Криму	22
2.1. Географічне положення регіону як підґрунтя розвитку туризму в Криму	22
2.2. Демографічні передумови	27
2.3. Економічні передумови	49
3. Туристично-рекреаційні ресурси Криму	57
3.1. Природно-географічні туристично-рекреаційні ресурси	57
3.2. Природно-заповідні об'єкти – найрепрезентативніші природно-антропогенні туристичні ресурси Криму	78
3.3. Історико-культурні туристичні ресурси	88
3.4. Територіальні відмінності в розподілі туристично-рекреаційних ресурсів Криму	92
4. Розвиток туристичної інфраструктури Криму	97
4.1. Транспортна інфраструктура	97
4.2. Соціальна інфраструктура	103

4.3. Готельна та ресторанна інфраструктури	107
4.4. Санаторно-курортна інфраструктура	111
4.5. Територіальні відмінності у розвитку туристичної інфраструктури Криму.....	115
5. Розвиток активного туризму в Криму.....	119
5.1. Світовий досвід розвитку активного туризму в контексті його активного впровадження в Криму	119
5.2. Туристичні маршрути Криму за видами активного туризму та категоріями складності.....	130
5.3. Найпопулярніші продукти активного туризму	152
6. Проблеми і перспективи розвитку туризму в Криму.....	159
6.1. Проблеми розвитку туризму в Криму.....	159
6.2. Перспективи розвитку туризму в Криму	176
Післяслово	190
Список використаних джерел	194
Додатки	201

Перегмова

У контексті динамічного розвитку світової туристичної індустрії актуалізується увага до тих територій в Україні, які мають усі необхідні передумови для розвитку й функціонування туризму та спроможні забезпечувати надійні статті поповнення бюджету, створювати робочі місця, сприяти розв'язанню багатьох проблем суспільного розвитку території.

Туризм вважають одним з пріоритетних напрямків розвитку української економіки. Оснований на високому туристично-рекреаційному потенціалі, поступається зарубіжним туристичним ринкам і за обсягами наданих послуг та їхньою якістю, і за кількістю туристів, і за рівнем інвестування в розвиток інфраструктури. У міжнародному туристичному рейтингу за 2010 р., який періодично складає організація “Всесвітній економічний форум”, Україна займала 85 місце (у 2009 р. – 77) поміж Намібією та Гватемалою з-поміж 139 країн світу. Очолили рейтинг Швейцарія, Німеччина і Франція. У європейському регіоні Україна випередила тільки Вірменію, Боснію і Герцеговину та Молдову, водночас поступившись Росії (59 місце) та Грузії (73 місце).

Крим – один з перспективних туристично-рекреаційних регіонів України, розвиток туризму в якому є важливим елементом формування конкурентоспроможного національного туристичного ринку. Вигідне географічне положення, багатотисячолітня історія, багатство природи, матеріальної та духовної культури – все це та багато інших чинників формують туристичну атрактивність Криму. Проте нестабільність внутрішньої політичної та соціально-економічної ситуації в Україні, геополітичні, етнічні та релігійні конфлікти в самому Криму, екологічні проблеми, нерациональне використання туристично-рекреаційного потенціалу, незбалансований територіальний розвиток туристичної інфраструктури, порівняно невисокий рівень уведення креативних інновацій у секторі туризму, невідповідність туристичних послуг світовим стандартам та інші проблеми заважають

реалізації Криму як провідного туристично-рекреаційного осередку Чорноморського регіону.

Вивчення проблем туризму в Криму в територіальному та функціональному аспектах, а також обґрунтування перспектив щодо дальшого його розвитку мають значний конструктивний аспект. Вирішення багатьох питань, розглянутих у монографії, дасть змогу посилити т. зв. “мультиплікативний ефект” туристично-рекреаційної сфери, котрий позитивно пошириться на інші види господарської діяльності Криму, сприяючи й зростанню рівня та якості життя населення.

Авторами монографії є доцент кафедри географії України Г. М. Лабінська (вступ; розд. 2, пп. 2.2 та 2.3; розд. 3, пп. 3.1. та 3.2. (60 %); розд.5; розд. 6, п. 6.1. (40 %); післяслово) та аспірант цієї ж кафедри Ю. А. Шивала (розд. 1; розд. 2, пп. 2.; розд. 3, пп. 3.1. та 3.2. (40 %), 3.3; розділи 4 та 6, п. 6.1. (60 %). Сподіваємось, що наша праця приверне увагу зацікавлених економічним і соціальним розвитком Криму, його туристичними перспективами. Всі зауваження та рекомендації щодо вдосконалення монографії просимо надсилати на адресу:

79000, Львів,
вул. Дорошенка, 41
географічний факультет

Рекреаційна діяльність пов'язана з використанням ландшафтів і у цьому сенсі вона конкурує з сільським та лісовим господарством, рибальством, промисловістю, гірничою справою та іншими видами суспільної виробничої діяльності, де задіюють природні ресурси.

Розрізняють три форми використання часу, відведеного на рекреацію, – туризм, лікування та оздоровлення, відпочинок. Для означення видів діяльності, що відбуваються в межах часу, відведеного під рекреацію, використовуватимемо поняття “рекреаційно-туристичний” [10], яке включає всю (чи майже всю) сукупність явищ і процесів, пов'язаних з відновленням сил людини та задоволенням її фізіологічних і соціальних потреб.

Саме туризм у сучасному світі сприймається як головна форма рекреаційної діяльності, перетворившись на потужну самостійну галузь нематеріального виробництва, що задовольняє рекреаційні потреби [8, 25].

У сучасному світі туризм – це багатогранне явище, тісно пов'язане з економікою, історією, географією, архітектурою, медициною, культурою, спортом та іншими науками. Однак жодна з них не може повністю і вичерпно охарактеризувати його як об'єкт власних досліджень і жоден з наявних соціально-економічних інститутів не в змозі самостійно розв'язати комплекс його проблем.

Відомо багато поглядів на туризм як на галузь господарства, так і на міжгалузевий комплекс або ринок, де туристичне підприємство з продукції різних галузей формує туристичний продукт.

Згідно з визначенням Всесвітньої туристичної організації (ТОНВТО), термін туризм є похідним від французького *tour* (прогулянка, поїздка), це подорож у вільний час, один із видів активного відпочинку [90].

У Законі України “Про туризм” визначено туризм як тимчасовий виїзд людини з місця постійного проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності у місці, куди особа виїжджає [54].

За Н. Ф. Реймерсом, туризм – це будь-яка подорож з метою відпочинку й ознайомлення з новими регіонами й об'єктами [58], а О. О. Бейдик дає таке пояснення цього терміна: туризм – це форма масового подорожування та відпочинку з метою ознайомлення з навколишнім середо-

вищем, яке характеризується екологічною, освітянською та іншими функціями [10].

Визначення поняття “туризм” виключає момент отримання прибутку під час туристичної подорожі, тому туризм є популярною формою організування відпочинку, проведення дозвілля, пізнання рідного краю, навколишнього середовища, вивчення історії, культури і традицій певної країни [8, 12].

Туризм можна розглядати в широкому і вузькому значенні. В широкому розумінні до туризму відносять будь-який маршрут переміщення туриста у просторі, який виходить за межі буденності або за рамки повсякденних справ [53]. Так, щоденні поїздки з дому на роботу і з роботи додому, до туризму не відносять, а постійні виїзди на рибалку чи в ліс – уже туризм. Прогулянка магазинами по дорозі на роботу – це не туризм, а от відвідування ярмарку або цілеспрямована поїздка в торговий центр в іншому місті належить до туризму, якщо ця поїздка не здійснена з метою купівлі товарів повсякденного вжитку.

У вузькому значенні туристичними вважають всі спеціально організовані маршрути, пов'язані з переміщенням громадян, які ті здійснюють за свій рахунок (або за рахунок організацій, що оплатили відпочинок), окрім переміщень, пов'язаних із виконанням професійних обов'язків [8]. Фактично організовують туризм спеціальні організації (туристичні фірми, бюро, агентства та ін.), які узагальнено називають суб'єктами туристичної діяльності. Відповідно до Закону України “Про туризм”, суб'єкти туристичної діяльності – це підприємства, установи, організації, фізичні особи, що зареєстровані у встановленому чинним законодавством України порядку і мають ліцензію на здійснення діяльності, пов'язаної з наданням туристичних послуг.

Суб'єкти туристичної діяльності обслуговують людей (туристів), які тимчасово виїхали зі свого постійного місця проживання. Отже, турист – особа, що подорожує у межах своєї країни або в іншу країну з різною, не забороненою законом країни перебування, метою, на термін від 24 годин до шести місяців, без здійснення будь-якої оплачуваної діяльності та зобов'язана залишити країну або місце перебування в зазначений термін [54, 90].

Розвиток туризму супроводжується розвитком туристичної індустрії, яку визначають як сукупність виробництв

різних господарських галузей, закладів культури, освіти, науки, що забезпечують створення матеріально-технічної бази туризму, підготовку кадрів та процес виробництва, реалізації і споживання туристичного продукту на основі використання природних багатств, матеріальних і духовних цінностей суспільства [87].

Часте ототожнення наукових категорій “туризм” і “рекреація” як синонімів у літературних джерелах та ЗМІ, є ознакою їхнього семантичного навантаження.

Досить поширеною є думка, що “рекреація” – поняття значно ширше, оскільки включає практично всі види діяльності людини у її вільний від роботи час, який вона проводить поза своїм постійним помешканням, тоді як “туризм” – поняття вужче і глибше, бо цей процес супроводжується споживанням відповідних послуг, тобто купівлею певної продукції: товару чи послуг і використанням ресурсного потенціалу території.

У західному науковому світі дослідження рекреації тривалий час розвивалося незалежно від досліджень туризму. Традиційно туризм розглядали як комерційний економічний феномен, оснований як приватна справа. На протигагу такому підходу об’єкти рекреації вивчали як ресурси загальнодержавного використання і поширення. Тому дослідження рекреації фокусувалося на державному секторі. Вивчали проблеми управління незайманою природою, неринкове оцінювання й аналіз рекреаційного досвіду [81]. Вивчення туризму мало більш прикладний характер, який зосереджувався на традиційному приватному секторі (наприклад, туристична індустрія). Досліджували моделі подорожей, туристичний попит, рекламу і маркетинг [26].

Такий поділ між цими видами діяльності зберігався до початку 1980 років. Нині він значно знівельювався. І все ж, побутують думки, що “туризм можливий лише в межах рекреаційної основи”, а прихильники іншої точки зору намагаються довести, що “рекреація – компонент туризму” [47].

Вивчення туризму і рекреації розширилося і переплелось в понятійному апараті й методичному інструментарії. Разом зі зміною суспільства і впливом суспільно-географічних чинників поняття рекреації та туризму стали ототожнювати. Ті ж, хто намагається знайти різницю, можуть вважати, що рекреація апелює до такої особливості людської психіки, як

покладання на свої сили, тоді як туризм обслуговує явно тих, хто шукає розваг без значного дискомфорту. Але й ці аргументи стають умовними, оскільки швидкими темпами розвивається екологічний туризм, який спирається на активний відпочинок, за якого комфортність є мінімальною [51].

Однак очевидною є зростаюча конвергенція між туризмом і рекреацією у площині теорії, діяльності і впливів, особливо зі зростанням комерціалізації рекреації і розпорощенням обов'язків у рекреаційній сфері між державними і приватними структурами. Разом із цим з'являється і необхідність розглядати рекреаційні і туристичні ресурси у комплексі як ресурси для різних видів діяльності під час дозвілля [49].

Отже, ми оперуємо ще одним поняттям – “дозвілля”. Це – родова до рекреації і туризму категорія, що охоплює весь вільний від роботи час і включає як рекреацію, так і туризм [49]. Під цим поняттям розуміють час, упродовж якого індивідуум обирає, чим йому займатися добровільно.

Аналізуючи поняття “дозвілля”, американський географ М. Холл [47] виокремлює три основні підходи до його вжитку:

1. *Часовий підхід*, коли дозвілля розглядають як період часу, діяльності, стану інтелекту, в якому домінує вибір; у цьому сенсі дозвілля є формою вільного часу для особистості, простором для розвитку її здібностей, умінь і набуття навичок;
2. *Об'єктивний підхід*, при якому дозвілля розуміють як протилежне роботі заняття, тобто це будь-який неробочий або той, що лишається після роботи, час;
3. *Суб'єктивний підхід*, при застосуванні якого наголошують на якісних параметрах поняття, коли значна роль відводиться не стільки кількісним характеристикам (наприклад, кількість вільного часу), скільки особистісному сприйняттю дозвілля і його ролі, яке формується, зокрема, під впливом віросповідання й інших соціально-значущих рис; саме у цьому контексті слід розглядати дозвілля, яке може здійснюватися у будь-який час і визначатися характеристиками індивідуума та особливостями його світосприйняття.

Визначення понять “дозвілля”, “рекреація” і “туризм” змінюються залежно від контексту і завдання дослідження.

Взаємна підпорядкованість цих понять вдало, як на нашу думку, відображена графічною логіко-структурною моделлю (рис. 1.1), що свідчить про місце дозвілля, туризму і рекреаційної діяльності в життєвому циклі індивідуума.

На рисунку зображено дві області поєднання роботи і дозвілля:

1. Бізнес-подорожі, або бізнес-тури, що їх розглядають як зорієнтовані на ділові цілі подорожі, а це і відрізняє їх від мандрівок, які здійснюють на дозвіллі, і їхньою метою є відновлення психофізичної енергії, здобуття нових знань і вражень тощо;

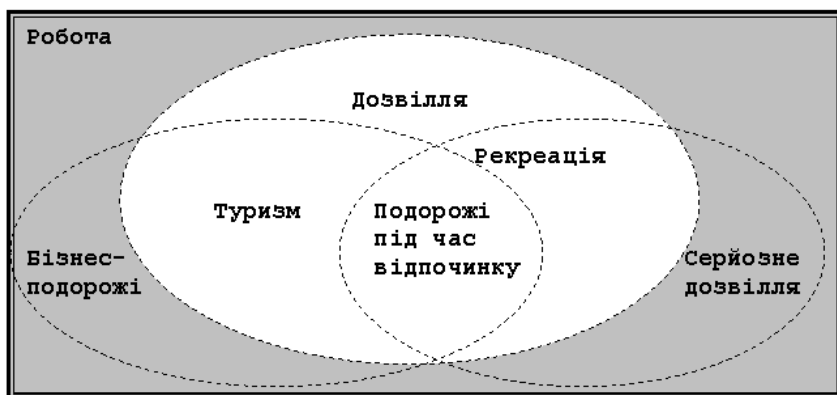

Рис. 1.1. Схема взаємного співвідношення між роботою, дозвіллям, туризмом і рекреацією [47]

2. “Серйозне” дозвілля (М. Холл, 2006 р.) вважають у сучасному світі засобом самовдосконалення, самовираження та професійної реалізації. Йдеться про прикладну творчість, здобуття нових знань і вмінь, які, з одного боку, є способом проведення вільного часу, а з іншого – можуть стати чинником професійного росту.

Зарубіжні й вітчизняні географи одноставні у виокремленні відмінностей між рекреацією і дозвіллям. Вони розглядають дозвілля як часове поняття, а рекреацію – як поняття про дію. Але є певні розбіжності у використанні власне поняття “рекреація” [50, 90].

У західній науковій літературі широко вживаним є поняття “*outdoorrecreation*”, тобто “рекреація поза домом”. Це, природно, передбачає наявність “*indoor recreation*”, тобто рекреації вдома чи в межах іншого приміщення. Вивчення цього виду рекреаційної діяльності лежить у площині психології, соціології та інших наук. У пострадянській географії подібного розмежування немає. У поняття “рекреація” вітчизняні вчені апріорі закладають розуміння певного виду діяльності поза домом [8, 10].

Питання організування і проведення рекреації лише на перший погляд просте й зрозуміле, бо кожна людина рано чи пізно, часто чи зрідка стикається із проблемами організування свого відпочинку. Можна сказати, що вміння конкретної суспільної істоти реалізувати власну потребу у відновленні психофізичної енергії стає індикатором ступеня розвитку самого суспільства та культурного рівня особистості.

1.2. Систематика і класифікація туристично-рекреаційної діяльності (ТРД) та туристично-рекреаційних ресурсів (ТРР)

Чи не найбільш складною методологічною проблемою в науково-теоретичному дослідженні туризму є структурування його як виду діяльності, встановлення його основних складових, видів та ін, визначення різних напрямків рекреаційно-туристичної діяльності (додаток 1).

Згідно з класифікацією курортів, лікувально-рекреаційні заклади систематизовані за різними ознаками:

- 1) лікувальними – кліматичні, бальнеологічні, грязьові, змішані (клімато-грязьові, бальнеогрязьові, бальнеокліматичні, бальнео-клімато-грязьові);
- 2) медичними – загальнотерапевтичні, спеціалізовані, протитуберкульозні;
- 3) функціональними – (а) переважно лікування; (б) лікування, відпочинок, туризм; (в) переважно відпочинок, туризм [1, 40].

Додатково розрізняють курорти за географічним положенням (гірські, приморські та ін.), за віковим складом рекреантів (дорослі, дитячі, змішані), за терміном функціонування (цілорічні, сезонні, змішані), за потужністю (кількість місць).

Інші погляди щодо класифікації висловили науковці в епоху формування туристичної індустрії як окремої галузі.

Так, О. О. Бейдик (2001р.) пропонує таку класифікацію туризму:

- 1) **за спрямованістю туристичних потоків** (внутрішній, в'їзний, виїзний).
- 2) **категорії туризму визначені за обсягом територій** (національний, у межах країни, у т. ч. місцевий і дальній; міжнародний, у т. ч. внутрішньорегіональний, міжрегіональний, кругосвітній).
- 3) **за типом споживача** (масовий, груповий, елітний (на замовлення), індивідуальний).
- 4) **за метою туристичної подорожі** (курортно-лікувальний; курортно-розважальний; релігійний (прочанство); діловий; навчально-освітній; пізнавальний; спортивний; шоп-туризм (торгівельний); військовий; екологічний; родинний, у т. ч. туризм діаспори – ностальгічний).
- 5) **за терміном подорожі** (короткочасний, у т. ч. транзитний; тривалий; короткочасний).
- б) **за характером рекреаційного середовища** (міський/урбосередовище); сільський (екологічний, зелений, агротуризм, кантрі-туризм, етнографічний); у природному середовищі.
- ба) **за типами (сферами) природного середовища:**
 - а) наземний – пішохідний, велосипедний, лижний, мотоциклетний, автомобільний, гірськолижний, скелелазіння, альпінізм;
 - б) підземний – спелеологічний;
 - в) водний – яхтовий, човновий, віндсерфінговий та ін.;
 - г) повітряний – планерний, дельтапланерний, балунінг (теплові аеростати, теплові повітряні кулі), парапланерний;
 - г) комбінований.
- 7) **за ступенем ризику для життя** (традиційний; екстремальний, у т. ч. екстремальні види екотуризму).

- 8) **за характером організування** (*організований* (плановий); *неорганізований* (спонтанний)).
- 9) **за інтенсивністю та регулярністю туристичних потоків** (*постійний*; *сезонний*, у т. ч. літній, зимовий, міжсезонний).
- 10) **за віком туристів** (дитячий; молодіжний; дорослий; пенсійний; змішаний, у т. ч. сімейний) [10]).

Інший підхід до систематизування ТРД пропонують О. Топчієв та Ц. Ван (2003). Вони класифікували мотивацію туристично-рекреаційних потреб населення відповідно до теорії потреб людини О. Маслоу:

- 1) **духовна** (відвідування рідного краю, рідних; конфесійні потреби; потреби позитивних емоцій – милування унікальними пейзажами та об'єктами).
- 2) **пізнавальна** (ознайомлення з історико-культурними пам'ятками, новими містами і країнами, з людьми та традиціями і т. д.).
- 3) **фізіологічна** (потреби лікування, оздоровлення, спорту).
- 4) **розважальна** (спортивні видовища, фестивалі, карнавали, національні свята і т. д.).
- 5) **економічна** (послуги науково-технічної інформації, нових товарів і послуг, торгівля та ін.) [40].

Туристично-рекреаційні послуги систематизують і за *періодичністю*: регулярно-добові; епізодично-сезонні, щорічні; разові (виключні). Вони можуть бути *масовими* (для всіх), *груповими* (для певного контингенту), *індивідуальними* (для окремих рекреантів).

Кожен вид рекреації має свій радіус і свій поріг обслуговування; кожен вид туристично-рекреаційного обслуговування стає рентабельним за умови певного мінімуму клієнтів, який і визначає поріг обслуговування [52].

О. Топчієв та Ц. Ван вважають, що ТРД потрібно розглядати за типами, видами і підвидами, а також за мотивацією та регулярністю попиту на туристично-рекреаційні послуги. За наведеною у додатку 1 схемою виділено три типи ТРД, 18 видів і 10 підвидів [40].

У ТРД важливим є поняття туристичного продукту. **Туристичний продукт** – це сукупність речових (предметів споживання) та неречових (у формі послуг) споживчих вар-

тостей, необхідних для задоволення потреб туриста, які виникають у період його туристичної подорожі [10, 40].

Туристично-рекреаційні ресурси – це об'єкти та явища природного, природно-антропогенного, соціального походження, що їх використовують для туризму, лікування, оздоровлення, та які впливають на територіальне організування рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів і центрів, їхню спеціалізацію та економічну ефективність [40].

За підходом І. М. Яковенко (2004 р.) рекреаційні ресурси класифіковані за кількома головними ознаками [1, 40]:

1) **цільовим призначенням:**

- ресурси цільового призначення, у т.ч. багатоцільового (комплексного чи конкуруючого) і спеціалізовані;
- ресурси супутнього використання.

2) **технологією рекреаційного використання:**

- рекреаційно-лікувальні;
- рекреаційно-оздоровчі;
- рекреаційно-спортивні;
- рекреаційно-пізнавальні.

3) **використанням компонентів середовища:** кліматичні; водні (поверхневі води); бальнеологічні (підземні води); грязеві й озокеритні; пляжні; флористичні та фауністичні; пейзажно-ландшафтні; пізнавально-природні (інформаційні); природно-антропогенні; історико-культурні.

Різномірність туристичних ресурсів пропонує класифікувати О. Любіцева, застосовуючи такі підходи: сутнісний (за предметною сутністю ресурсу); діяльнісний (за характером використання в туризмі); атрактивний (за мірою та формою залучення до туристичної діяльності); ціннісний, оснований на унікальності застосовуваного ресурсу; функціональний, оснований на неповторності туристичних умов і ресурсів, поєднаних з комплексністю їхнього використання; еколого-економічний (за споживчою вартістю ресурсу) [24].

Так, згідно з предметно-сутнісним підходом туристичні ресурси поділяють на *природно-рекреаційні* (клімат та розподіл його складових протягом року, узбережжя морів та океанів, акваторії водойм та річок, мінеральні джерела, мальовничі ландшафти, національні природні парки тощо); *культурно-історичні*, куди відносять археологічні, архітектурні пам'ятки, здобутки історії і культури минулого та сучас-

ні архітектурні та технологічні шедеври; *інфраструктурні*, репрезентовані територією, яка сама є ресурсом (її протяжність, конфігурація, географічне положення), населення з його традиційною етнічною культурою (одяг, їжа та напої, житло, промисли та ремесла, традиційні прийоми господарювання, вірування, побутові звички та традиції, свята й обряди, завдяки яким можна ознайомитися з фольклором, піснями, танцями населення країни тощо), задіяного як у традиційну, так і в сучасну систему господарювання, що забезпечує функціонування туристичної галузі в складі суспільно-географічного комплексу території шляхом розвитку виробничої та соціальної інфраструктури, наприклад, цілеспрямовано створюючи місця відпочинку як спеціалізовані ТРС [24].

А діяльнісний підхід дає змогу класифікувати ресурси за соціально-економічною сутністю, вартісними та трудовими ознаками на:

- а) *туристичні блага*, наявність яких об'єктивна і практично не залежить від людської діяльності. Це природно-рекреаційний потенціал території, репрезентований сприятливими для відпочинку в будь-яку пору року кліматом, мальовничими краєвидами, іншими природно-географічними умовами;
- б) *туристичні ресурси*, що включають об'єкти, створені людською працею (пам'ятки історії, культури, архітектури, музеї тощо), та об'єкти, до яких докладається людська праця з метою підтримки їхніх атрактивних якостей (пляжі, національні парки тощо);
- в) *туристична інфраструктура* – це підприємства розміщення, харчування, транспорту, екскурсійного обслуговування та проведення дозвілля тощо [23, 24].

О. О. Бейдик (2001) поділяє туристично-рекреаційні ресурси (ТРР) на:

- 1) природно-географічні;
- 2) природно-антропогенні;
- 3) історико-культурні.

Вчений виділяє також групу т. зв. *трансресурсних об'єктів*, які можуть належати одночасно до різних видів ТРР.

По-перше, це гомогенні (біпатриди) ТРР, які становлять собою природні та соціальні об'єкти й явища, що прослідковуються як на території України, так і у межах певної

зарубіжної країни, де вони виникли (наприклад, римська фортеця I–II ст. на мисі Ай-Тодор у Криму, споруджена за проектами Римської імперії; поховання шведів на полі Полтавської битви і т. д.);

По-друге, парарекреаційні (латентні) ТРР – це об'єкти й явища, що мають певний пізнавально-рекреаційний потенціал, але не залучені до туристичної індустрії (це можуть бути зруйновані або перепрофільовані споруди, “викреслені” імена і події та ін.) [10].

У дослідженні ми застосували схему, запропоновану О. Бейдиком.

1.3. Методика досліджень

Наукове дослідження – це цілеспрямоване вивчення об'єкта чи явища, в якому використовують методи науки, і яке, розкриваючи закономірності розвитку досліджуваного об'єкта (явища), формує нове знання про нього, пояснює закони його функціонування. В ньому окреслюють чи передбачають шляхи та форми використання одержаного знання в інтересах суспільства [43]. Ієрархія наукових досліджень складається з двох рівнів: емпіричного та теоретичного.

Специфіка емпіричного дослідження полягає в тому, що воно спрямоване безпосередньо на об'єкт і будується на даних спостереження та експерименту. В процесі такого дослідження встановлюють нові факти, їх систематизують та узагальнюють.

У процесі теоретичного дослідження вдосконалюється та розвивається понятійний апарат галузі науки, а пізнання об'єктивної реальності відбувається в її зв'язках та закономірностях.

Дослідження туристичної діяльності ґрунтується на комплексі принципів – загальних, базових положень, в яких, на основі пізнання наукових законів, формулюються вимоги, що забезпечують успіх у досягненні мети. До провідних принципів дослідження в області туризму відносять [90]:

1. **Принцип об'єктивності.** Він виключає односторонність, суб'єктивізм і упередженість у підборі та оцінці фак-

тів, потребує використання таких методів та процедур, які дають можливість одержати максимально достовірне знання про предмет дослідження.

Реалізація принципу об'єктивності передбачає:

- чітке обґрунтування вихідних позицій;
 - дотримання логіки та вибраних засобів дослідження;
 - забезпечення доказовості одержаних висновків і узагальнень.
2. **Принцип урахування неперервних змін, розвитку досліджуваних явищ** зумовлений діалектичною природою ринкового процесу, постійним розвитком досліджуваних явищ від одного стану до іншого.
 3. **Принцип виділення основних чинників, які визначають кінцевий результат.** Зі значної кількості подій, впливаючих на процеси в туристичній діяльності, необхідно виділити і вибрати головні, визначальні, які й стануть предметом розгляду.
 4. **Принцип єдності історичного та логічного.** Дає змогу врахувати історію становлення об'єкта (процесу), його сучасний стан та перспективи дальшого розвитку. Реалізація принципу ставить перед дослідником вимогу наступності в пошуковій діяльності, врахування нагромадженого досвіду та стану розвитку педагогічної теорії.
 5. **Принцип концептуальної єдності туристичних досліджень.** Дослідник повинен пояснювати досліджувані явища на підставі загальних позицій, розуміння сутності та закономірностей геопросторових процесів.
 6. **Принцип співвідношення досягнутого рівня з моделлю, метою.** Результати дослідження оцінюють з позицій поставленої мети, ідеалу, перспектив розвитку туристичного процесу.
 7. **Принцип єдності дослідницького і практичного туристичного процесу.** Дослідження туризму має завжди бути вписане в практичний процес туристичної діяльності, сприяти її вдосконаленню.
 8. **Принцип поєднання аспектного і цілісного підходів.** Міждисциплінарний характер предмета дослідження туристичної галузі робить неможливим

його безпосереднє пізнання як єдиного цілого. Дослідник вимушений обмежуватись і вивчати лише окремі аспекти. Разом з тим це дає можливість і необхідність розгляду об'єкта з інших позицій, реального оцінення результатів дослідження як часткових, співвіднесення їх з даними, одержаними при вивченні досліджуваного явища в інших аспектах.

9. **Принцип системного підходу.** Процеси чи явища, що відбуваються в туристичній індустрії, завжди системні. Специфіка системи не вичерпується особливостями її складових, а пов'язана насамперед з характером їхньої взаємодії між собою. Дослідник ставить за мету вивчити характер і механізм цих зв'язків та відносин [90].

При плануванні та проведенні наукових досліджень у галузі туризму варто уникати можливих недоліків, до яких слід віднести:

1. Низький науковий та методологічний рівень дослідження.
2. Відсутність глибокого теоретичного та практичного осмислення змін у туристичній політиці держави на конкретному етапі розвитку суспільства та на перспективу.
3. Поверховий, некритичний аналіз історії розвитку досліджуваного питання, наукової літератури, ринкової практики.
4. Використання методів, які не забезпечують необхідної об'єктивності й достовірності одержаних емпіричних даних.
5. Некоректне застосування статистичних методів оброблення результатів дослідження.
6. Дублювання тематики досліджень [51].

Досягнення високого методичного та наукового рівня дослідження туризму – це:

- відбір найбільш актуальної проблематики;
- конкретне й мотивоване обґрунтування визначення стратегії дослідження, його мети, завдань і предмета;
- спрямованість методики й організування дослідження на розкриття нових наукових фактів, закономірностей туристичних явищ, пошук шляхів оптимізації практичної туристичної діяльності;

- коректне організування та поетапність проведення науково-дослідної роботи на основі системно-структурного підходу та використання адекватних засобів методологічного аналізу;
- визначеність у виборі та застосуванні понятійно-категорійного апарату дослідження;
- прогнозування розвитку туристичних процесів, ринку туристичних послуг тощо [51, 52].

Основні етапи проведення дослідження охоплюють збір інформації за темою дослідження, оброблення наявної інформації та підсумування.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові методи абстрактно-логічного аналізу, причинно-наслідкової залежності, аналогії, порівняння, системний підхід та низка конкретних методів: картографічний, бального оцінення, кластерного та *SWOT*-аналізу.

2. ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В КРИМУ

2.1. Географічне положення регіону як підґрунтя розвитку туризму в Криму

Географічне розміщення – це головна передумова, на якій ґрунтується розвиток Криму як туристично-рекреаційного регіону.

Крим охоплює територію 26,1 тис. км², що становить 4,3% площі України. На 330 км простягнувся півострів від мису Кара-Мрун на заході до мису Фонар на березі Керченської протоки і більш як на 200 км від мису Сарич – на півдні до північної межі на Перекопському перешийку. На півночі і північному сході береги Криму омиваються водами Сивашу – мілководної затоки Азовського моря, яку козаки свого часу називали “Гнилим морем”, відмежованої Арабатською стрілкою. Берегова лінія тут значно порізана: багато мальовничих великих та малих півостровів, островів і заток типу лиманів. На заході і півдні півострів омивається водами Чорного моря, яке поблизу берегів утворює низку заток і бухт, у т. ч. Перекопську і Каркінітську – на північному заході, Каламітську – на заході і Феодосійську – на сході. Зі сходу до Кримського півострова вузьким сімнадцятикілометровим перешийком прилягає Керченський півострів, який з півночі омивається Азовським морем, а з півдня – водами Чорного моря.

У Криму переважають морські кордони, довжина берегової лінії становить близько 1000 км. Крим межує з Херсонсь-

кою і Запорізькою областями, а також з Краснодарським краєм Російської Федерації.

В адміністративно-територіальному відношенні Крим поділений на 14 районів: Бахчисарайський, Білогірський, Джанкойський, Кіровський, Красногвардійський, Красноперекіпський, Ленінський, Нижньогірський, Первомайський, Роздольненський, Сакський, Сімферопольський, Советський, Чорноморський (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Адміністративно-територіальний устрій Криму

В Криму знаходиться 16 міст, у т. ч. 11 спеціального статусу (республіканського та обласного значення): Алушта – 53,0 тис. ос., Арм'янськ – 25,9 тис. ос., Джанкой – 42,4 тис. ос., Євпаторія – 120,7 тис. ос., Керч – 155,3 тис. ос., Красноперекіпськ – 31,0 тис. ос., Саки – 28,5 тис. ос., Судак – 28,3 тис. ос., Феодосія – 107,6 тис. ос., Ялта – 143,6 тис. ос., республіканський центр м. Сімферополь – 336,6 тис. осіб та місто Севастополь, яке має спеціальний статус, із загальною кількістю населення 380,5 тис. осіб (станом на 01. 01. 2010 р.). Рівень урбанізації на півострові становить 63%, середня щільність населення – 75 осіб/км².

У ландшафтній структурі півострова виділяють (з півночі на південь) Кримську степову провінцію, Кримські гори, область Південного берега [7].

“Прикордонне” положення Криму між помірним і субтропічним географічними поясами сприяє м’якому клімату півострова та великій кількості годин сонячного світла (2 180–2 470 год на рік) (див. вкл. I).

Рельєф Кримського півострова складається з трьох нерівномірних частин: рівнинний Крим (займає найбільшу площу на території Криму), Керченський півострів і гірський Крим, до якого відносять Головну грядку Кримських гір та Південний берег Криму, а також Внутрішню і Зовнішню передгірні гряди.

На півночі півострова знаходиться Північнокримська низовина середні висоти якої не перевищують 50 м над рівнем моря. На території Тарханкутського півострова знаходиться Тарханкутська височина з найвищою точкою 179 м над рівнем моря. Центральна частина Кримського півострова також рівнинна і лише на півдні Сімферопольського, Бахчисарайського та Білогорського районів починається передгірний рельєф. На сході Криму розміщений Керченський півострів з переважаючим рівнинним рельєфом. Північна частина степового Криму має дуже розчленовану берегову лінію, через що там знаходиться велика кількість півостровів, маленьких островів та інших форм рельєфу [15].

Кримська гірська фізико-географічна країна знаходиться на півдні Кримського півострова (див. вкл. II). Простягається вона вздовж північного узбережжя Чорного моря на 180 км від мису Херсонес до міста Феодосії. На півночі гірська система межує зі степовою зоною, а на півдні омивається водами Чорного моря. Кримські гори є складчасто-бриловою системою альпійської геосинклінальної зони, формування якої почалося ще в мезозойську еру. В кайнозої на межі палеогенового і неогенового періодів, унаслідок альпійської складчастості, гірський Крим піднявся на висоту понад 1 500 м. Згодом відбувалися ерозійне розчленування південних схилів гір і вривання річкових долин. Нові підняття в Криму простежуються наприкінці неогену – початку антропогену і супроводжувалися значними розломами [7, 32, 34].

Кримські гори складаються з трьох паралельних пасом – Головного, Внутрішнього і Зовнішнього, що поступово знижуються з півдня на північ та простягаються з південного заходу на північний схід (див. вкл. III). Головне пасмо утворене триасовими та юрськими глинистими сланцями, вапняками,

пісковиками і конгломератами, внутрішнє – крейдовими й палеогеновими вапняками. В будові гірського Криму беруть участь також магматичні породи, які остигали поблизу поверхні у надрах землі.

Виходи цих твердих порід творять екзотичні гори Аю-Даг, Кастель тощо [88]. Унаслідок вимивання вапняків у Кримських горах дуже поширені карстові печери (найдовша Червона печера – 13,7 км). Крім карсту, у горах активно проявляються процеси вивітрювання, водна ерозія, селі, гірські обвали [71, 72].

Кримська гірська країна з помірно континентальним кліматом охоплює найвище Головне пасмо і передгір'я. Тут температура повітря однакова і коливається у січні в межах $-8^{\circ}\dots-9^{\circ}\text{C}$, в липні – $+15^{\circ}\dots+16^{\circ}\text{C}$, а кількість опадів у передгір'ях становить 400–500 мм, на Головному пасмі – 900–1200 мм [7].

Кримські гори – стратегічне туристичне джерело Криму. Це та територія, де знаходиться велика кількість туристично-рекреаційних ресурсів. Мальовничі ландшафти гір приваблюють не тільки тих туристів, які хочуть насолодитися красивими краєвидами, ознайомитися з історією жителів гірських районів Кримського півострова, а й екстремалів, які прагнуть гострих відчуттів. На базі туристичного потенціалу Кримських гір розвиваються такі види туризму, як: пішохідний, науковий, авто- і велотуризм, альпінізм, спелеологічний, екологічний, планерний, дельта-планерний, парапланерний, кінний та ін. [4, 82].

Клімат Південного узбережжя Криму субтропічний середземноморський, з додатними температурами весь рік. Річна кількість опадів – 350–550 мм; їхній максимум припадає на зимові місяці. Літо тут спекотне й посушливе [12].

Річки Кримських гір короткі, їхні долини місцями каньйоноподібні. Багато річок гірської частини Криму на довгий період пересихають або переходять у підземні води. Найбільші річки – Салгир, Альма, Бельбек, Чорна. Всі ріки Криму беруть початок у горах. Річки південних схилів мають малу протяжність, системи їхні розвинуті слабо, площа водозбору невелика. Вони бурхливі, порожисті, з частими водоспадами. Річки північних схилів порівняно довші, мають значну кількість приток. Площі їхніх водозборів більші, а течії спокійніші [75].

Ґрунтовий покрив Кримських гір доволі строкатий, детермінований висотою. В передгір'ї поширені дерново-карбонатні гірсько-лісостепові, а на Південному березі Криму – коричневі ґрунти. На північних схилах Головного пасма, зайнятого лісовою рослинністю, поширені бурі лісові, а на яйлах розвинуті гірські лучні ґрунти. Південний схил Головного Кримського пасма не має суцільного ґрунтового покриву – він переривається тут скельними породами, кам'яними осипищами [4, 7].

У розподілі рослинності Кримських гір проявляється вертикальна поясність. Передгір'я – це смуга кримського лісостепу, в межах якої степ чергується з ділянками лісу. Тут росте дуб пухнастий, скельний і звичайний, клен польовий, берест. З чагарників: дерен, граб східний, глід, шипшина, з трав: ковила, типчак.

На північному схилі Головного пасма до 700 м над рівнем моря переважають дуб скельний, клен, ясен, липа, граб. Вище, до висоти 1 300 м, – букові ліси з домішками граба, берези, липи. Поблизу верхньої межі трапляються невеликі ділянки соснових лісів. На гірських плато – яйлах – збереглися лише невеличкі ділянки лісу з бука і сосни. Основна площа яйл зайнята гірськими луками та лучними степами. Тут широко поширені альпійська фіалка, звіробій, безсмертник, осока, типчак [4, 7, 12].

Для Південного берега Криму характерні чагарникові зарості, що складаються з держидерева, чагарникових форм дуба пухнастого і граба східного. Сучасний краєвид утворюють кипариси, кедри, лаври, магнолії. Завдяки сприятливим ґрунтово-кліматичним умовам можна вирощувати субтропічні культури; мигдаль, інжир, хурму, гранат. Тваринний світ Кримських гір різноманітний. У лісах живуть олень, козуля, муфлон (дикий родич домашньої вівці з о. Корсика), куниця кам'яна, борсук, лисиця, заєць, білка. З птахів: гриф чорний, пугач, сойка, синиці, кропивник, соловейко, чайки, лебеді, чаплі [7].

Таке багате біорізноманіття, мальовничість ландшафтів, теплий клімат, своєрідна культура і побут місцевого населення надають Кримським горам своєрідного статусу “природного туристичного комплексу”, роблячи їх базою для розвитку найрізноманітніших форм та видів туризму. Збереження природи Кримських гір та розвиток туристичної інфраструктури є перспективними шляхами розвитку туризму в Криму.

2.2. Демографічні передумови

Туристична атрактивність Криму детермінована й демографічними чинниками. В цьому контексті мають значення параметри демовідтворення, кількісні та якісні ознаки населення, його освітній, кваліфікаційний та національний склад.

У Криму станом на 1 січня 2010 р. проживало 1 965,3 тис. осіб (це дев'яте місце в ранговому ряді адміністративних одиниць України). Як і в Україні загалом, у регіоні зокрема простежується депопуляційний тренд (рис. 2.2). За 15 років (з 1995 по 2009 рр.) населення Криму скоротилося на 255,7 тис. осіб, або на 11,5 %. Зросла частка осіб, які живуть у сільській місцевості, з 36,8 % у 1995 р. до 37,1 % у 2009 р. В статевому складі населення й далі переважають жінки (53,8 % у 1995 р.; 54,3 % у 2009 р.).

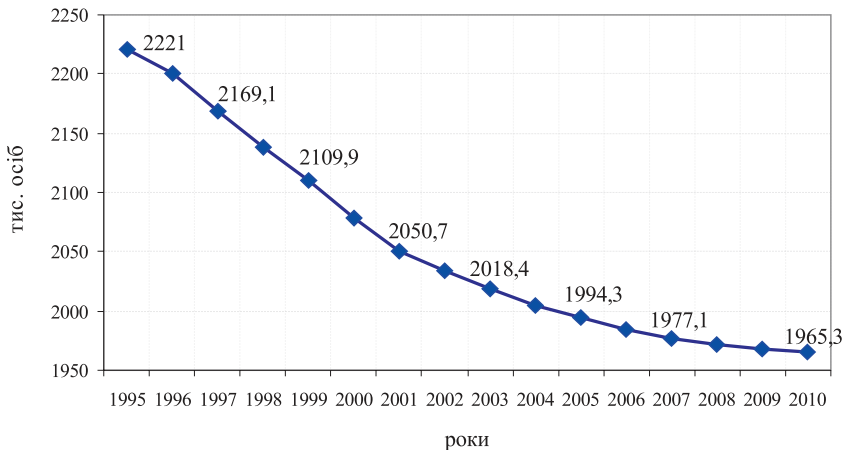

Рис. 2.2. Динаміка кількості населення Криму
(станом на 1 січня)

Відповідно до загальноукраїнських розвиваються демографічні тенденції в автономії: знижується народжуваність, старіє населення та збільшується демографічне навантаження працюючих осіб, хоча зберігається і регіональна специфіка.

У віковій структурі населення найпомітніші зрушення характерні для групи осіб віком 0–14 рр. Її частка за період 1995–2009 рр. зменшилася з 21,4 % до 13,9 %, зате суттєво зросла питома вага вікових груп 45–64 рр. та 65 р. і старших. Помітно вирізняється якісно кращий віковий склад населення АР Криму в сільській місцевості (рис. 2.3). Полярно протилежна ситуація в міських поселеннях.

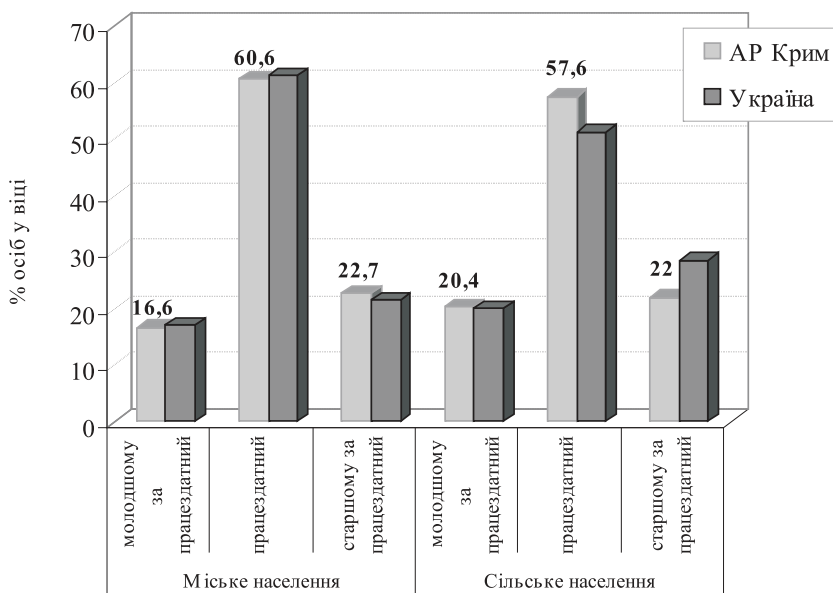

Рис. 2.3. Віковий склад населення за укрупненими віковими групами АР Крим та України (загалом) за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

У 2009 р. частка молодших за працездатний вік знизилася до 15 %, на когорту осіб працездатного віку припадало 61 %, питома вага осіб після працездатного віку становила 24 %. У демографічних прогнозах передбачають, що статево-вікова піраміда з часом може набрати “перевернутого” вигляду. Йдеться насамперед про підвищення рівня старіння населення працездатного віку з усіма наслідками, що випливають звідси [56].

Медіанні позиції в переліку областей України зайняла автономія за показником середнього віку населення (38,6 років, 2001 р.). Найвищими значеннями на момент перепису характеризувалася Чернігівська область (42 роки), найнижчими – Закарпатська (35 років) (рис. 2.4). Простежується прямий зв'язок між рівнем народжуваності і середнім віком населення. Так, в областях де спостерігається вища дітородна активність населення, формується молодий віковий склад населення. Увагу слід акцентувати на економічних наслідках такої залежності. Внаслідок низького рівня пенсійного забезпечення покоління працездатного віку змушене економічно утримувати не лише дітей, але й осіб похилого віку, що стало чи не вирішальним чинником зниження репродуктивних норм та рівня народжуваності.

Простежуються гендерні відмінності показника середнього віку населення: 36 р. для чоловіків та 40,7 р. – для жінок, а також відмінності в розрізі за місцем проживання на користь сільських мешканців (рис. 2.5).

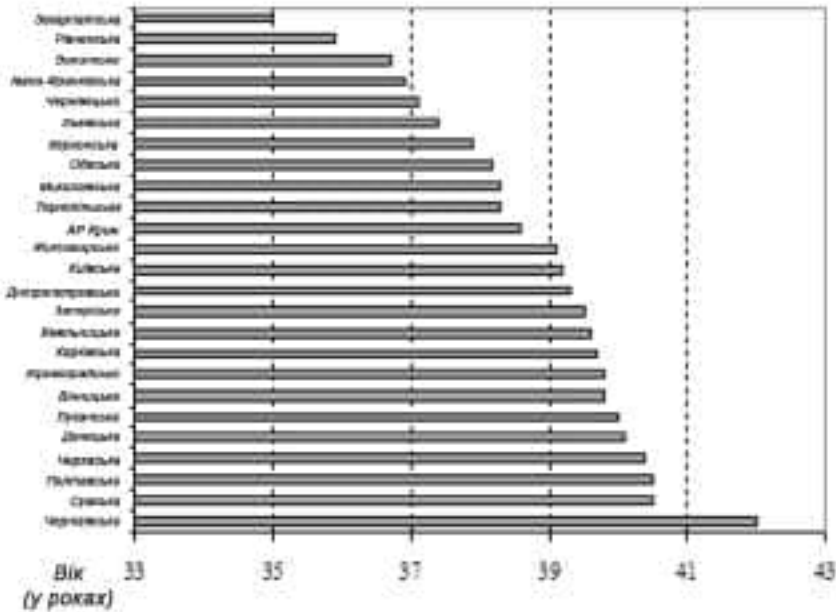

Рис. 2.4. Ранжування регіонів України за показником середнього віку населення (матеріали перепису 2001 р.)

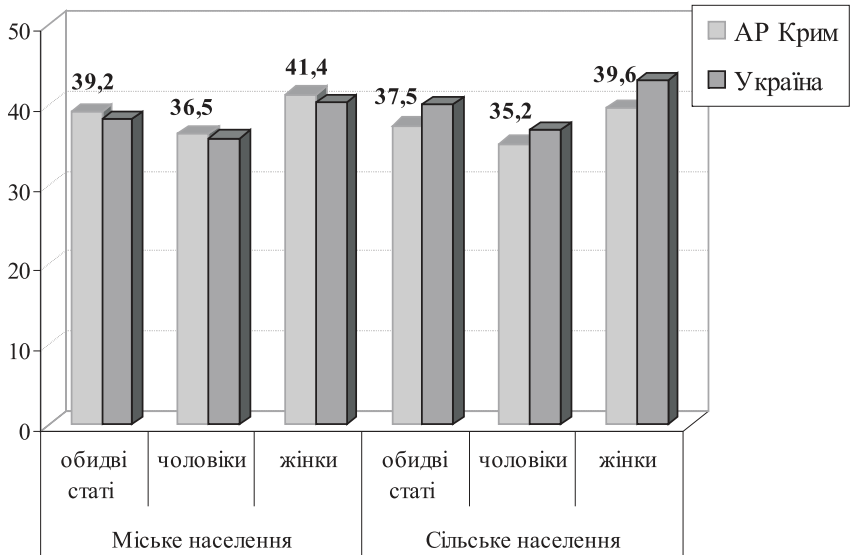

Рис. 2.5. Середній вік населення АР Криму та України (загалом) за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

За період з 1995 р. по 2010 р. змінився показник очікуваної тривалості життя в регіоні (табл. 2.1). Покращення показників як загального, так і диференційованих за статтю не зрівнювали, однак, ґендерних диспропорцій. Сталою залишається різниця в середній очікуваній тривалості життя кримських чоловіків і жінок – 11 років (як і в 1995 р.), як, зрештою, і в Україні загалом, що негативно характеризує країну в міжнародному співтоваристві. Високі повікові коефіцієнти смертності чоловічого населення у працездатному віці відображають особливості їхньої вітальної поведінки зокрема, так і соціально-економічні умови життєдіяльності.

Позитивним здобутком запровадження стимулювальної демографічної політики в Україні є зменшення показника природного скорочення населення Криму більш, ніж у двічі: з $-5,8\%$ у 1995 р. до $-2,5\%$ на початок 2010 р. Динаміка основних складових природного приросту відображає збільшення рівнів народжуваності та поступове зменшення рівнів смертності.

Таблиця 2.1

Середня очікувана тривалість життя в Криму, станом на 1 січня*

Роки	Всього	у тому числі	
		чоловіків	жінок
1995	65,88	60,10	71,92
2000	68,14	62,52	73,87
2005	67,91	62,10	73,80
2010	69,30	63,74	74,75

* // Доступно на: www.sf.ukrstat.gov.ua

Демореальність у Криму покращується й завдяки кардинальній зміні вектора зовнішньої міграції населення у 2002 р. (рис. 2.6).

Разом з тим специфіку міграційної мобільності населення регіону засвідчує різниця між кількістю постійного та наявного населення (рис. 2.7), тобто на тлі значного природного скорочення населення Криму (яке триває і до сьогодні) міграційний відтік населення супроводжувався з 1995 по 2002 рр. наявністю в регіоні значної кількості населення,

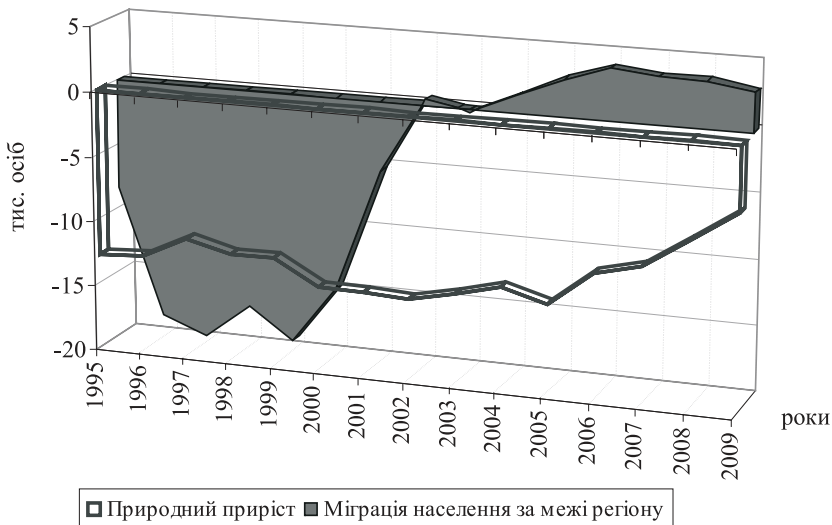

Рис. 2.6. Динаміка основних компонентів загального приросту (скорочення) населення Криму

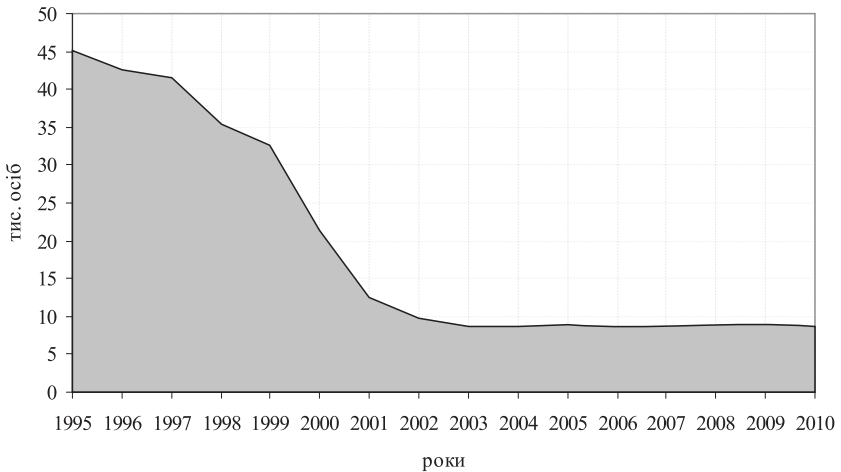

Рис. 2.7. Різниця між кількістю постійного та наявного населення в Криму

постійно тут не мешкаючого: від 45,2 тис. осіб у 1995 р. до 9,7 тис. осіб у 2002 р. Згодом, як це відображено на рис. 2.7, така різниця усталилася на рівні 8,7–8,8 тис. осіб. Певною мірою такий перебіг подій пояснює характерний для 90-х рр. XX ст. процес повернення репатріантів з теренів колишнього СРСР, які згодом легалізували своє становище. Йдеться передусім про представників корінного етносу регіону – кримських татар.

Упродовж останніх років у Сімферопольському районі, містах Судаку та Феодосії фіксують найбільш помітні внутрішньо-кримські переміщення і концентрацію кримсько-татарського населення. Місто Арм'янськ стало привабливим осідком для вихідців з Херсонщини та інших регіонів України під час існування тут вільної економічної зони "Сиваш". Міграційна мобільність населення, безперечно, впливає на демографічну ситуацію в регіонах, хоча б тому, що її найактивнішими учасниками виступають особи працездатного віку (74 % прибулих та 75 % вибулих у 2009 р.), а отже, й фертильного.

Міграції в Криму (добровільні чи примусові) зумовили суттєвий вплив на перебіг демографічних процесів, статево-вікову структуру населення, а також на його етнічний склад (див. вкл. IV), особливості репродуктивної та господарської діяльності.

У сучасній етнічній структурі населення Криму в більшості районів переважають росіяни. Українці домінують лише у північних районах. Автохтони – кримські татари, караїми та кримчаки – становлять 13 % від загальної кількості населення і їхнє розселення в межах півострова має дисперсний характер [63, 85].

За наказом Й. Сталіна 18 травня 1944 р. увесь кримсько-татарський народ за звинуваченням у колабораціонізмі депортували з Криму. Було вивезено 193 865 осіб, з них 151 136 осіб (78 %) – до Узбецької РСР, 8 597 осіб (4,4 %) – до Марійської АРСР, 4 286 осіб (2,2 %) – до Казахської РСР, решта (15 %) – до різних областей РРФСР [4, 16, 85]. Трагедію названо “Сюрґюн” (від крим.-татар. *sürgün* – вигнанець).

3 травня по листопад 1944 р. 10 105 кримських татар (7 % депортованих) померли від голоду в Узбекистані. Близько 30 000 (20 %) вигнанців померли впродовж півтора року за даними НКВС, за інформацією кримсько-татарських активістів – 46 % депортованих.

На відміну від інших депортованих у 1944 р. народів, що їх було повернено на батьківщину після XX з'їзду КПРС (1956 р.), кримським татарам було заборонено повертатися до Криму до 1989 р., хоча вже з 1960 років у місцях, де мешкали депортовані кримські татари, активізувався національний рух татар за повернення до Криму. Масове повернення стало можливим у 1989 р., і сьогодні в Криму мешкає близько 270 тис. кримських татар. Найголовнішими проблемами, які й досі не вирішені, – це високий рівень безробіття (серед кримських татар він набагато вищий, ніж серед інших етнічних груп у Криму), нерегульовані правові та майнові претензії на землю у відбудованих за останні 15 років кримсько-татарських селищах [63, 83, 85]. Значна кількість кримських татар зайнята в туристичній галузі. Національний колорит, збережений у національній кухні, звичаях, способі життя, є вагомим підставою розвитку туризму в Криму.

Зміни демореальності, значною мірою детерміновані ринковими трансформаціями господарства України, охоплюють і особливості регіональної диференціації шлюбного складу населення у міжпереписний період 1989–2001 рр. У Криму згідно з результатами Всеукраїнського перепису населення відбулося зниження головного з інтегральних по-

казників шлюбного стану населення – частки чоловіків і жінок, які перебувають у шлюбі у віці 16 (або 15) і старші, – практично до повоєнного рівня (рис. 2.8).

У 1990 рр. погіршилися передумови “омолодження” шлюбно-сімейного складу населення, далися взнаки відкладання шлюбів “до кращих часів” та поширення порівняно нестійких офіційно нереєстрованих шлюбно-сімейних стосунків; посилення тенденції підвищення показників розлучених і овдовілих; зменшення можливостей для компенсаційної ролі повторної шлюбності в умовах підвищеної розлучуваності. Погіршення шлюбного складу населення несприятливо позначається на рівні народжуваності, позаяк лєвова частка дітей в Україні народжується в шлюбах.

За п’ятнадцятирічний період сумарний коефіцієнт народжуваності у Криму двічі змінював траєкторію: з 1995 р. по 2001 р. він знижувався: з 1,2 до 1,0; з дальшим його зростанням до 1,6.

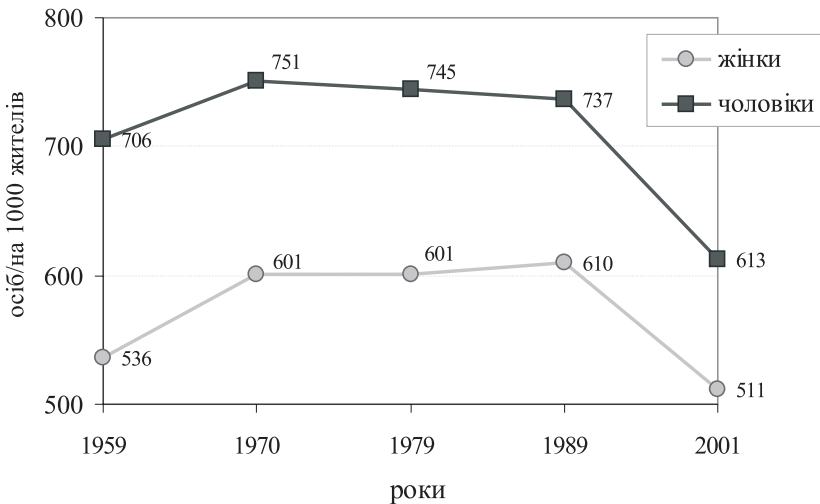

Рис. 2.8. Кількість осіб у віці 16 років і старші, що перебувають у шлюбі, на 1 000 жителів відповідної статі і віку у АР Крим (у 2001 р. для віку 15 р. і старші) (за даними авторських розрахунків) [28]

У розподілі за віковими групами спостерігається зниження частоти народжень у віці молодше двадцяти років; максимальна концентрація дітонародження у віковому інтервалі 20–30 рр. та підвищення черговості народжень других, третіх дітей і т. д., підтверджених помітним підвищенням коефіцієнта народжуваності у віці 25–39 рр. (рис. 2.9).

Сім'я, як шлюбно-родинна спільність людей, є осередком відтворення населення. Сімейний склад населення та угруповання сімей за кількістю наявних дітей вивчають зазвичай за матеріалами переписів. Під час проведення перепису 2001 р. вперше в Україні одиницею спостереження стало домогосподарство (ДГ), а не сім'я, як у попередні роки. Розмір сімейних ДГ характеризується показниками розподілу за кількістю осіб та середньою чисельністю населення. Так, в Україні за 1989–2001 рр. зменшилася загальна чисельність сімейних ДГ і особливо у сільській місцевості. Водночас зросла кількість ДГ однаків. Загалом в Україні переважають нуклеарні сім'ї, а їхній розподіл за кількістю членів визначають здебільшого наявністю чи відсутністю дітей та їхньою кількістю.

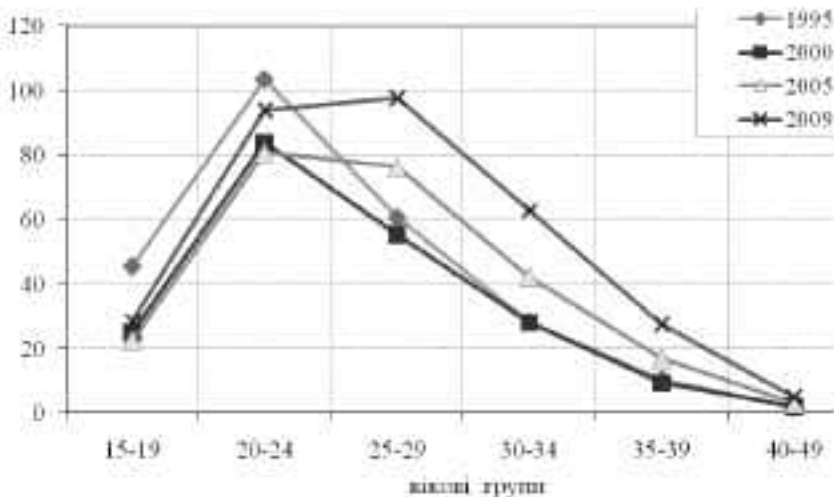

Рис. 2.9. Динаміка повікових коефіцієнтів народжуваності, число народжених на 1 000 жінок відповідного віку

Загальноукраїнські тенденції мають виражену специфіку в умовах півострова: загальна чисельність сімейних ДГ у Криму в 2001 р. зменшилася на 16 % від рівня 1989 р. На 151 % зросла частка ДГ, які складаються з однієї особи. Розмір середньої величини сім'ї в автономії у 1959 р. становив 3,4 особи, в 2001 р. – 3,2, у 2009 р. – 2,6. Практично не змінився розподіл сімейних ДГ за величиною, хоча є незначний виняток: зменшилася частка сімей, до складу яких входить четверо осіб (рис. 2.10).

Згідно з українськими шлюбно-сімейними традиціями, населення Криму проживає переважно сім'ями, а дорослі здебільшого перебувають у шлюбі (зареєстрованому чи незареєстрованому).

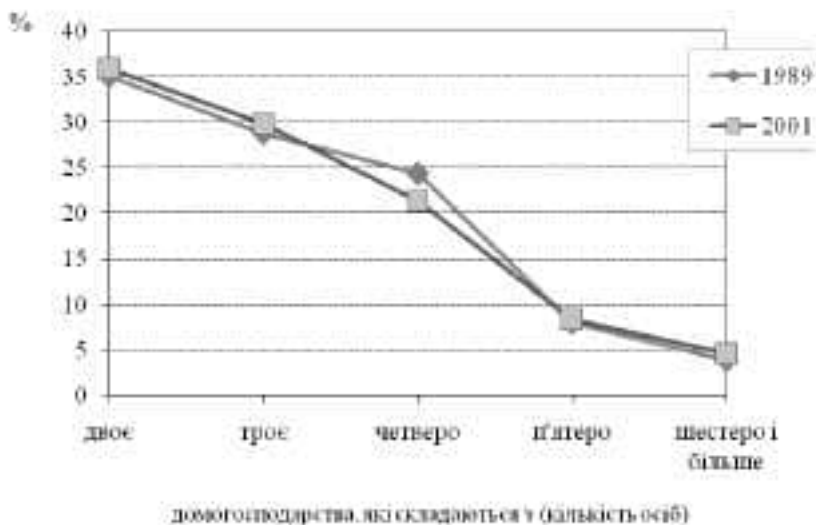

Рис. 2.10. Розподіл сімейних господарств за величиною в АР Крим (за матеріалами переписів населення 1989, 2001 рр.)

У розподілі сімейних ДГ за демографічними типами у міжпереписний період в автономії простежується суттєве зменшення частки сімей, котрі складаються з однієї шлюбної пари, з дітьми і без дітей, а також тих, що проживають з одним із батьків подружжя. Більш, ніж удвічі зросла питома

вага сімей, які поселилися з іншими родичами, особливо у сільській місцевості (у 2,4 раза). Зросла також кількість неповних сімей та “інших сімей” (домогосподарств). У селах Криму зросла частка складних сімей, які формуються з двох і більше сімейних пар з іншими родичами (або без них) (табл. 2.2). Чверть (25 %) у загальній кількості домогосподарств припадала у 2001 р. на одноосібні, у т. ч. в міських поселеннях – 28 %, у сільській місцевості – 20 %.

Зниження частки сімей, сформованих на основі шлюбної пари з дітьми чи без них, зумовлене зниженням рівня показників шлюбності. Збільшилася частка самотніх молодих чоловіків. Синхронно зросла питома вага розлучених, овдовілих жінок середнього та старшого віку та кількість неповних сімей, які переважно складаються з матері з дітьми, через інтенсифікацію процесів розлучуваності, овдовіння, безшлюбного материнства.

Розвиток фермерського господарства, дрібних селянських господарств, малого підприємництва, на тлі безробіття й низького рівня оплати праці в містах, сприяли закріпленню молоді в сільській місцевості Криму, що значно збільшило тут частку складних і трипоколінних сімей. А посилена мобільність робочої сили та міжрегіональна міграція сприяли значному зростанню в Криму частки інших сімей.

За даними 2009 р. в Криму було 22 % одноосібних домогосподарств, 32 % двоосібних, 23 % ДГ, які формуються з трьох осіб, та 23 % ДГ, утворених чотирма і більше особами. Посилилася диференціація середньої величини сімейних домогосподарств (з двох осіб і більше) між містом і селом. На зміну середньої величини сімейних осередків і домогосподарств впливають територіальні відмінності у показниках дітності сімей. Понад 63% сімейних господарств формуються лише дорослими, а серед тих, до складу яких входять діти, 72 % з однією дитиною, 24 % – з двома, 4 % – з трьома дітьми і більше.

Такий розподіл ДГ зумовлений значною диференціацією життєвого рівня населення. Відповідно до офіційної статистичної інформації, чверть населення регіону (467 тис. осіб) отримує місячні середньодушові доходи нижчі прожиткового мінімуму (701 грн/міс. з IV кварталу 2009 р.) [79].

Таблиця 2.2
Розподіл сімейних ДГ за демографічними типами, за даними переписів 1989*, 2001 рр.
(частка у загальній кількості ДГ у %)

Населений пункт	Всього сімей		Сім'ї з однією шлюбною парою, з дітьми і без дітей		Сім'ї з однією шлюбною парою, з дітьми і без дітей, з одним із батьків		Сім'ї з однією шлюбною парою, з дітьми і без дітей, з одним із батьків (або без них), подружжя з іншими родичами		Сім'ї з двома і більше шлюбними парами, з дітьми і без дітей, з одним із батьків (або без них), подружжя з іншими родичами (або без них)		Сім'ї, що складаються з матері або батька і дітей, та ті з них, до яких входить один із батьків матері (батька)		1989	2001	1989	2001
	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001		
Україна	100	100	65,3	56,3	7,2	1,9	5,7	13,0	5,4	4,9	13,5	17,0	2,9	6,9		
АР Крим	100	100	65,4	54,6	6,1	1,7	6,0	12,9	3,8	3,5	15,9	19,2	2,8	8,1		
м. Севастополь (міськрада)	...	100	...	54,2	...	1,9	...	10,9	...	2,2	...	22,3	...	8,5		
<i>Міські поселення</i>																
Україна	100	100	65,3	55,7	6,4	1,9	5,8	12,0	5,0	3,8	14,8	19,3	2,7	7,3		
АР Крим	100	100	63,4	53,2	6,2	1,7	5,9	11,8	3,9	2,9	17,6	21,8	3,0	8,6		
м. Севастополь (міськрада)	...	100	...	54,4	...	1,9	...	10,7	...	2,0	...	22,6	...	8,4		
<i>Сільська місцевість</i>																
Україна	100	100	65,4	57,6	9,0	2,1	5,6	15,1	6,1	7,2	10,8	12,0	3,1	6,0		
АР Крим	100	100	70,0	56,9	6,1	1,7	6,1	14,9	3,4	4,5	12,0	14,6	2,4	7,4		
м. Севастополь (міськрада)	...	100	...	51,5	...	2,3	...	15,6	...	4,5	...	16,9	...	9,2		

* за 1989 р. разом з територією Севастопольської міськради

У розподілі населення за рівнем середньодушових загальних доходів домінує група осіб, дохід яких становить 480,1–1020 грн/міс. (рис. 2.11). Близько третини населення Криму отримує місячний дохід у діапазоні 1020,1–1560 грн; понад 1560,1 грн/міс. має 16% населення. Менше за 480 грн/міс. отримує 3 % населення півострова.

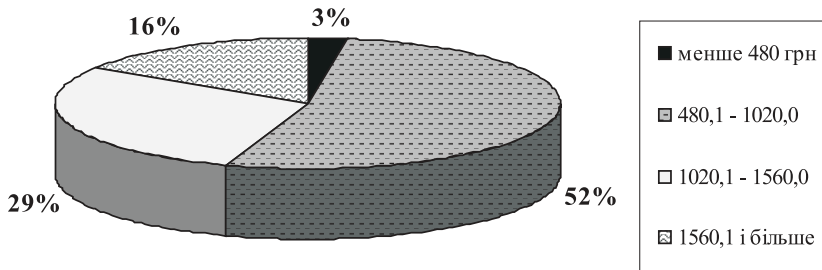

Рис. 2.11. Розподіл населення за середнім рівнем загальних доходів на душу населення у 2009 р.

Отже, демовідтворювальний потенціал Криму, що міститься у віковій структурі населення, значною мірою знизився. У 1989–2001 рр. старіння населення України відбувалося переважно “знизу”, внаслідок падіння народжуваності та підвищення смертності, у т. ч. дитячої, у 1991–1998 рр. Старіння “зверху” дещо стримувалося скороченням середньої тривалості життя у першій половині 90-х рр. та на початку 2000 рр.

За показником демографічного навантаження працюючого населення Крим відносять до регіонів з найнижчим рівнем навантаження (рис. 2.12). Однак у складі інтегрального показника, що характеризує автономію, домінує компонент навантаження особами старшими за працездатний вік (рис. 2.13).

Відповідно до наявних демографічних прогнозів очікується, що відмінності між рівнями інтегрального навантаження в міських поселеннях і сільській місцевості значно згладяться, причому навантаження людьми похилого віку в містах буде значно більшим, ніж у селах [13]. У зв'язку з цим, зокрема, посиляться побутове навантаження жінок, які

Рис. 2.12. Демографічне навантаження населення працездатного віку України (загалом) за матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р., %

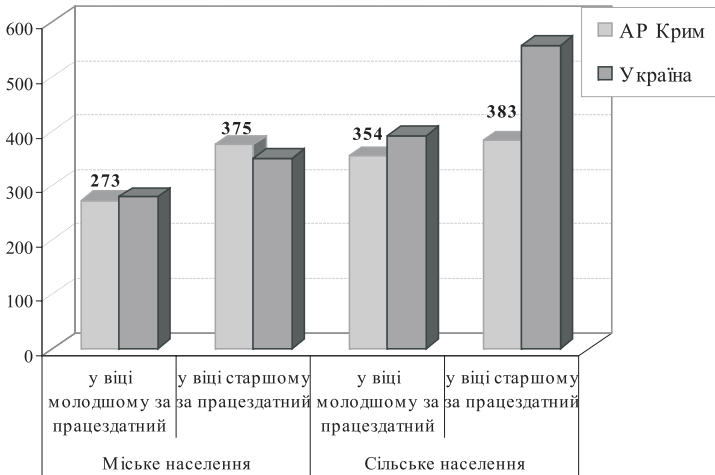

Рис. 2.13. Демографічне навантаження населення працездатного віку АР Крим та України (загалом) за матеріалами перепису населення 2001 р., %

проживають у містах, що загострить проблему, пов'язану з організуванням догляду за людьми похилого віку, оскільки його можливості в міських сім'ях звичайно менші, ніж у сільських.

Структура зайнятості населення Криму формується переважно на тлі розвитку галузей інфраструктури: торгівлі, транспорту, медико-оздоровчого комплексу. Значною є частка населення, зайнятого сільськогосподарською діяльністю (переважно рослинництвом та змішаним сільським господарством), чому сприяють природно-кліматичні умови регіону (рис. 2.14).

Такий міжгалузевий розподіл робочої сили зберігся впродовж наступних років зі збереженням пріоритетності окремих галузей. Відбулися лише зміни, пов'язані з циклічністю розвитку господарства Криму, спровоковані світовою економічною кризою. Рецесійний тренд засвідчує диференційований за роками розподіл потреб підприємств

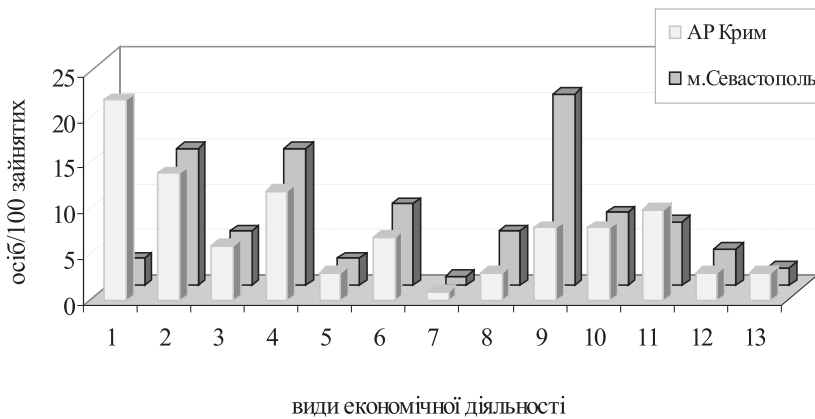

Рис. 2.14. Розподіл зайнятих в Криму за видами економічної діяльності, станом на 5 грудня 2001 р.:

- 1 – сільське господарство, мисливство та лісове господарство;
- 2 – промисловість (добувна, обробна та виробництво електроенергії, газу та води);
- 3 – будівництво;
- 4 – оптова й роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами, послуги з ремонту;
- 5 – готелі та ресторани;
- 6 – транспорт і зв'язок;
- 7 – фінансова діяльність;
- 8 – операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам;
- 9 – державне управління;
- 10 – освіта;
- 11 – охорона здоров'я та соціальна допомога;
- 12 – колективні, громадські та особисті послуги;
- 13 – інші види діяльності

півострова у працівниках за видами діяльності. Найбільш вразливими від кон'юнктури ринку в секторі зайнятості населення вважають такі галузі: сільське господарство, мисливство та лісове господарство; будівництво; фінансова діяльність та освіта (рис. 2.15). Відчутним та доволі показовим є дисонанс між показниками потреби підприємств Криму у працівниках (рис. 2.15) та працевлаштуванням незайнятих трудовою діяльністю громадян (рис. 2.16). Таке порівняння дає змогу зробити припущення про наявність прихованих можливостей підприємств у площині створення нових робочих місць.

Активна трансформація господарства Криму, що значною мірою збіглася в часі з міжпереписним періодом 1989–2001 рр., стимулювала зміни у складі зайнятого еко-

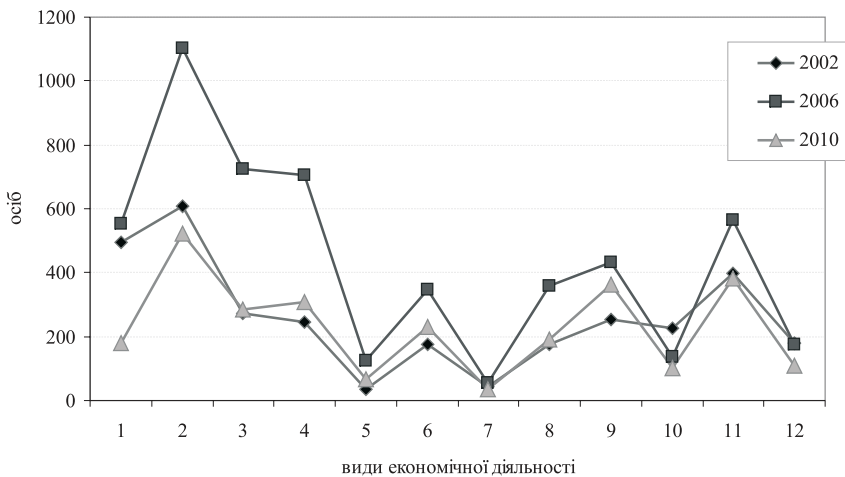

Рис. 2.15. Потреба підприємств Криму у працівниках за видами економічної діяльності (на кінець звітного періоду):

- 1 – сільське господарство, мисливство та лісове господарство;
- 2 – промисловість (добувна, обробна та виробництво електроенергії, газу та води);
- 3 – будівництво;
- 4 – оптова й роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами, послуги з ремонту;
- 5 – готелі та ресторани;
- 6 – транспорт і зв'язок;
- 7 – фінансова діяльність;
- 8 – операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам;
- 9 – державне управління;
- 10 – освіта;
- 11 – охорона здоров'я та соціальна допомога;
- 12 – колективні, громадські та особисті послуги;
- 13 – інші види діяльності

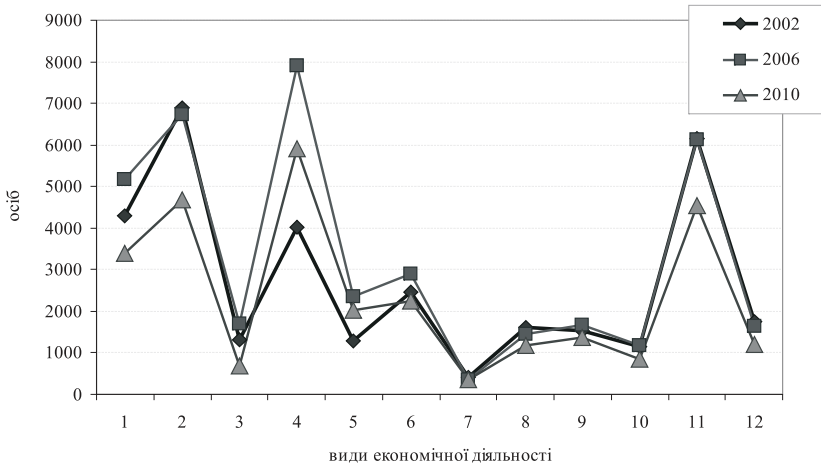

Рис. 2.16. Працевлаштування незайнятих трудовою діяльністю громадян Криму за видами економічної діяльності (на кінець звітного періоду):

- 1 – сільське господарство, мисливство та лісове господарство;
- 2 – промисловість (добувна, обробна та виробництво електроенергії, газу та води); 3 – будівництво;
- 4 – оптова й роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами, послуги з ремонту; 5 – готелі та ресторани;
- 6 – транспорт і зв'язок; 7 – фінансова діяльність; 8 – операції з нерухомістю, здавання під найм та послуги юридичним особам; 9 – державне управління;
- 10 – освіта; 11 – охорона здоров'я та соціальна допомога; 12 – колективні, громадські та особисті послуги; 13 – інші види діяльності

номічною діяльністю населення за статусом зайнятості. Такі показники є індикативними щодо характеристики соціально-економічного складу населення і водночас дають можливість проаналізувати результати реформування відносин власності, становлення підприємництва у різних секторах економіки крізь призму змін у складі зайнятого населення.

Працюючі за наймом – найчисленніша категорія зайнятих у Криму (81 % усіх зайнятих в АР Крим та 94 % в м. Севастополь на момент перепису 2001 р.) (рис. 2.17). Нижчою частка найманих працівників була лише в оптовій та роздрібній торгівлі, торгівлі транспортними засобами та ремонтних послугах (але й тут вона становить $\frac{3}{4}$ від усіх зайнятих), а також у сільському господарстві, де статус працюючого за наймом мали четверо з кожних дев'яти зайнятих. У решті

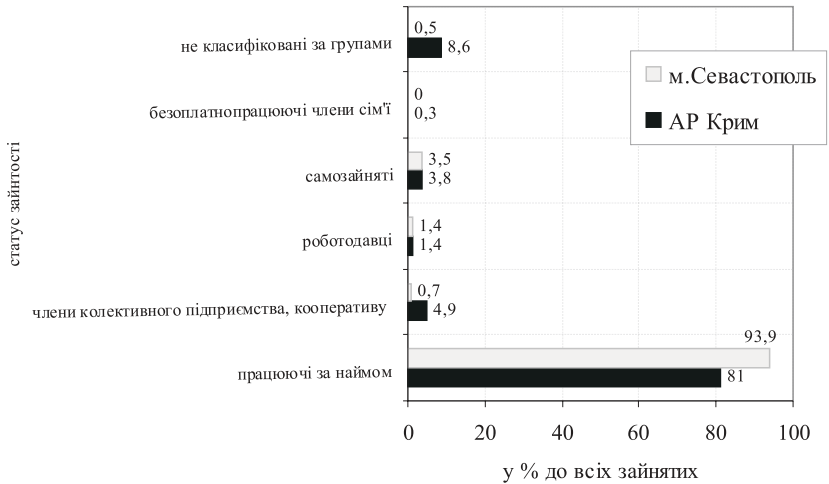

Рис. 2.17. Розподіл зайнятого населення за статусом зайнятості в Криму, за даними перепису 2001 р.

видів економічної діяльності наймані працівники становлять абсолютну більшість зайнятих.

У групі зайнятого населення зі статусом “члени колективного підприємства, кооперативу” було зосереджено 5 % зайнятого населення Криму. Природно, що більш значущою є частка членів колективних підприємств у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві, де статус члена колективного сільськогосподарського підприємства або ж кооперативу доволі поширений, як і у рибному господарстві.

Порівняно нечисленною є група працедавців та самозайнятих у Криму 1,4 % та 3,8 % відповідно та 1,4 % та 3,5 % у м. Севастополь (рис. 2.17). Зрушення в економіці в перехідний період роблять представників цих груп доволі вразливими в контексті втрати такого статусу. Істотно вищою є частка приватних підприємців у торгівельних галузях та побутових послугах, у готельному та ресторанному бізнесі. Саме у цих сферах активізувалися суб'єкти малого та середнього бізнесу. Збереження державної власності у добувній промисловості, управлінні, освіті виправдане з огляду на міжнародний досвід. Незначна частка власників-працедав-

ців серед зайнятих економічною діяльністю осіб відображає специфіку становлення вітчизняного підприємництва на тлі вітчизняної нормативно-правової бази.

Використання послуг домашньої прислуги не набуло в Криму значного поширення, адже поповнення рядів споживачів цих послуг передбачає досягнення певного (доволі високого за українськими стандартами) рівня матеріальної забезпеченості, а також, деякою мірою, і через усталеність відповідної традиції. Незначною є й частка зайнятих у готельному та ресторанному бізнесі, серед причин гальмування розвитку якого чільне місце посідають і вже названі. Загалом зайнятість населення Криму у сфері послуг лишається низькою порівняно з високорозвинутими країнами, у яких відбулося становлення “сервісної економіки” і зміцнення економічних позицій “сервісного класу”, що є найчисельнішим в інформаційному суспільстві. Міжсекторальні переміщення робочої сили “на користь” третинного сектора в Криму, лише інтенсифікувалися впродовж останнього десятиріччя.

Найменшою за чисельністю є категорія “*безоплатно працюючі члени сім’ї*”, більшість з яких зайняті у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві, роздрібній торгівлі, надають послуги з ремонту, а також працюють у сімейному готельному чи ресторанному бізнесі, виконують колективні, громадські та особисті послуги (переважно індивідуальні – прання, фарбування тощо), зайняті в обробній промисловості (переважно у харчовій галузі та виробництві готового одягу з текстилю), на будівництві тощо, реалізуючи свої трудові можливості у межах сімейної виробничої кооперації.

До групи “*не класифіковані за групами*” увійшли зайняті в особистому підсобному господарстві (ОПГ), служителі релігійних культів. Знаково, що частка працюючих в ОПГ майже не поступається частці найманих працівників сільськогосподарських підприємств, що свідчить про виключну роль ОПГ у виробництві сільськогосподарської продукції та у життєзабезпеченні населення Криму.

Роль детермінанти, що визначає місце індивіда у соціальній ієрархії та рівень його доходів, у сучасному суспільстві відіграє професійна система. Впродовж періоду незалежності в Україні відбувалися розпад традиційних соціально-професійних груп, втрата престижу та фінансової привабли-

вості одних професій та набуття інших, втрата стабільності шкали престижу професій та занять, її мінливість.

Найчисленнішими заняттями в Криму є “найпростіші професії”, “оператори та складальники устаткування та машин”, “працівники сфери обслуговування та торгівлі” та група “фахівців” (рис. 2.18).

Склад населення за заняттями суттєво різниться і залежить від типу поселень. У Севастополі значно вища частка професіоналів та фахівців від усередненої по АР Крим, істотно менший внесок кваліфікованих працівників сільсько-го, лісового господарства, риборозведення й рибальства та представників найпростіших професій у професійну структуру зайнятого населення півострова. Характерно, що такі відмінності в розподілі зайнятих за групами занять будуть притаманні міським поселенням Криму при порівнянні із сільською місцевістю.

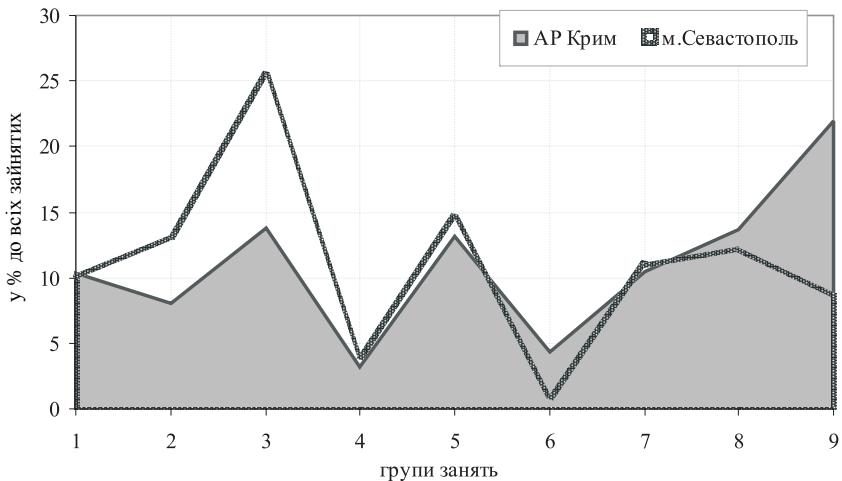

Рис. 2.18. Розподіл зайнятого населення Криму за групами занять, станом на 5 грудня 2001 р.

1 – законодавці, вищі державні службовці, керівники; 2 – професіонали; 3 – фахівці; 4 – технічні службовці; 5 – працівники сфери обслуговування та торгівлі; 6 – кваліфіковані працівники сільсько-го, лісового господарства, риборозведення й рибальства; 7 – кваліфіковані працівники з інструментом; 8 – оператори та складальники устаткування і машин; 9 – найпростіші професії

Здебільшого більшість представників найпростіших професій серед селян – це працюючі в ОПГ або зайняті на низькокваліфікованих ручних роботах у сільському господарстві. Більш-менш значною була ще чисельність сторожів та прибиральників службових приміщень. У містах соціально-професійний склад населення більш збалансований і виглядає менш архаїчно. Насамперед частка “білокомірцевих” професійних груп суттєво перевищує відповідний показник щодо сільської місцевості. Аналогічне становище стосовно частки кваліфікованих “працівників з інструментом”, як і питомої ваги працівників сфери обслуговування та послуг.

У контексті НТР та відповідно до світових тенденцій виникають передумови для скорочення ґендерних диспропорцій у професійній структурі населення. Ґендерний аспект соціальної нерівності у Криму доволі помітний через невідповідність репрезентації статей на різних щаблях суспільної ієрархії (як і в Україні загалом). Більшість технічних службовців, працівників сфери обслуговування й торгівлі в господарстві Криму репрезентована жінками, їхня кількісна перевага є вельми вагомою і за групами професіоналів і фахівців, доволі помітною серед кваліфікованих працівників сільського, лісового і рибного господарств, незначною у складі представників найпростіших професій. Чоловіки становлять більшість серед кваліфікованих “працівників з інструментом” й операторів та складальників устаткування і машин, у групі законодавців, вищих державних службовців, керівників.

І хоча жінки домінують серед керівників структурних підрозділів, фахівців і професіоналів, що за критерієм професійної належності репрезентують вищі й середні верстви населення, простежуються ґендерні відмінності в оплаті праці (а згодом і у пенсійному забезпеченні) не лише в галузевому зрізі, але й з огляду на різне місце на шкалі суспільного престижу занять.

У 2009 р. в Криму налічували понад 970 тис. осіб економічно активного населення (64 % від усього населення). Із загальної кількості економічно активного населення 73 % – це особи працездатного віку. Рівень безробіття на півострові сягнув 6,8%, що є найвищим показником за останній п’ятирічний період (2005–2009 рр.) – як ще одне відлуння рецесії.

В структурі економічно активного населення у 2009 р. переважали чоловіки (53 %), які характеризувалися вищим рівнем економічної активності, і вищим рівнем зайнятості. В загальній кількості безробітних (67 тис. осіб) чоловіки також утворювали більшість (62 %). Натомість серед економічно неактивного населення удвічі більше жінок. У розподілі за місцем проживання в 1,6 раза більше економічно активного населення зосереджено у міських поселеннях. За всіма іншими показниками економічної активності населення сільська місцевість також поступається.

В абсолютних вимірах показники незайнятості після кризового 2008 р. суттєво поступають показникам, зафіксованим у 2002–2004 рр. Позитивною тенденцією простежується динаміка кількості осіб незайнятих більше одного року, що засвідчує зменшення обсягів застійного безробіття, яке поступається місцем фрикційному та структурному, перманентно посиленому циклічним безробіттям (рис. 2.19). За десять років кардинально змінилися причини незайнятості. Якщо у 2000 р. вагомою була частка осіб, вивільнених у зв'язку зі змінами в організуванні виробництва, та військовослужбовців, звільнених за скороченням чисельності або штату без

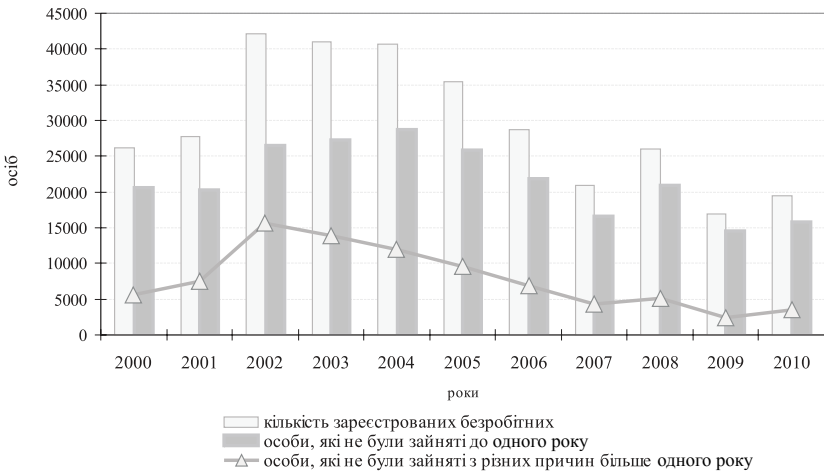

Рис. 2.19. Кількість зареєстрованих безробітних у 2000–2010 рр., на кінець звітного періоду

права на пенсію, а також звільнених за власним бажанням, то у 2010 р. переважала група осіб (58 %) незайнятих з інших причин. Практично незмінною впродовж десяти років залишалася хіба частка незайнятих випускників навчальних закладів, традиційно формуючи вразливу когорту.

Щодо матеріального супроводу статусу зайнятості, то середньомісячна номінальна заробітна плата на півострові у 2009 р. становила 1707 грн – найвищий показник упродовж 2000–2009 рр. (229 % до прожиткового мінімуму для працездатних осіб). Більш інформативним є показник рівня реального середньомісячного заробітку порівняно з попереднім роком. Найвищий такий показник було зафіксовано у 2004 р. і з тих пір він неухильно знижується. Так, у 2009 р. реальна заробітна плата становила 90 % до рівня 2008 р. (найнижчий рівень від 2000 р.). Середній розмір допомоги з безробіття в грудні 2009 р. становив 756 грн, а це 123 % до рівня 2008 р., або 82 % до рівня мінімальної заробітної плати.

Збільшення кількості працевлаштованих у 2009 р., більша потреба у робочій силі, вищий рівень працевлаштування на тлі зменшення кількості незайнятих, які скористалися послугами державної служби зайнятості, порівняно з 2008 р., засвідчують поступовий вихід з рецесії господарства Криму.

Отже, чітко вираженою є регіональна специфіка Криму у демовідтворенні через динаміку його основних компонентів, а також у трансформації зайнятості населення півострова. Збереження традиційного міжгалузевого розподілу робочої сили на тлі усталеної пріоритетності окремих галузей інфраструктури (торгівлі, транспорту, медико-оздоровчого комплексу) засвідчує збереження територіального поділу праці, притаманного півострову впродовж більш ніж 100-літнього періоду.

2.3. Економічні передумови

Економічні передумови – це базове підґрунтя зростання туристичної атрактивності регіону. Туристична індустрія, з одного боку, залежна від розвитку інших сек-

торів господарства: промисловості, сільського господарства, транспорту і т.д., з іншого – має стимулюючий вплив на розвиток господарства загалом.

Автохтонне населення Криму – татари, до російської експансії (1783 р.¹), вели напівосіле життя, займаючись скотарством і екстенсивним землеробством, на півдні півострова – садівництвом, городництвом та кустарними промислами. Російська колонізація степу, поширення культури винограду й тютюну на півдні, будівництво залізниці до Севастополя сприяли економічному зростанню господарства регіону після занепаду, спричиненого еміграцією татар і греків. Давньому скотарству на півночі Криму прийшло на зміну зернове господарство, збут продукції якого відбувався через місцеві порти. Розвивалися харчова, соляна, суднобудівна (Севастополь) галузі промисловості, пізніше – залізорудна (Керч). Інтенсивно розвивалося курортне господарство – на початку 1910 рр. у Криму відпочивало близько 150 000 осіб/рік [21]. В часи СРСР було розбудовано промисловість (як зазначає В. Кубійович, у 1913 р. вона давала 45 % валової продукції господарства регіону, а у 1940 р. вже 80 % [21]), значно поширено інтенсивні сільськогосподарські культури, розбудовано курорти.

Основу господарства Криму на початку XXI століття сформувавши промисловість та сільське господарство, провідними галузями яких стали машинобудування і металооброблення, добувна, хімічна і харчова промисловість, а також багатогалузеве сільське господарство. Головними галузями спеціалізації є також морський транспорт, рекреаційне господарство і туризм, про що говорилося попередньо в контексті міжгалузевого розподілу робочої сили.

Валовий регіональний продукт (ВРП) АР Крим у 2009 р. сягнув позначки 27 396 млн грн, що становило 3 % національного ВВП. ВРП у розрахунку на одну особу неухильно зростає упродовж 1996–2009 рр., відображаючи загальну траєкторію аналогічного загальноукраїнського показника. За означений період ВРП/на особу зріс у АР Криму більш, ніж у 14 разів (рис. 2.20).

Соціально-економічна ситуація в Криму аналогічна до Київської, Миколаївської, Одеської, Харківської областей, які

¹ Остаточне приєднання Криму до Російської імперії

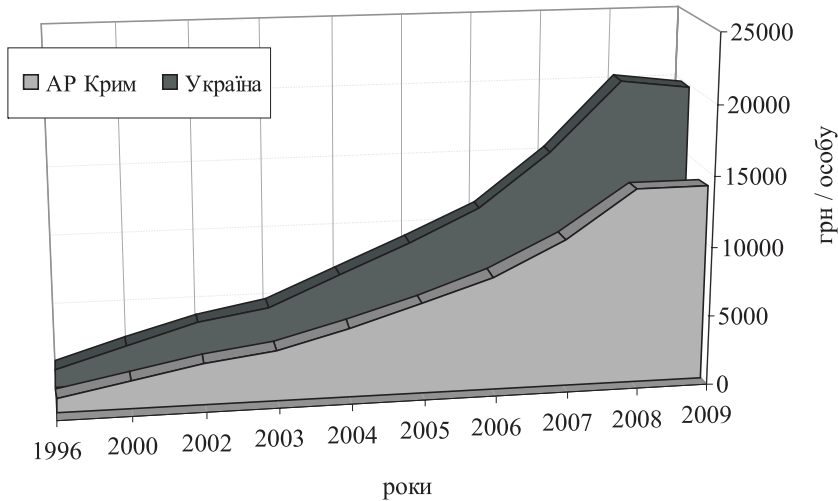

Рис. 2.20. Динаміка зміни показників валового регіонального продукту в розрахунку на одну особу в Україні та Криму

сукупно увійшли до одного кластера (див. вкл. V). Кластерний аналіз виконано на основі матриці з 24 соціально-економічних показників, поданих у розрізі адміністративно-територіальних одиниць України станом на 2009 р., а саме: ВРП, рівні зайнятості та безробіття, середньомісячна заробітна плата та рівні її зростання за регіонами, кількість суб'єктів малого підприємництва, кількість малих підприємств, рівень інвестування в основний капітал, рівень використання капітальних інвестицій, індекс обсягу сільськогосподарського виробництва, зміна обсягів експорту товарів та послуг та імпорту товарів і послуг за регіонами. В загальноукраїнському контексті кластер, до якого увійшов Крим та м. Севастополь, вирізняється медіанними позиціями за розмірами ВРП, високими рівнями зайнятості, усередненими рівнями безробіття, значною кількістю суб'єктів малого підприємництва та малих підприємств.

У структурі промислового виробництва станом на 2009 р. найбільша частка припадала на харчову, хімічну і нафтохімічну галузі, машинобудування та металооброблення, паливну промисловість. У структурі виробництва споживчих

товарів частка продовольчих товарів становила 60 %. Загалом у регіоні в 2009 р. на самостійному балансі перебувало 291 промислове підприємство, функціонували 1 002 малі промислові підприємства.

Промислове виробництво, якому відведено одне з найважливіших місць у господарстві Автономної Республіки Крим, концентрує водночас тільки 17 % працюючих. Вартість промислових підприємств у 2009 р. становила 23 % від вартості всіх основних фондів.

Промисловість Криму є багатогалузевою. Частка галузей видобувної промисловості – це 8 % від загального обсягу виробництва, обробної – 76 %, виробництва та розподілу електроенергії, тепла, газу та води – 16 %. Пріоритетними є харчова промисловість (32 %), хімічна (21 %) та машинобудування з металургією (17 %), на які припадає 70 % від загального обсягу виробництва [61, 79].

Легку промисловість АР Крим репрезентують 15 підприємств, які випускають бавовняні тканини, панчішно-шкарпеткові, шкіргалантерейні, трикотажні, швейні вироби, шкіряне взуття, фурнітуру.

На продукцію хімічної галузі припадає 21 % від загального обсягу промислового виробництва республіки. Ключовими підприємствами галузі (94 %) та північно-кримського регіону є ДАК “Титан” та ВАТ “Кримський содовий завод”. Впровадження енергозберігаючих та екологічних технологій у хімічній промисловості дасть змогу посилити їхні ринкові позиції, збільшити обсяг виробництва соди кальцинованої, синтетичних мийних засобів та товарів побутової хімії, полімерних труб для газопроводів підземного прокладання. Особливу увагу приділяють використанню вторинних ресурсів, оскільки на території АР Крим розміщено ВАТ “Полівтор” (місто Красноперекопськ) – єдине підприємство на півдні України, що володіє технологією перероблення відходів полімерів, завдяки чому організовано систему зі збирання та утилізації вторинних полімерних матеріалів (див. вкл. VI).

Перспективним напрямком у розвитку скляної промисловості залишається забезпечення потреб місцевих підприємств харчової промисловості склотарою, відновлення виробництва художнього скла та сувенірів зі скла. Заплановано перехід виробників міцних алкогольних напоїв на використання продукції кримської скляної промисловості.

Машинобудівна галузь репрезентована 12 науково-дослідними установами та 67 підприємствами. Найбільші за обсягами виготовленої продукції підприємства, що спеціалізуються на машинобудуванні, знаходяться на території Сімферопольського, Джанкойського районів, а також Севастопольської, Сімферопольської, Феодосійської та Керченської міських рад.

Сільське господарство. Кліматичні умови та ресурси Кримського півострова визначають індустріально-аграрний розвиток регіону. За темпом зростання обсягів сільськогосподарського виробництва автономія займає п'яте місце серед регіонів України. Основними галузями рослинництва є вирощування зернових, овочівництво, садівництво, виноградарство; тваринництва – молочне скотарство, птахівництво, вівчарство.

Сільськогосподарську діяльність здійснюють 370 сільськогосподарських підприємств, у т. ч. 335 – недержавні, з них 121 – сільськогосподарські виробничі кооперативи, 107 – товариства з обмеженою відповідальністю, 50 – приватні підприємства, 27 – відкриті акціонерні товариства, 16 – закриті акціонерні товариства, 14 – інші недержавні підприємства [79].

В агропромисловому комплексі АР Крим у результаті реформування 220 колективних сільськогосподарських підприємств створено 611 нових агроформувань [61].

На початку 2010 року, порівняно з аналогічним періодом минулого року, обсяг валової продукції сільського господарства збільшився на 4 % .

На 01.03.2010 поголів'я продуктивної худоби у всіх категоріях господарств становило:

- великої рогатої худоби – 193,4 тис. голів (-2,9 % порівняно з 01.03.2009 р., у т. ч. корів – 87,9 тис. голів (-2,8 % порівняно з аналогічним періодом минулого року);
- свиней – 199,8 тис. голів (+22,2 %);
- овець і кіз – 403,2 тис. голів (+5,9 %);
- птиці – 11,1 млн голів (+5,8 %).

За 2010 рік у всіх категоріях господарств збільшилося виробництво м'яса на 4,4 % і становило 28,2 тис. т, яєць – на 12 %, а це – 99 млн шт. [36, 61].

Транспорт. Станом на початок 2010 р. транспортним комплексом АР Крим перевезено 1,6 млн т вантажів, що на 11 % більше, ніж за січень-лютий 2009 року. Приріст обсягів вантажоперевезень у січні-лютому 2010, року порівняно з аналогічним періодом минулого року, спостерігається на всіх основних видах транспорту: автомобільному – на 19,4 %, залізничному – на 12,7 %, авіаційному – на 4,8 %. Основна частина пасажироперевезень здійснюється автомобільним транспортом (63,6 %), що збільшив обсяги перевезень у звітному періоді на 5,3 % [81, 85].

Зовнішньоекономічна діяльність. Обсяг експорту товарів в Автономній Республіці Крим станом на січень 2010 року становив 43,4 млн дол. США, імпорту – 14,6 млн дол. Порівняно з січнем 2009 року обсяг експорту збільшився на 38,6 % (по Україні – на 23,6 %), імпорту – на 44,2 %. Позитивне сальдо зовнішньої торгівлі товарами становило 28,8 млн дол. США (станом на січень 2009 року – 20,4 млн дол. США, тоді як по Україні сальдо негативне та становить 314,2 млн дол. США) [79, 81].

У Криму створені умови для стабільного розвитку зовнішньоекономічної діяльності. Завдяки цьому відбулося збільшення обсягів експорту, зниження обсягів імпорту та обсягів товарообмінних (бартерних) операцій. Протягом багатьох років автономія за обсягами зовнішньоторгівельних операцій має позитивне сальдо. З 1999 року в Криму спостерігається тенденція до збільшення обсягів зовнішньоторгівельного обороту товарів та послуг [61].

Сьогодні Крим входить до десятки регіонів України, де найбільш активно залучають іноземні інвестиції. Частка прямих іноземних інвестицій республіки в загальному обсязі по Україні становить 3,8 % [85].

У товарній структурі експорту за період з 2008 р. по 2010 р. переважали барвники та пігменти, продукти неорганічної хімії, вироби з чорних металів, чорні метали, мідь та вироби з неї, електричні машини, механічні машини та устаткування.

У товарній структурі імпорту товарів (за той самий період) основна частина – це машини та устаткування, засоби наземного транспорту, плавучі засоби, пластмаси та вироби з них, вироби з чорних металів, прилади та апарати [61].

Крим залишається (у межах держави) вагомим експортером продукції хімічної промисловості, а також постачальником риби та рибопродуктів, електричних машин.

Найбільш значними експортерами на сьогодні залишаються:

- ВАТ “Кримський содовий завод”;
- ДАК “Титан”;
- ВАТ “Бром”;
- ВАТ Фірма “СЕЛМА”;
- Фірма “Союз-ВІКТАН” АТД;
- ВАТ “Масандра”.

Найбільші обсяги експортних поставок з Криму здійснюються в Російську Федерацію, США, Туреччину, Австрію [85].

Значне місце в зовнішньоторгівельному обороті республіки займає експорт послуг. Основними підприємствами-експортерами послуг, як і раніше, залишаються Керченський, Ялтинський та Феодосійський морські порти, установи курортно-туристичної сфери. Слід відзначити, що транспортні послуги значно перевищують експорт послуг індустрії туризму і відпочинку [81, 85].

Зовнішню торгівлю послугами здійснювали 267 підприємств Криму з партнерами зі 132 країн світу. Основним торговельним партнером, як і раніше, залишається Російська Федерація, частка якої становить близько 40 % від усього зовнішньоторгівельного обороту послуг Криму [61].

Репрезентована в Сімферополі у травні 2010 р. спільна ініціатива Європейського Союзу зі співробітництва в Криму відкриває широкі перспективи для господарства півострова загалом і туристичної сфери безпосередньо. Заплановано реалізацію низки інвестиційних проектів, а саме: з реконструкції Міжнародного аеропорту “Сімферополь”, будівництво цементного заводу в Ленінському районі, будівництво об'їзної дороги навколо Сімферополя, будівництво автомагістралі від аеропорту “Сімферополь” до південного берега Криму, а також будівництво транспортного переходу Крим-Кубань. Урядом ЄС планується в рамках співробітництва виділити суму у розмірі 20 млн євро. Кожна з країн-членів Співдружності куруватиме визначеним напрямком розвитку регіону. Так, Франція, до прикладу, куруватиме культурну сферу – спільно організовуватимуть

виставки, концерти і налагоджуватимуть співпрацю між університетами Криму та Франції. Фінляндія планує реалізувати проект з запобігання конфліктів, Німеччина – проекти, спрямовані на розвиток малого бізнесу, Чехія – проекти у сфері регіонального співробітництва, Польща – у сільському господарстві. Один із проектів спрямований на розвиток туризму, решта інших – на просування прямих іноземних інвестицій.

3. ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ КРИМУ

3.1. Природно-географічні туристично-рекреаційні ресурси

Природний туристично-рекреаційний потенціал Криму зумовлений особливістю геологічного розвитку півострова, різноманітністю природних ландшафтів – від степових на півночі до покритих лісами Кримських гір у південній частині. Багатство Криму – це його клімат, для якого характерні значна кількість сонячних днів, тепла та світла. Особливості циркуляції повітря в сполученні з впливом Чорного, Азовського морів та Кримських гір формують три основні кліматичні райони: степовий, гірський та південнобереговий. Крим – це територія, в якій сконцентрована велика кількість природних туристичних об'єктів, які відіграють вагомую роль у формуванні та розвитку туризму у регіоні.

- 1) **Кліматичні ресурси.** Положення гірського Криму на північній окраїні субтропічного пояса, близькість Чорного моря, будова та орієнтування гірських пасом зумовляють особливості клімату цієї території. Територія Кримського півострова на північ від гірської системи розміщена в межах помірною пояса.

Для південного берега Криму характерні додатні середньомісячні температури взимку ($+2^{\circ}$, $+4,5^{\circ}$ C) і високі літні температурні показники ($+23,5^{\circ}$ – $+24^{\circ}$ C) в липні. Суми активних температур найбільші в Україні.

з 700°– 4 150° С. Період з температурою повітря понад +10° С становить 200–210 днів. Атмосферних опадів випадає мало: мис Сарич – 309 мм, Ялта – 557 мм, Алушта – 430 мм, Судак – 323 мм. Купальний сезон триває з травня до жовтня, а пересічна температура води влітку +17°, +24°.

Клімат рівнинної частини Кримського півострова помірно-континентальний з відносно м'якою малосніжною зимою і помірно жарким посушливим літом. Пересічна температура січня -0,1° С, -2,4° С, липня +22,1° С, +23,8° С. Кількість опадів 316–466 мм на рік, більша частина їх випадає в теплу пору року. Період з температурою повітря понад +10° С становить 180–190 днів. Безморозний період триває 175–225 днів [7].

Кліматичні ресурси Кримського півострова є найбільш сприятливими в Україні для сезонного літнього відпочинку рекреантів. Виділяють декілька типів погоди за рівнем сприятливості для відпочинку (див. вкл. І).

- 2) **Фітолікувальні ресурси.** Крим знаходиться у межах Приазовсько-Чорноморської степової геоботанічної підпровінції та Гірськокримської геоботанічної підпровінції. Ділянки природної рослинності збереглися не лише на заповідних територіях і об'єктах, а також у гірській частині. Площа лісів становить 309 тис. га. Це свідчить про його високу лісистість, яка досягає 32 %. У Гірському Криму лісистість становить понад 40 %. Рівнинний Крим і Керченський півострів – це степи, більша частина яких розорана.

Сприятливий вплив лісу на клімат і на організм людини проявляється в зміні радіаційного і температурного режимів. Лісові масиви значно пом'якшують мікроклімат, формують комфортну зону з ефективною температурою 17,2–21,7° С. Навіть у сонячну погоду тут завжди відчувається прохолода. Свіже лісове повітря – важливий елемент кліматотерапії. Навіть поодинокі могутні дерева з широкими густими кронами позитивно впливають на настрій і здоров'я людей. Ці та багато інших чинників впливу фітолікувальних ресурсів на людину підсилюють рекреаційну привабливість заліснених територій регіону. Також потрібно зауважити, що в Криму культивують ефіроолійні рослини, що також позитивно впливають на процес лікування людей, які мають проблеми з органами дихання.

3) **Бальнеологічні ресурси.** Серед бальнеологічних ресурсів Криму виділяють дві групи об'єктів:

- лікувальні грязі;
- мінеральні води.

Лікувальні грязі – природні утворення (мул, торф, сопкова грязь тощо), які застосовують для лікування у вигляді ванн і аплікацій. Лікувальні грязі – це однорідна пластична тонкодисперсна маса.

За генезисом грязі поділяють на торфові, мулові та псевдовулканічні. В Криму для курортного лікування застосовують мулові органо-мінеральні сульфідні грязі. Це пластична маса зелено-сірого або чорного (завдяки вмісту гідросульфідів заліза) кольору. Використовують їх для омолодження, а також для реабілітації після травм.

Обмежено використовують сопкові мінеральні мули Булганацької групи грязьових вулканів Керченського півострова.

Головні запаси лікувальних грязей (головно сульфідних) зосереджені в озерах і становлять близько 24 млн м³ [7, 16]:

- 1) Оз. Саки (східний басейн) – курорт Саки, Євпаторія;
- 2) Оз. Кизил-Яр (не використовують);
- 3) Оз. Аджигольське (не використовують);
- 4) Оз. Тобечицьке (не використовують);
- 5) Оз. Чокрацьке (курорт Феодосія);
- 6) Оз. Узунларське (не використовують);
- 7) Оз. Сасик (Сасик-Сиваш) (не використовують);
- 8) Оз. Конрадське (не використовують);
- 9) Булганацька група вулканів (Керченський півострів) – курорт Феодосія.

Мінеральні води – підземні (іноді поверхневі) води з підвищеним вмістом деяких хімічних елементів і сполук, а також газів, зі специфічними фізико-хімічними властивостями (температура, радіоактивність та ін.), що справляють цілющий вплив на організм людини.

В Криму відомо понад 100 джерел мінеральних вод різної мінералізації, зокрема, на північному схилі Кримських гір, поблизу Євпаторії, в Саках, Феодосії, у курортній місцевості Мелас та ін. Здійснюють промисловий розлив мінеральних вод: “Айвазовська”, “Феодосійська”, “Євпаторійська”, “Ялтинська”, “Кримська” [7, 60].

- 4) **Геоморфологічні ресурси.** Кримські гори обперізують південну частину Кримського півострова і простягаються від мису Херсонес на заході до мису Іллі на сході. Довжина гірської системи 150 км, ширина в середній частині 50–60 км. На будову рельєфу гірського Криму впливають тектонічні процеси, літологія гірських порід, екзогенні процеси. Орографічно тут чітко виділяють три гірські пасма – Головне, Внутрішнє, Зовнішнє і поздовжні зниження між ними. Максимальні висоти Головного пасма досягають 1 545 м (г. Роман-Кош), 1 540 м (г. Демір-Капу), 1 525 м (г. Еклізі-Бурун). До південного берега Криму воно обривається стрімкими вапняковими схилами.

Плосковершинні плато Головного пасма Кримських гір займають яйли – майже безлісі поверхні на висоті 500–1 545 м. Окремі яйли мають власні назви. До західного ланцюга належать яйли: Байдарська, Айпетринська, Ялтинська, Нікітська, Гурзуфська, Бабуган-яйла; до східного – Чатирдаг, Демерджи-яйла, Тирке, Довгоруківська та Карабі-яйла. Складені вони головно з вапняків юрського періоду, розвинутий карст; тут налічують близько 8 500 карстових ліюк, понад 800 печер, шахт і колодязів. Тут знаходиться понад 40 територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, що займають близько 20 % площі усіх яйл. Окремі масиви яйл охороняють, вони приурочені до Ялтинського гірсько-лісового заповідника та Кримського заповідника. Найвища вершина гори Роман-Кош знаходиться на Бабуган-яйлі.

У межах Кримського мегаантиклінорії виділяють Качинський (на північному сході), Південнобережний і Туакський антиклінорії (на південному сході). Вони розділені синкліноріями Південно-Західного і Східного Криму. У південно-східній частині Криму знаходяться судацький синклінорій та Судацько-Карадазька складчаста система. Великі геологічні структури Гірського Криму складені породами таврійського флішу – глинистими сланцями і пісковиками верхнього тріасу та нижньої юри. Вони відслонюються на підняттях. У синкліноріях на цих породах залягають середньо- та верхньоюрські вапняки, крейдові вапняки, мергелі і глини. Качинський антиклінорій (верхів'я річок Бельбеку, Качі, Альми), Південнобережний (мис Форос-Ялта), Туакський (Гурзуф-Судак) складені вулканічними породами –

лавами, туфами, туфобрекчіями, великими лаколітами (Аюдаг, Кастель, Плакка) та ін. Судацько-Карадазька складчаста система розбита на окремі блоки, характеризується численними насувами. Тут знаходиться середньоюрський вулканічний масив Карадаг, утворений лавами, спілітами, ліпаритами, дацитами, туфобрекчіями, кераатофірами та іншими породами, потужністю до 800 м. Чудацький синклінорій (Судак-Карадаг) збудований середньо- та верхньоюрськими глинистими пісковиковими і конгломератовими породами, серед яких є вапнякові масиви верхньої юри (гори Сокіл, Караульна та ін.). Північний схил Головного пасма, Внутрішнє і Зовнішнє пасма складені верхньомезозойськими, палеогеновими і неогеновими породами. Головне пасмо приурочене до Південно-Західного і Східного синкліноріїв, утворених потужною товщею верхньоюрських вапняків, мергелів, пісковиків. У будові Східного синклінорію важливу роль відіграють також крейдові та палеогенові відклади.

Цікавим є гірський масив Карадаг у східній частині Головного пасма Кримських гір. Він розміщений на узбережжі Чорного моря, до якого обривається крутим уступом. За походженням – це згаслий вулкан юрського періоду висотою до 577 м (Свята гора). Ця гірська група включає кілька крутосхилих хребтів (Карадаг, Хоба-Тепе, Магнітний, Кок-Кая) та куполоподібних вершин. Складається з лав і туфів, трапляються лавові потоки, брекчії, дайки, мінеральні жили, вулканічні бомби. Поширені оригінальні форми вивітрювання (вежі, стовпи, піки). Для масиву характерне поєднання лісової, лісостепової та субсередземноморської рослинності. Біля східного підніжжя збудовано курорт Фланерський, з 1979 року тут функціонує Карадазький заповідник.

Викопні рифи. Деякі з кримських вершин є викопними рифами. Приблизно 140–165 млн років тому на дні океану Тетис мешкали колонії коралів і губок, росли водорості. Зі скелетів багатьох поколінь відмерлих організмів, скам'янілих решток коралів і водоростей, нашарованих протягом мільйонів років один на одного на міліни, сформувалися давні рифи. Потім рифи поступово підіймалися, переставали бути морським дном, їхня поверхня вирівнювалася завдяки накладанню пізніших відкладів. Так утворювалися деякі сучасні кримські вершини: гора Сокіл (472 м), розміщена між Новим Світом і Судаком, є найбільшим викопним ри-

фом Криму. У цьому ж районі досить багато прибережних вершин – типових викопних рифів. Це гора Кріпосна, на якій збудовано Судацьку фортецю; гора Коба-Кая у Новому Світі; миси Алчак і Капчик та ін.

Вчені вважають, що вершина Ай-Петрі – знамениті Ай-Петринські зубці заввишки 7–9 м – також є давнім кораловим рифом, що багато мільйонів років тому піднявся з дна моря.

Мис Казантип на Азовському узбережжі – викопний риф, складений вапняками. Узбережжя Казантипу дуже порізане – складні обриси берегової лінії утворилися в результаті тисячолітніх руйнувань вапняків. Унаслідок цього тут можна спостерігати мальовниче нагромадження брил різноманітної форми.

“Кам’яні гриби”. На схилах гір, де на поверхню виходять конгломерати, утворюються надзвичайно цікаві форми, пов’язані з вивітрюванням. Найтиповішим прикладом цього є Долина Привидів біля гори Демерджі. До феноменальних природних утворень належать і *“кам’яні гриби”*, що ніби *“ростуть”* на крутому схилі в долині річки Сотери, яка стікає з г. Демерджі. Шапки *“грибів”* утворені плитами щільних конгломератів, а *“ніжки”* складені пухкішими відкладами, тому швидше руйнуються водою, що стікає зі схилів. Висота цих *“грибів”* сягає 7 м, діаметр шапки – 2 м, а її товщина – 0,5 м. Товщина *ніжки* має 1–1,5 м у розрізі. Є *“гриби”* і меншого розміру. Ці форми стоять десятки, іноді сотні років, згодом деякі з них руйнуються, але найцікавішим є те, що з часом під дією води і вітру утворюється нове покоління таких *“грибів”* [87].

Грязьові вулкани – це різні за формою геологічні утворення, з яких постійно або періодично вивергаються на поверхню грязьові маси, горючі гази, тверді уламки тощо. В Україні вони є головню в Криму, на Керченському півострові. Їхне виникнення зумовлене особливостями геологічної будови та нафтогазосністю цього району. Грязьові вулкани пов’язані з антиклінальними складками, в ядрах котрих залягають пластичні глини. Гази, що вириваються на поверхню з глибини 5–7 км розривними порушеннями, викидають на поверхню перем’яту глинисту масу з уламками порід (сопкової брекчії), утворюючи сопкові поля. Грязьові вулкани розміщені поодиночки чи групами зі спільним глибинним осередком. Найбільша активність грязьових вулканів

Керченського півострова припала на минулі геологічні епохи, зокрема на неоген. Грязьові вулкани поділяють на постійно- чи періодичнодіючі і згаслі (викопні). Виверження постійнодіючих грязьових вулканів (наприклад, Булганацька і Тарханська групи вулканів) відбувається спокійно. Вони розміщені в овальних улоговинах, на дні яких підносяться конуси з глинистої брекчії заввишки 1,5–2 м, і знаходяться грязьові озера. Періодичнодіючі грязьові вулкани (Джа-Тепе, Восходівський) вивергають значні маси густої брекчії один раз на кілька або десятків років. Виверження відбувається протягом кількох діб, супроводжується вибухами, локальними землетрусами, іноді слабким займанням газу. У рельєфі – це конічні горби або похилі підвищення заввишки до 60 м. Згаслі грязьові вулкани фіксують за викопними сопковими відкладами. З багатьма з них пов'язані виповнені вапняками та вулканічною брекчією прогини, що утворилися внаслідок винесення з надр продуктів виверження. Деякі зайняті озерами (Чокрацьке, Тобачинське, Узунларське та ін.). Загалом на Керченському півострові відомо близько 50 грязьових вулканів, більша половина з яких – згаслі. З грязевулканічними структурами пов'язані родовища залізних руд, сопкової глини (яку використовують для виробництва керамзиту), вапняків. Сопкові грязі Булганацької групи вулканів є лікувальними (рис. 3.1–3.2).

Передгірні пасма Криму репрезентовані куестами. *Куеста* (ісп. *cuesta* – косогір) – денудаційна форма рельєфу з асиметричними схилами – довгими і похилими, узгодженими з падінням верств гірських порід, та крутими і короткими, що зрізують ці верстви. Куести утворюються в областях моноклінального залягання гірських порід, які мають різну стійкість до вивітрювання і розмивання. Пологий схил куести збігається з падінням стійких до розмиву порід. Найчіткіше куести виражені на західних і північних схилах Кримських гір Бахчисарайського, Сімферопольського, Білогірського районів. Середня висота Внутрішнього пасма (куести) – 500 м, Зовнішнього – 250 м. Міжпасмові зниження мають неоднакову ширину: між Головним і Внутрішнім пасмами вона змінюється від 2–3 км до 15–20 км; між Внутрішнім і Зовнішнім пасмами – 3–5 км. Прикладом слугує куеста в долині р. Бодрак – одному з семи природних чудес України [59] (рис. 3.3).

Рис. 3.1. Загальний вигляд
Булганацького поля грязьових
вулканів

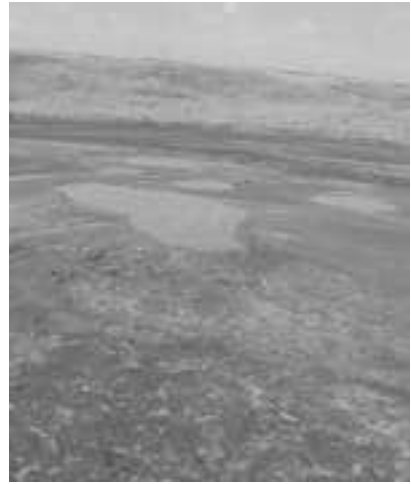

Рис. 3.2. Один із грязьових
вулканів Булганацької групи

Рис. 3.3. Куеста в долині р. Бодрак

Річкові долини в передгір'ях каньйоноподібні, а в між-пластових зниженнях широкі і терасовані. У Гірському Криму є залишки двох поверхонь вирівнювання: верхнє плато (1 250–1 400 м) належить до середньоміоценового часу, а нижнє плато (500–1 000 м) – сарматського.

Каньйони Криму. Каньйон (*исп. cañon* – ущелина) – це вузька глибока долина з урвистими, крутими, іноді східчастими схилами і вузьким дном, яке часто повністю зайняте річищем. Каньйони характерні для плато, що складаються з горизонтально залягаючих осадових порід або лавових покривів, а також для гірських районів, які інтенсивно підіймаються. Найчастіше каньйони пов'язані з розломними зонами.

В Україні найглибшим є Великий каньйон Криму – ущелина в Кримських горах на північному схилі Ай-Петринської яйли, на висоті близько 800 м, що знижується в північному напрямку до відміток 500 м (рис. 3.4). Його довжина становить понад 3 км, глибина 250–300 м, ширина місцями не перевищує 3–4 м. Вперше його описав професор І. І. Пузанов у 1925 році, він же і запропонував його назву.

Рис 3.4. Загальний вигляд Великого каньйону

Кілька мільйонів років тому утворився тектонічний розлом, потім роботу з формування каньйону завершила річка Аузун-Узень, яка тече його дном. Каміння, що переноситься бурхливим водним потоком, “висвердає” у ложі каньйону численні котли і ванни (тут їх налічується понад 150). Температура води у річці навіть влітку не перевищує 11–13° С, вода надзвичайно чиста. Під час створення тіщини суттєву роль відіграли карстові процеси, які до сьогодні відбуваються у каньйоні [58].

Майже прямовисні борти з верхньоюрських вапняків підносяться понад 300 м. У найбільш вузьких місцях ширина ущелини каньйону становить 2–3 м. Скелі іноді задратовані темно-зеленим плющем, а вгорі видно сосни, що ростуть на запаморочливих скелястих обривах. Річка протікає по суцільному вапняковому ложу з верхньоюрських вапняків. Дно каньйону рясніє водоспадами, порогами, “котлами” і “ваннами” з чистою прозорою водою (рис. 3.5). Одна з ванн, глибиною майже 4 м, має назву “Ванна молодості”.

У Великому каньйоні Криму сформувався своєрідний рослинний комплекс. У льодовикову епоху добре ізольований

Рис. 3.5. Пороги і “ванни” на дні Каньйону

каньйон був місцем зростання теплолюбних видів флори. Деякі з цих реліктових видів трапляються тут і сьогодні. Наприклад, тис ягідний, жасмин чагарниковий, рідкісні папороті й орхідеї та ін. У каньйоні зберігся рідкісний вид папороті – листовик сколопендровий і дуже рідкісна орхідея – “венерин черевичок”. В каньйоні проростає єдиний у Криму гай реліктового тису. Каньйон увінчаний скельними кручами (Сторожова, Соснова та ін.), з яких відкриваються чудові краєвиди.

Великий каньйон влітку можна пройти по всій довжині, але під час подорожі до гирла доведеться або форсувати уплав водні перешкоди, або обходити їх по прямовисних стінах. Саме тут є місця, де ширина каньйону не перевищує 3 м. В околицях каньйону досить багато археологічних пам'яток середньовіччя (городище, укріплення, храми).

Найдовшим каньйоном Криму є Чорнорічинський. Це ущелина р. Чорної на північному схилі Головного пасма Кримських гір. Його довжина близько 16 км, ширина до 300 м. Правий схил каньйону крутий, лівий – пологий. Чорнорічинський каньйон має схоже з Великим каньйоном Криму походження – ерозійно-тектонічне. Подекуди глибина річки сягає 1,5–2 м, ширина 15–20 м. На відміну від інших кримських рік, порогів і перекатів тут небагато, що робить р. Чорна цілком придатною для сплавів на байдарках і каное. При невисокому рівні води каньйон можна перейти по дну. Маршрут днищем каньйону проходить уздовж правого борту біля річки, місцями підіймається вище русла, виходячи на схил.

Зі схилів відкривається панорама Чорнорічинського каньйону і р. Чорної. Це один із найкрасивіших куточків гірського Криму: русло річки досить звивисте, на схилах можна побачити величезні виступи, що за формою нагадують фортечні мури чи піраміди. Береги річки зарослі густою рослинністю, схожою на джунглі. Приблизно посередині каньйону, на одному з берегів знаходиться печера Шайтан-Коба, де було знайдено стоянку первісної людини.

На р. Чорній є ще один каньйон – Узунджа, що розміщений у верхів'ї ріки. Висота його прямовисних стін невелика, але він надзвичайно мальовничий.

Досить незвичайною є ущелина Уч-Кош (ущелина Трьох Гір), що знаходиться на північ від Ялти. Вся тіснина має

прямовисні урвища (місцями їхня висота сягає 200 м), несподівані повороти русла, скельні виступи.

Бельбецький каньйон (Бельбецькі Ворота) – це ущелина у Внутрішньому пасмі Кримських гір, у долині р. Бельбек. Глибина його становить 160 м, ширина – до 300 м. На цій території простежуються карстові форми рельєфу. Бельбецький каньйон розміщений поблизу с. Куйбишеве (з лівого боку від траси Бахчисарай–Севастополь). Тут знаходяться стоянки первісної людини кам'яної доби, Сюренська фортеця VIII–XV ст. (кругла вежа діаметром 8 м, купольні перекриття вежі зі слідами фрескового розпису, залишки кам'яних будинків). Також у долині р. Бельбек поблизу с. Красний Мак знаходиться печерне місто Ескі-Кермен (V–VI ст.), а в його околицях є два монастирі – Чильтер і Шулдан.

Окрім описаних вище, у Криму є інші мальовничі, але менш відомі ущелини: наприклад, невеликий цікавий каньйон на річці Кучук-Карасу, Арпатська ущелина на р. Арпат.

Суттєву роль у формуванні рельєфу гірського Криму відіграє ерозія. На південному схилі Головного пасма розвиваються зсувні та обвальні процеси. Повсюдне поширення карбонатних порід, тріщини й розломи в них, розчленованість рельєфу і достатня кількість опадів зумовили інтенсивний розвиток карсту й утворення різноманітних карстових форм: понорів, карів, колодязів, шахт, печер і гротів.

Печери. Крим відомий своїми карстовими порожнинами – печерами, шахтами, колодязями. Не випадково тут у 50-ті рр. XX ст. зародилася сучасна спелеологія. Завдяки зусиллям учених сьогодні досліджено й описано близько 900 великих карстових порожнин, 90 % із них відкриті за останні 45 років.

Зазвичай виділяють чотири спелеологічні райони в гірському Криму:

- 1) Карабі-яйла;
- 2) Плато Чатирдаг;
- 3) Ай-Петринська яйла і Центральне карстове плато;
- 4) Довгоруківська яйла [71].

У кожному із цих районів є неповторні зразки кримських печер, багато з них унікальні.

Найглибшою печерою у Криму та в Україні вважають Солдатську на Карабі-яйлі, її глибина сягає 517 м [12]. Найдов-

шою карстовою порожниною Криму, України й Європи, утвореною у вапняках, є Червона печера (Кизил-коба), довжиною близько 16 км. Могутній шестиповерховий карстовий комплекс Червоних печер є також і найбільшим у Криму за площею та об'ємом.

Найбільший печерний зал – зал “Перебудови” знаходиться у печері Мармуровій, що на нижньому плато Чатирдагу, його площа – 5 000 м², об'єм – 50 000 м³, а висота – 27 м [71, 72].

Більшість кримських печер практично недоступна для звичайного туриста, вхід до них потребує спеціального спорядження, особливих знань і вміння. Доступні печери майже не цікаві, тому що від звичайної краси мало що залишилось. Але декілька печер у Криму спеціально обладнані для екскурсій, вони є одними із найбільш привабливих, серед них: Мармурова, Еміне-Баїр-Хосар, Печера Червона (Кизил-Коба), Солдатська, Великий Бузудук, Аверкієва шахта, Скельська сталактитова печера, Шайтан-коба, Суук-Коба. Перелік найпопулярніших серед туристів і спелеологів печер подано в додатку № 2 [70].

Пляжі. Одним із найбільших природних багатств Кримського півострова є берегова лінія. Проте природні процеси наступу моря та антропогенне навантаження на пляжі і прибережну зону поступово руйнують її: тут все частіше відбуваються обвали, зсуви, осипища. Особливо загрозливою є ситуація у місцях, де берегова лінія сформована пухкими породами [58].

Основа Чорноморської котловини наближається до Кримського півострова. За останні 10 тисяч років Головна гряда піднялася приблизно на 4 м з максимумом до 8 м північніше Ялти, центральний Крим – на 3 м, а північніше, в зоні побережжя, підняття змінюється опусканням.

Біля Південного берега материкова відмілина дуже вузька, а край шельфу опущений на 30–40 м нижче, ніж в інших місцях Чорного моря, тому материковий схил крутий, глибини збільшуються дуже швидко. Підсування плити Чорного моря під основу півострова супроводжується захопленням частини материкової відмілини.

Швидкість відступання південного обриву гір над Ялтою – 2 мм на рік. У 1886 р. ширина пляжу в Приморському парку Ялти була 28 м, у 1934 р. – вже 18 м, а у 1959 р. – лише 15 м.

Процес катастрофічного зменшення ширини пляжу тут вдалося призупинити.

Біля підніжжя Головної гряди Кримських гір побудовані практично всі санаторії Південнобережжя. Знищення пляжів – одна з причин активізації зсувів, а, отже, і руйнування споруд, доріг, ліній електропередач, мереж водопостачання, пошкодження садів і плантацій. Загальна протяжність берегової лінії Криму близько 715 км, довжина берега, пошкодженого зсувами і руйнівною діяльністю моря (абразією), – 520 км [58].

Вапнякові скелі поблизу підніжжя Головного пасма і в морі (гора Кішка, Червоний камінь, Адалари та ін.) – це результат руйнування цього пасма. Їх прийнято називати ялтинськими відторженцями, адже їхня “батьківщина” на тисячу метрів вище, ніж вони сьогодні знаходяться. На заході Південного берега Криму знаходиться мис Сарич – крайня південна точка України (44°23' пн.ш.), – розміщений між Ласпинською бухтою та Форосом. Він складається з вапняків, які східчасто у вигляді величезних брил (кам'яних “хаосів”) спускаються до моря. На його схилах росте розріджений ліс з ялівцю високого (вік 300–500 років), дуба пухнастого, граба східного та ін. У 1989 році на Саричі встановлено маяк.

Однак господарське навантаження на прибережну смугу збільшилося. Наслідки цього довелося ліквідувати шляхом берегоукріплення, у різних районах Криму ступінь захисту берегів неоднаковий. На південному березі він близький до оптимального, в Севастополі і на Керченському узбережжі укріплено лише по 6 % , а на південно-східному узбережжі – близько 30 %. На крайньому західному (Тарханкут) і північно-західному узбережжі береги поки що не потребують інтенсивного укріплення, бо антропогенне навантаження тут значно слабше і руйнівні процеси пригальмовані.

На території Кримського півострова виділяють чотири основні типи пляжів за геологічним походженням: піщані; піщано-мушлеві; піщано-галькові; валунні [15].

Піщані та напівпіщані пляжі найбільш привабливі для туристів. Саме вони поширені в південній частині Керченського та на 80 % площі Тарханкутського півострова. Північні узбережжя Кримського півострова займають піщано-мушлеві пляжі і де-не-де трапляються валунні [4, 12]. Більша частина південного берега вкрита піщано-гальковими пля-

жами і лише на ділянці між Севастополем та Ялтою поширені валунні пляжі.

Користуються популярністю нудистські пляжі. Влітку 2010 року в Криму налічували 12 найпопулярніших нудистських пляжів (рис. 3.6):

- 1) Казантип – на Керченському півострові поблизу мису Казантип;
- 2) Коктебель – великий пляж поблизу Феодосії;
- 3) Орджонікідзе – смуга пляжів поблизу одноіменного містечка;
- 4) Судак – кам'янистий валунний пляж поблизу скель мису Ашпак;
- 5) Новий Світ – піщано-мушлевий пляж неподалік Судака;
- 6) Симеїз – пляж поблизу гори Кішка;
- 7) Кагель – біля підніжжя гори Кагель (12 км на захід від Алушти);

Рис. 3.6. Розміщення природних та нудистських пляжів Криму

- 8) Нікіта – знаходиться за два кілометри на схід від Ялти;
- 9) Форос – розміщений на схід від Форосу;
- 10) Любимівка – нудистський пляж на північ від Севастополя;
- 11) Прибережний – бухта Бугас на мисі Меганом поблизу Севастополя;
- 12) Гурзуф – на віддалі трьох кілометрів на південь від містечка Гурзуф.

Рельєф. Сюди можна віднести скелі (Адалари, Ак-Кая, Бурун-Кая, Сари-Кая та ін.), вершини Кримських гір (Ай-Петрі, Уч-Баш, Чатирдаг), миси (Айя, Айтодор, Фіолент), долини (Байдарська долина, Долина привидів) та ін. [30].

Скелі Адалари (Скелі-близнюки). Скелі-близнюки Адалари розміщені у мальовничій Гурзуфській бухті навпроти дитячого табору “Артек” (рис. 3.7). У Гурзуфській бухті, немов два скам’янілі вітрила, височіють скелі, назва яких у перекладі з турецької означає “острови”. Вони складені з порід, які формують Головне пасмо Кримських гір. Над Гурзуфом чітко видно величезне зниження – “гурзуфське сідло”. Саме з нього, як твердять науковці, “випали” скелі Адалари, а ще

Рис. 3.7. Скелі Адалари

гігантський Червоний камінь (Кизил-Таш) – він зупинився вище траси, у центрі Гурзуфа – скельні накопичення гори Болгатура, а над морем могутньо піднімається Дженувез-Кая з руїнами генуезької фортеці.

Усі вони – кам'яні свідки різкого піднімання головної гряди, що супроводжувалося катастрофічними зсувами, відривом і сповзанням скельних масивів, – називаються Массандрівською свитою. Подібні скелі є по всьому Південному березі Криму (ПБК), але ці скелі-близнюки найвідоміші.

Адалари – це два острови діаметром 20–30 м. Протока між скелями і берегом становить близько 200 м. Скелі є популярним місцем паломництва, особливо для любителів підводного плавання, оскільки у цьому місці великою є вірогідність знаходження уламків кераміки, якорів і фрагментів суден і вантажів. Скелі Адалари мають різну висоту та підносяться над рівнем моря відповідно на 33 і 48 метрів. Останній сильний землетрус у Криму 1927 року, що досяг 8 балів, обвалив частину ближньої скелі.

Блукаючі скелі Сцилла і Харібда, описані Гомером в “Одіссей”, за однією з науково обґрунтованих версій, це і є скелі Адалари, або скелі-близнюки. До речі, ці скелі-острівці розміщені на відстані 40 м один від одного, що відповідає тексту Гомера, тобто прицільному “пострілу з лука”.

Район поблизу Адалар був уважно досліджений в 1996 році кримським краєзнавцем, вчителем біології школи табору “Артек” А. В. Фроловим і науковцями центру підводної археології Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Під час цього дослідження був знайдений цікавий археологічний матеріал, який свідчить про численні корабельні аварії. Знайдено також 14 типів амфор античного і середньовічного періодів, які зараз зберігаються у Київському краєзнавчому музеї. Вивчаючи твір Гомера, А. Фролов розпізнав в описах поета знайомі місця – Гурзуфську бухту, довколишні гори, гроти і скелі Адалари (рис. 3.8).

Якщо з моря наближатися до скель, можна побачити, як вони зближуються і відстань між ними скорочується: дальня скеля закриває ту, що стоїть ближче до берега. Коли ж пропливати скелі, озирнувшись, можна побачити, що Адалари “розходяться”. Таку ілюзію можна спостерігати і з берега.

Дослідники пояснюють причини загибелі численних вітрильних кораблів в акваторії Гурзуфа тим, що на шляху суд-

Рис. 3.8. Блукаючі скелі Адалари виринають з туману лише при підході в бухту

на, під час переходу в бухту, виникають Адалари, поблизу яких є найсильніші підводні течії, протилежні попутним вітрам. Окрім того, численне підводне каміння, що обрушилося зі скель, також створювало та створює небезпеку для парусних судів як у минулому, так і сьогодні.

Останніми роками неподалік цих скель знайдені унікальні речі: кам'яно-дерев'яний пластиноподібний якір трапецієподібної форми з трьома отворами. Такий тип якоря був характерний для Східного Середземномор'я на початку XX–IV ст. до н. е. Кам'яний пластиноподібний якір округлої форми з одним отвором, також знайдений у районі Адаларів, був поширений в старовину від західних берегів Європи до східних берегів Азії. Ці знахідки свідчать, що інтерес античної Греції до побережжя Північного Причорномор'я активно виявився після десятилітньої троянської війни.

Гора Аюдаг, або Ведмідь-гора, (висота 572 м) – символ і своєрідний талісман Південного берега Криму (рис. 3.9). Відомо кілька назв гори: у давнину генуезці називали його Камело – “верблюд”, а кримські татари – Біюк-кастель, тобто “велика

Рис. 3.9. Гора Аюдаг

фортеця” (на вершині гори й досі збереглися вкриті мохом мури давніх укріплень).

Сучасну назву гори Аюдаг багато дослідників пов’язують не стільки з тюркським “аю” – “ведмідь”, як із грецьким “айя” – “свята”. Така гіпотеза небезпідставна: протягом століть це місце вважалося святим – тут залишилися численні руїни святилищ, храмів, базилік і монастирів.

Перше, що впадає у вічі, це не стільки чудернацька форма Аюдагу, скільки її “відокремленість”. На відміну від усіх інших кримських гір Ведмідь-гора складається не з осадових порід на кшталт вапняку чи піщанику, а з дуже міцної магматичної породи – габро-діабазу. Спочатку вчені припустили, що Аюдаг – стародавній вулкан, який з часом згас. Але насправді Аюдаг – це не згаслий, а ненароджений вулкан. У середньоюрський геологічний період (приблизно 150 мільйонів років тому) тут дійсно ледь не вибухнув вулкан. Але розплавленій магмі трохи забракло сили, і вона не змогла прорватися назовні. Згодом м’які зовнішні породи вивітрились, і залишилася тільки застигла лава. Учені називають такий процес “інтрузією”, а саму гору Аюдаг – “лаколітом”.

Габро-діабаз, що є основною породою Ведмідь-гори – красивий і міцний (твердіший за граніт) камінь сіро-зеленого кольору. Це дуже цінний будівельний та оздоблювальний матеріал. З габро-діабазу, наприклад, збудовано відомий Воронцовський палац в Алупці. З нього ж, але відполірованого до дзеркального блиску, зведено більшість пишно прикрашених камінів палацу та інших декоративних елементів. “Аюдажний” габро-діабаз використали і для оздоблення трибун мавзолею Леніна в Москві. Крім габро-діабазу, у надрах Аюдагу знайшли два десятки інших мінералів.

Найбільші скелі Аюдагу мають власні назви: мис Монастирський, Акустані та Муссерт, бухти між ними: Гишир-лиман і Панаір. Тут розміщені чи не наймальовничіші та найчистіші в Криму пляжі (дістатися туди можна або перейшовши через гору, або на човні).

Сучасна “робота” хвиль репрезентована чудернацькими “скульптурами” та химерними скелями, що стирчать із моря, а по боках Ведмідь-гори – гротами і лабіринтами, які дуже любляють дайвери. Через окиснення на повітрі й під впливом гарячого кримського сонця скелі на Аюдазі теж набувають різних кольорів – від світло-бурих до темно-синіх.

Окрім того, подекуди збереглися скелі, утворені залишками осадових порід, що вкривали колись габро-діабазовий шар. Химерні завитки шарів глинистого сланцю – аргіліту дають приблизне уявлення про те, як при народженні Аюдагу магма скручувала і трощила земну кору. У Великого Ведмедя є також маленький “братик”. Його висота всього 25 м. Це невеличка скеля з протилежного боку від “Артеку”. Вона має назву Кучук-Аю – Малий Ведмідь. Це теж лаколіт, але дуже маленький.

Гідрологічні об’єкти: водоспади (Учуан-су (рис. 3.10), Джур-джур, Софу-Узень), озера (Сасик, Кизил-Яр, Красне), бухти (Судацька, Рифів, Подвійна), затоки (Феодосійська, Казантипська, Арабатська) і т. д. [18, 75].

Учан-Су (крим. *Uçan Suv*) – водоспад на півдні Криму, найвищий водоспад в Україні (98 м). Назва дослівно перекладається з кримськотатарської як “падаюча вода”. Водоспад утворює ріка з однойменною назвою. Найпотужніший він навесні, коли у горах розтає сніг. Влітку водоспад майже пересихає. До водоспаду можна доїхати з центрального автовокзалу Ялти маршруткою (близько 40 хв) або приватним

Рис. 3.10. Водоспад Учан-Су

таксі. Водоспад знаходиться в 300 м від автобусної зупинки. Вхід до водоспаду – платний.

Також досить відомим є 12-метровий водоспад Головкінського на річці Улу-Узень Західний в ущелині Яман-Дере, що на території Кримського природного заповідника. Найпотужнішим і найповноводнішим є 15-метровий водоспад Джур-Джур на річці Улу-Узень Східний за 2 км від села Генеральське. Середні багаторічні витрати води на цьому водоспаді становлять 270 л/с, на відміну від інших він функціонує весь рік.

Менш відомі водоспади:

- Срібні Струмені на річці Сари-Узень;
- практично невідомий важкодоступний 30-метровий водоспад на р. Алаке, що на південному схилі гори Демерджи, з'являється лише навесні;
- 20-метровий водоспад на р. Босій;
- на схилах р. Сокіл (поблизу Нового Світу) під час сильних злив виникають три-чотири короткочасні водоспади, висота кожного з них вдвічі перевищує водоспад Учан-Су;
- на річці Кизилкобинці, що витікає з печери Кизил-Коба, ранньою весною утворюється потужний водоспад зі складними каскадами, що через гроти і виступи прямує вниз – загальна довжина падіння становить 40 м.

Загалом, ранньої весни в Криму утворюється багато різноманітних водоспадів, які зникають в інші пори року.

3.2. Природно-заповідні об'єкти – найрепрезентативніші природно-антропогенні туристичні ресурси Криму

Частка природно-заповідного фонду Криму майже втричі більша, ніж загалом в Україні і становить близько 5,4 % території півострова. Його основу творять шість державних природних заповідників – Кримський з орнітологічним філіалом “Лебедині острови”, Ялтинський, Мис Мартьян, Карадазький, Казантипський і Опуцький [7].

Кримський заповідник проводить широку природоохоронну та освітню роботу. У музеї природи та дендрозоопарку експонують найтипівіших представників рослинного і тваринного світу Криму. Екскурсантів ознайомлюють з типовами та унікальними гірсько-лісовими природними комплексами, рідкісними видами флори та фауни, а також з основами природоохоронного законодавства України.

Загальна площа Кримського природного заповідника становить 44 175 га. До його складу увійшли гірсько-лісо-

ва частина (34 563 га) та орнітологічний філіал “Лебедині острови” (9 612 га), розміщена поблизу північно-західних берегів Криму в Каркінітській затоці Чорного моря. У флорі налічують 45 видів ендеміків, серед них: аденофора кримська, волошка, кизильник кримський, глід кримський та рогоплідний, крупка [87, 89].

Кримський природний заповідник відіграє надзвичайно важливу роль у збереженні тваринного світу Криму, особливо рідкісних видів. На його території проживає 30 видів тварин, занесених до Європейського червоного списку, і 133 види, занесені до Червоної книги України. Серед них скорпіон кримський, сольпуга звичайна, емпуза кримська, дибка степова, слимакоїд кримський, марена кримська, жовтопуз, полози жовточеревий та чотиризмугий, лелека чорний, журавель сірий, дрофа, хохітва, лежень, пугач, корольок червоноголовий, шпак рожевий, підковоноси малий та великий, нетопирі кожанкоподібний та середземноморський, борсук та ін. [7].

Казантипський заповідник. Заповідник заснований у 1998 р. на побережжі Азовського моря. Мис Казантип на Азовському побережжі – стародавній викопний риф, складений вапняками. Узбережжя Казантипу дуже порізане. Складні, химерні обриси берегів утворилися в результаті тисячолітніх руйнувань вапняків. Унаслідок чого виникли хаотичні нагромадження валунів і окремі фігури найрізноманітніших форм. Багато тут водоплавних птахів і підводних мешканців [7, 89].

Заповідник “Мис Мартъян”. Природний заповідник “Мис Мартъян” утворений у 1973 р., розміщений на схід від Нікітського ботанічного саду.

Це найменший заповідник в Україні, він створений для збереження реліктових середземноморських лісів. Всього тут налічують 600 видів рослин, у т. ч. 23 види – ендемічні. Основні деревні породи – ялівець високий, дуб пухнастий, сосна кримська. Охороняється також прилегла до заповідника акваторія Чорного моря [7, 85].

Карадазький заповідник – один із найпримітніших та мальовничих куточків Криму. Відомий дослідник Тавриди К. І. Габлід, а потім академік П. С. Паллас першими звернули увагу на своєрідну, екзотичну красу Карадагу. Проте тільки

після заснування у 1914 р. Т. І. В'яземським Карадазької наукової станції з'явилася можливість проводити тут систематичні наукові дослідження і постало питання про надання Карадагу статусу заповідника.

Гірський масив Карадаг (Чорна гора) знаходиться у південно-східній частині Кримського півострова. Це давній вулкан, що діяв близько 150 млн років тому, незвичайної краси пам'ятка природи, мабуть, одне з найчудовіших місць на планеті. Унікальне геологічне утворення з рідкісним рослинним і тваринним світом більше 20 років тому було оголошено Державним природним заповідником. Площа його становить 8,7 км² разом з суміжною акваторією Чорного моря. Береговий хребет Карадагу обривається до моря дивовижними скелями й стрімчаками, між якими знаходяться затишні, дивні за красою бухточки: Сердолікова, Розбійницька, Прикордонна та ін. Нагромадження природних статуй може бути подібним до кам'яних стовпів-ідолів бовванів, замків зі шпильами, веж, фортець та інших фантастичних споруд. Тут є і славетні Золоті (Карадазькі) ворота (рис. 3.11).

Рис. 3.11. “Золоті ворота” – грот-арка, складений магматичними породами стовпчастої будови

Найвища вершина – гора Свята, 576 м над рівнем моря (за радянських часів її називали просто Карадаг). Хребти та вершини мають кримськотатарські назви: Хоба-Тепе (крим-татар. Qoba Töpe – Вершина з печерами), Сюрю-Кая (крим-татар. Sürgü Qaya – Гостра скеля). Є ущелина Гяур-Бах (крим-татар. Gâvur Bađ – Сад невірних), джерело Гяур-Чешме (крим-татар. Gâvur Çeşme – Джерело невірних) [56]. У заповіднику проводять екскурсії по т. зв. екологічній стежці, протяжністю близько семи кілометрів.

Карадаг сформований з декількох гряд, складених породами від ранньоюрського до пізньоюрського віку, що простежуються з південного заходу на північний схід. Прибережний хребет (Карагач – Хоба-Тепе – Кок-Кая) складений переважно вулканічними породами з вертикально падаючими і частково задертими пластами і вулканічними покривами андезитів, туфів і туфобрекчій середньо-основного складу. Туфобрекчії при вивітрюванні утворили примхливі останці: “Король з королевою і супроводжуюча їх свита” (рис. 3.12), “Чортів палець” (рис. 3.13.), масив “Фортеця”.

Рис. 3.12. Масив “Король з королевою
і супроводжуюча їх свита”

Рис. 3.13. Скаля “Чортів палець”

На Карадазі поширені численні різноманітні оригінальні форми вивітрених порід, утворені лавами, туфами, лавовими потоками, брекчіями, дайками. Тут трапляється багато цінних мінералів – опал, сердолік, агат, халцедон, трас й ін.

Одним з найцікавіших місць для туристів на території Карадазького заповідника вважають “Мертве місто”, яке на думку вчених-геологів є частиною кратера вулкана (рис. 3.14)

Рослинний світ Карадагу надзвичайно багатий і репрезентований трьома поясами: від рівня моря до 250 м – пояс степів, чагарників і рідколісся; до 450 м – пояс дубових лісів; вище 450 м – пояс скельнодубових і грабових лісів. Нижчих рослин тут налічують 558 видів, у т. ч. 111 прісноводних діатомових водоростей, 87 синьо-зелених водоростей прісно-

Рис. 3.14. “Мертве місто“

водних водойм та 40 фунтових, 63 види фітопатогенних грибів, 94 лишайники, з яких шість занесено до Червоної книги України. Не менш різноманітним є тваринний світ Карадагу. Лише наземних безхребетних тут понад 2 300 видів, метеликів – 1 650 видів, 51 з яких занесено до Червоної книги України, а 16 – до Європейського Червоного списку. До Червоної книги України занесено богомола, емпуза смугастого, аскалафа строкатого, жужелицю, молюскоїда, вусача, чорнокрила Келлера, бджолу, тесляра фіолетового, дибку степову, метеликів Каллімаха, бражника карликового, шовкопряда Балліона, совку Трейчке та ін. З восьми видів плазунів чотири занесено до Червоної книги України, один вид – у Європейському Червоному списку [7, 89].

Ялтинський гірсько-лісовий природний заповідник знаходиться у південно-західній частині Криму і має площу 14 230 га (рис. 3.15). Його територія простягається вздовж Чорного моря з заходу на схід: від Фороса до Гурзуфа на 40 км,

оточуючи Велику Ялту. Загалом заповідник знаходиться в межах висот 380–1 200 м над рівнем моря, в окремих місцях опускаючись до моря. Максимальна висота його – 1 320 м (на горі Ай-Петрі). Його було створено 20 лютого 1973 р. Флора заповідника налічує 1 363 види судинних рослин, які належать до 509 родів та 100 родин. Тут водиться 37 видів ссавців (72 % теріофауни Криму), 150 птахів (50 % орнітофауни), 16 плазунів (66,7 % герпетофауни Криму) та чотири види земноводних (75 % батрахофауни Криму). З ссавців досить типовими є їжак звичайний, заєць-русак, миша лісова, полівка звичайна, ласка, куниця кам'яна, козля європейська тощо.

До Червоної книги України занесено велику групу рукокрилих, що живуть у печерах, закинутих будівлях, дуплах дерев; підковоносів великого і малого; нічниць Наттера і триколірну; широковуха європейського; кажанів. Крім того, на берегах гірських потоків проживають кутора мала, в лісах борсук, яких теж занесено до Червоної книги України. На території Ялтинського заповідника знаходять й представників флори і фауни, занесених до Європейської Червоної книги [4, 12].

Рис. 3.15. Яйла на території Ялтинського гірсько-лісового заповідника

Опукський заповідник. Розміщений на півдні чорноморського узбережжя Керченського півострова. Крім прибережної степової території навколо гори Опук з рідкісними видами тварин, птахів (наприклад, рідкісний рожевий шпак) і рослин, охороняють і морську акваторію з невеликими островами Скелі-Кораблі [7].

Гора Опук, Каяшське озеро та скелі Кораблі (рис. 3.16). Тут унікальний тваринний світ, рослинні угруповання степу, різноманітні ландшафти та геологічна будова, яка й визначає особливості рельєфу. Гора Опук має тектонічне походження. З усіх боків вона обмежена розломами, і сама розбита тектонічними порушеннями. На захід та схід від підняття (горсту) розміщені занурення.

У східній котловині утворилося широке й неглибоке озеро Каяш. Завдяки особливостям клімату воно солоне. Солоність часом досягає 200 % – більше ніж в Мертвому морі. У воді та мулі озера птахи добувають їжу. Мул озера має біологічно активні властивості. Озеро, вірогідно, утворилося завдяки відгородженню морської затоки піщаною косою.

Рис. 3.16. Гора Опук та озеро Каяш

Гора складена переважно вапняками неогену, що зазнали різноманітних деформацій та розломів. За розломами утворилися карстові провалля. Гора була заселена під час грецької колонізації, про що свідчать розкопки археологів. Ще досі на схилі є колодязі та система водопостачання, яка збирає дощову воду та росу в підземних порожнинах.

На схилах гори утворилися каштанові ґрунти, вкриті степовою рослинністю у якій переважає ковила. В ущелинах зосереджені угруповання дерев та кущів. Поблизу вершини розробляють вапняки – катакомби, де оселилися численні колонії трьох видів кажанів. На схід від гори – знаходиться низина, що закінчується затокою. Гора на південь обривається стрімкими схилами з багатьма затоками, які завершають круті урвища. В затоках та гротах близько гори мешкають тюлені-монахи. На скелях та камінні в морі відпочивають колонії бакланів. У тріщинах та на брилах гріються на сонці полози. Від гори відірвані три скелі, які зараз знаходяться на відстані майже 5 км від берега. Крім цих скель, є підводні брили, які не підняті над рівнем моря.

На базі цих заповідників проектують створити національний природний заповідник “Таврія” для збереження природи Криму й ефективного туристично-рекреаційного використання природно-антропогенних ТРР.

До природно-заповідного фонду (ПЗФ) Криму належать 33 заказники, 9 заповідних урочищ, 73 заповідні пам’ятники природи, 30 парків і ботанічний сад (додаток 3). Усі ці об’єкти віднесено до природно-антропогенних туристичних ресурсів Криму, що є базою для екскурсійного, наукового, екстремального, пішохідного, велосипедного туризму, а також альпінізму, планеризму і т. д.

Крим є унікальним регіоном України, де на відносно невеликій території розміщено 147 об’єктів природно-заповідного фонду, що становить близько 120 тис. га (4,6 % від площі Криму): 6 природних заповідників, 29 заказників, 68 пам’ятників природи. Об’єкти ПЗФ Криму включені до великої кількості турів, які пропонують туристичні оператори та туристичні агенції (рис. 3.17).

3.3. Історико-культурні туристичні ресурси

У Криму знаходиться велика кількість цікавих об'єктів, які можна віднести до історико-культурних ТРР. Територіально вони розміщені нерівномірно, головню зосереджені на Південному узбережжі, в південно-західному передгірному Криму і на південному сході півострова (район Судака–Феодосії). Всі об'єкти можна умовно розділити на археологічні пам'ятки, пам'ятки архітектури та історичні пам'ятки [10].

1) **Археологічні пам'ятки**

1.1) **древні стоянки, кургани:**

- Мелек-Чесменський та Царський кургани (м. Керч);
- Біла Скеля (поблизу с. Біла Скеля, Білогорський р-н) [18];

1.2) **печерні міста:**

- печерне місто Бакла (близько с. Скелясте, Бахчисарайський р-н);
- печерне місто Ескі-Кермен (знаходиться за 14 км на південь від м. Бахчисарай);
- печерне місто Качі-Кальйон (поблизу с. Передущельне, Бахчисарайський р-н);
- печерне місто Киз-Кермен і руїни феодального замку Тепе-Кермен (поблизу с. Машине, Бахчисарайський р-н);
- замок Киз-Куле (на захід від Ескі-Кермена, Бахчисарайський р-н);
- печерне місто Мангуп-Кале (Бахчисарайський р-н);
- печерне місто Тепе-Кермен (за два км від с. Машине і Кудрине, Бахчисарайський р-н);
- печерне місто Чуфут-Кале (на окраїні Бахчисарая) [31, 32];

1.3) **фортифікаційні споруди:**

- Генуезька фортеця (Судак);
- фортеця Каламіта (Інкерман, Севастопольська міська рада);
- Сюренська фортеця (поблизу с. Куйбишеве, Бахчисарайський р-н);

- фортеця Ені-Кале (м. Керч);
- Керченська фортеця (м. Керч);
- середньовічна фортеця Фуна (поблизу с. Лучисте, Алуштинська міська рада);
- фортеця Чембало (м. Балаклава, Севастопольська міська рада) [18, 62];

1.4.) **історико-археологічні пам'ятки:**

- Херсонес (м. Севастополь);
- гора Митридат, руїни Пантикапея (м. Керч);
- Неаполь Скіфський (м. Сімферополь) [46, 62];

2) **Пам'ятки архітектури**

2.1) **будинки та інші споруди, що мають архітектурну цінність:**

- Сімферопольський банк (м. Сімферополь);
- фонтан І. К. Айвазовського (м. Феодосія);
- графська пристань (м. Севастополь);
- бібліотека ім. І. Франка (м. Севастополь);
- дачі, “Мілос”, “Отрада”, “Стамболі” (м. Феодосія);
- Ластівчине гніздо (м. Гаспра, Ялтинська міська рада);
- фонтан “Ніч” (м. Гурзуф, Ялтинська міська рада);
- Гурзуфський військовий санаторій, 1882 р. (м. Гурзуф, Ялтинська міська рада);
- Синопські сходи (м. Севастополь);
- театр ім. М. Горького (м. Сімферополь);
- “Вежа вітрів” (м. Севастополь);
- вілли в Сімеїзі (м. Сімеїз, Ялтинська міська рада);
- будівля залізничного вокзалу (м. Сімферополь);
- інші [62, 85];

2.2) **монастирі:**

- монастирі Шулдан і Чилтер-Мармара (поблизу с. Тернівка, Севастопольська міська рада);
- Успенський монастир (на окраїні Бахчисарая);
- Анастасіївська кіновія (Бахчисарайський р-н);
- Балаклавський георгіївський монастир (м. Балаклава, Севастопольська міська рада);
- Інкерманський монастир Св. Климента (м. Інкерман, Севастопольська міська рада);

- Катерлезький монастир Св. Георгія (поблизу с. Войкове, Ленінський р-н);
- Кизилташський монастир Св. С. Сурозського (поблизу г. Кизилташ, Судацька міська рада);
- Косьмодаміанівська кіновія (Сімферопольська міська рада);
- монастир дервішів (м. Євпаторія);
- монастир Сурб-Хач (поблизу м. Старий Крим, Кіровський район);
- Таврійський Архирейський дім (м. Сімферополь);
- Топлівський жіночий монастир імені св. Парасковії (поблизу с. Тополівка, Білогорський р-н);
- Херсонеський Володимирський монастир (Херсонес, м. Севастополь) [31, 62, 85];

2.3) **палацу:**

- Масандрівський палац (Ялтинська міська рада);
- Воронцовський палац (м. Алушка, Ялтинська міська рада);
- Ханський палац (м. Бахчисарай);
- палац Дюльбер (м. Корейз, Ялтинська міська рада);
- палац Кічкіне (м. Гаспра, Ялтинська міська рада);
- Лівадійський палац (м. Лівадія, Ялтинська міська рада);
- палац “Яскрава поляна” (м. Гаспра, Ялтинська міська рада) [87, 89];

2.4) **церкви, мечеті:**

- Сергіївська вірменська церква (м. Феодосія);
- Введенська церква (м. Феодосія);
- вірменська церква (м. Ялта);
- Фороська церква (м. Форос, Ялтинська міська рада);
- римо-католицький костел (м. Ялта);
- церква О. Невського (м. Ялта);
- храм Іоана Золотоуста (м. Ялта);
- церква св. Ніни (м. Гаспра, Ялтинська міська рада);
- церква Преображення Господнього (с. Нікіта, Ялтинська міська рада);

- Петропавлівська церква (м. Севастополь);
- церква Миколи Морського (м. Севастополь);
- Володимирський собор (Херсонес, м. Севастополь);
- церква Іоана Предтечі (м. Керч);
- караїмські кенафи (м. Євпаторія);
- мечеть Кебір-Джамі (м. Сімферополь);
- мечеть Джуму-Джамі (м. Євпаторія);
- мечеть хана Узбека (с. Старий Крим, Кіровський р-н);
- інші мечеті (10 споруд) [16, 69, 85];

3) **Історичні пам'ятки**

3.1) **пам'ятники видатним людям:**

- Сімферополь (Б. Хмельницький, П. Чайковський, А. Суворов, О. Пушкін);
- Севастополь (А. Казарський, В. Корнілов, Є. Тотлебен, Ф. Ушаков)
- Феодосія (І. Айвазовський);
- Ялта (Л. Українка, А. Чехов, М. Горький, С. Руданський, А. Спендіаров, В. Васильєв);
- Алушта (С. Сергійв-Ценський);
- Гурзуф (О. Пушкін) [62];

3.2) **меморіальні комплекси:**

- меморіальний комплекс “Красний” (м. Сімферополь);
- меморіальна стіна на площі Нахімова (м. Севастополь);
- Сапун-гора (на пд.-сх. від м. Севастополь, Севастопольська міська рада);
- меморіал героїчної оборони Севастополя (м. Севастополь);
- меморіал Іоана Золотоуста (м. Ялта) [16, 62];

3.3) **пам'ятки військово-історичних подій:**

- Севастополь (4-му і 5-му бастионам; братський цвинтар; пам'ятник воїнам-грузинам; Малаховський курган; Севастопольський обеліск; панорама “Оборона Севастополя”; пам'ятник затопленим кораблям);
- Алушта (пам'ятник воїнам і партизанам; обеліск Тавриди);

- Керч (обеліск на горі Митридат; Аджимушкайські каменоломні);
- Сімферополь (“Довгоруківський” обеліск) [62].

Цей перелік об’єктів, віднесених до історико-культурних ресурсів, може стати основою для аналізу спрямованості потоків тих туристів, які цікавляться архітектурою, культурою та історією Криму. Загалом більшість об’єктів історико-культурної спадщини Криму зосереджена в південній смузі півострова від Севастополя до Керчі. Більшість з них включено у тури та екскурсії, що їх пропонують туристичні оператори та туристичні агенції (додаток 20).

Для релігійного туризму характерні децю інші туристичні маршрути. Вони також включають південну смугу Криму, але й додатково охоплюють центральну степову частину Криму, а саме: Сакський, Сімферопольський, Кіровський і Білогорський райони [69].

3.4. Територіальні відмінності в розподілі туристично-рекреаційних ресурсів Криму

Територіальне організування туризму в Криму безпосередньо залежить від розміщення ТРР на його території. Найбільша концентрація всіх видів ТРР знаходиться у південній смузі: від Севастополя до Керчі, включаючи Південний берег Криму і Бахчисарайський район. Такій географії ТРР сприяли два, найважливіші, на нашу думку, чинники: географічний і історичний.

Географічний пояснює зосередження на території великої кількості природно-географічних та природно-антропогенних ТРР, оскільки вузька смуга, що пролягає від передгірної степової частини через Кримські гори до південного морського узбережжя, містить у собі неймовірно різноманіття мальовничих ландшафтів. Кримські гори багаті на різноманіття флори і фауни, а Південний берег Криму зі своїм субтропічним кліматом є невеличким ареалом поширення екзотичних видів рослин і тварин, які не трапляються на решті території Криму і в Україні загалом. Таке велике біоріз-

номаніття й унікальність ландшафтів сприяли створенню великої кількості об'єктів ПЗФ у яких розвивається туризм у Криму. Також Кримські гори багаті на велику кількість печер та обривистих скель, які є привабливими для любителів спелеотуризму та альпінізму. Неповторні пейзажі, що відкриваються на вершинах гірського Криму, є основою для розвитку гірського та велосипедного туризму. Різноманіття пляжних ресурсів може задовільнити побажання будь-якого туриста: для тих, хто любить відпочити комфортно є приватні пляжі різного типу. Санаторно-курортні заклади розміщені поблизу галькових пляжів, де добре перебувати людям, які приїхали у Крим для оздоровлення. Любителі відпочити якомога далі від "цивілізації" обирають для себе віддалені від населених пунктів пляжі, розміщені під важкопрохідними обривами скель на південному березі Криму і за 1–2 км від публічних пляжів, поблизу населених пунктів. Туристи-натуралісти мають можливість обрати для себе один з дванадцяти найпопулярніших нудистських пляжів.

Історичний чинник зумовив зосередження великої кількості історико-культурних об'єктів у тій самій південній смузі Криму. Ще 100–150 тис. років тому Крим почав заселятися з материкової частини [7]. Перші стоянки первісних людей віднайдені археологами поблизу Білої скелі, що знаходиться на території сучасного Білогорського району. Пізніше почалося заселення територій на схід і захід від Кримських гір, де тепер знаходяться Керч, Феодосія, Севастополь, Бахчисарай, а згодом і Південного берега. Саме ці території через зручне для ведення господарства, розвитку культури й побуту, географічне положення з виходом до моря і теплий клімат давали змогу людям вести осілий спосіб життя. Як наслідок, сьогодні на базі матеріальної і духовної культури, успадкованої після тривалих історико-культурних процесів, розвиваються різноманітні види туризму. Багатство історії Криму, архітектурна та культурна спадщина, приваблюють сюди українських та іноземних туристів [87, 89].

Для аналізу проблем і перспектив розвитку туризму в Криму важливим елементом є дослідження територіальних особливостей розміщення тут ТРР. Забезпеченість того чи іншого адміністративного району різними типами туристичних ресурсів дає можливість припустити, який саме ту-

ристичний продукт можна пропонувати туристам для того, щоб зацікавити їх у відвідуванні не тільки найпопулярніших туристичних об'єктів, але й менш відомих, що знаходяться у степовій зоні Криму. Зменшення дисбалансу у розвитку туристичної індустрії в різних регіонах Криму може сприяти підвищенню рівня життя населення степової його частини. Також така оцінка може бути використана для розроблення нових туристичних маршрутів і розвитку туристичної інфраструктури в районах, де туристична індустрія недостатньо розвинута.

За горизонтальну основу в розробленні бальної оцінки ТРР Криму беремо адміністративно-територіальний устрій, а за вертикальну – концентрацію тих чи інших ТРР. У Криму виділено 26 адміністративно-територіальних одиниць (АТО): 14 районів і 12 територій міських рад, включаючи Севастополь, який не входить до складу АРК, бо є містом зі спеціальним статусом, але разом з іншими АТО формує туристичний комплекс Криму.

Першим компонентом у вертикальній структурі є наявність природно-географічних ТРР. Складається він з таких елементів:

1) тривалість купального сезону і наявність пляжів (I)

- а) 104–112 дн. = 1б;
- б) 113–121 дн. = 2б;
- в) 122–130 дн. = 3б.

Якщо пляжів на території АТО немає, то район чи територія міської ради отримують 0б [35, 41, 42].

2) наявність печер (II)

- а) 1–20 печ./АТО = 1б;
- б) 21–41 печ./АТО = 2б;
- в) 42 і більше печ./АТО = 3б [18, 49, 50].

3) наявність на території АТО гір (III)

- а) 1–25% = 1б;
- б) 26–50% = 2б;
- в) 51% і більше = 3б [10, 11, 18, 19].

4) наявність гідрологічних об'єктів, які могли б привабити потенційного туриста (озера, водоспади, бухти, затоки, протоки, джерела) (IV)

- а) 1–4 об. = 1б;

б) 5–9 об. = 2б;

в) 10–14 об. = 3б [6, 10, 11, 19, 35, 54].

5) наявність геолого-геоморфологічних об'єктів, які могли б привабити потенційного туриста (миси, вершини, долини, хребти, острови, півострови) (V)

а) 1–4 об. = 1б;

б) 5–9 об. = 2б;

в) 10–14 об. = 3б [2, 3, 10, 11, 18, 55, 56, 58].

Ще один компонент – наявність природно-антропогенних ТРР, який складається з таких елементів:

1) наявність заповідників і заказників на території АТО (I)

а) 1 об. = 1б;

б) 2 об. = 2б;

в) 3 і більше об. = 3б.

2) наявність пам'яток природи на території АТО (II)

а) 1–4 об. = 1б;

б) 5–9 об. = 2б;

в) 10 і більше об. = 3б.

3) наявність парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, в т. ч. дендрологічних і регіональних ландшафтних парків і заповідних урочищ на території АТО (III)

а) 1–3 об. = 1б;

б) 4–7 об. = 2б;

в) 8 і більше об. = 3б [37, 55, 58].

І останній компонент у вертикальній структурі концентрації ТРР, який дасть можливість визначити туристичну привабливість АТО Криму – історико-культурні ТРР.

1) наявність археологічних пам'яток (I)

а) 1–6 об. = 1б;

б) 7–13 об. = 2б;

в) 14 і більше об. = 3б [17, 26, 29, 33].

2) наявність архітектурних пам'яток (II)

2.1) сакральні споруди (II.1)

а) 1–7 об. = 1б;

б) 8–15 об. = 2б;

в) 16 і більше об. = 3б [17, 48].

2.2) палаци та інші споруди, що мають архітектурну цінність (II.2)

а) 1–8 об. = 16;

б) 8–15 об. = 26;

в) 16 і більше об. = 36 [45, 55, 59].

3) наявність історичних пам'яток (III)

а) 1–4 об. = 16;

б) 5–9 об. = 26;

в) 10 і більше об. = 36 [6, 7, 33].

Аналізуючи таблицю забезпеченості АТО Криму ТРР (додаток 5), виділяємо п'ять рівнів: 1) дуже низький; 2) низький; 3) середній; 4) високий; 5) дуже високий;

На підставі аналізу територіального розподілу туристично-рекреаційних ресурсів у Криму можна окреслити перспективи розвитку тих чи інших видів туризму в межах тієї чи іншої АТО. Для практичнішого розуміння можна навести приклад Білогорського району. Порівняно з усіма іншими районами та територіями міських рад, що знаходяться в Криму, – він має на своїй території найбільшу кількість печер, що може сприяти перспективному розвитку спелеотуризму. Північні райони Криму приваблюють туристів, які люблять красиві прибережні ландшафти, адже тут на розчленованій береговій лінії знаходяться красиві острови, півострови, затоки, лимани і багато інших цікавих природних об'єктів.

Також важливим для визначення проблем і перспектив розвитку туризму в Криму є аналіз територіальних відмінностей у розподілі ТРР (див. вкл. VII). У горизонтальній структурі чітко виділяють три райони (Бахчисарайський р-н, територія Алуштинської та Ялтинської міських рад), які мають найбільш високий рівень забезпеченості ТРР, що й відображається на найвищому рівні розвитку туристичної індустрії в цих районах. На базі великої кількості ТРР тут розвиваються туристична інфраструктура і велике різноманіття усіх видів туризму. Незважаючи на високий туристично-рекреаційний потенціал Криму, простежується значна диференціація між розвитком туризму в степовій частині Криму і південній смугі, що включає Кримські гори, Південний берег Криму і Керченський півострів. У північному напрямку кількість і різноманіття ТРР зменшуються, що разом з браком високорозвинутої туристичної інфраструктури значно погіршує розвиток туризму в цих районах (див. вкл. VIII).

4. РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ КРИМУ

4.1. Транспортна інфраструктура

Транспортна інфраструктура відіграє важливу роль у функціонуванні туристично-рекреаційного комплексу Криму. Окрім автомобільного, залізничного та морського транспорту, у внутрішніх перевезеннях важливу роль відіграє міжміський та міський трамвайний і тролейбусний електротранспорт.

Автомобільний транспорт. Вантажні та пасажирські автомобільні перевезення автопідприємствами Криму здійснюються в міському, приміському, міжміському та міжнародному напрямках.

Автобусне сполучення організоване в усіх містах та районах Криму. Воно охоплює 800 населених пунктів, або 93 % від загальної кількості.

Довжина автомобільних шляхів Криму становить 6 260,5 км (усі з твердим покриттям), у т. ч. (станом на 01.01.2010):

- автошляхи загальнодержавного значення – 1 183,5 км;
- автошляхи місцевого значення – 5 077,0 км;
- автошляхи районного значення – 4 257,8 км [36].

На балансі підприємств Криму також є автошляхи довжиною 6 247,2 км. Показник щільності автодоріг загального користування в автономії дорівнює 240 км на 1 000 км² території. Міста, районні центри та центральні садиби сільсь-

когосподарських підприємств, а також 993 сільські населені пункти пов'язані з автошляхами загального користування під'їздами з твердим типом покриття.

Найбільший пасажиропотік здійснений автомобільним транспортом у 2009 р. припав на м. Сімферополь і становив 57 366,5 осіб, проте це на 20 тис. осіб менше, ніж у 2008 році. Також у переліку районів і територій міських рад, які лідирують за обсягом пасажирських перевезень автомобільним транспортом, вважають міста Керч і Феодосію. Найменший обсяг припадає на Чорноморський та Первомайський райони (додаток 5) .

Що стосується індикаторів благоустрою дорожньої інфраструктури Криму, то з кожним роком показники покращуються (табл. 4.1). Збільшується загальна кількість автопавільйонів, автобусних зупинок, стоянок для відпочинку учасників дорожнього руху і місць загального користування. Порівняно з 2000 роком, вже станом на 2006 рік, зменшилася тільки кількість придорожніх криниць та джерел питної води.

Таблиця 4.1

Індикатори благоустрою дорожньої інфраструктури Криму

Індикатори	2000	2006	2010
	роки		
Автопавільйони	1 241	1 294	1 318
Зупинки автобусів	2 015	2 022	2 033
Стоянки для відпочинку учасників дорожнього руху	357	357	372
Місця загального користування	389	397	400
Придорожні криниці та джерела питної води	19	19	31

Важливим показником туристичної інфраструктури Криму є забезпеченість доріг автозаправними станціями (рис. 4.1). Порівняно з 2000 р., у 2009 цей показник зріс у два рази і становив 336 одиниць. Найбільша забезпеченість автозаправними станціями на території Сімферопольської міської ради – 66 одиниць, а найменша в Советському районі – 2 одиниці.

Повітряний транспорт. Державний міжнародний аеропорт “Сімферополь” може обслуговувати літаки будь-якого

вастополь, Джанкой, Красноперекопськ, Феодосія, Керч, Чонгар.

Морський транспорт. Морськими воротами Криму є Феодосійський, Ялтинський, Євпаторійський і Керченський торгівельні порти, що зв'язують півострів з південними областями України, Грузією, через Волгодонський судноплавний канал – з Каспійським, Білим, Балтійським морями, а крізь протоки Босфор, Дарданелли і Гібралтар – практично з усіма країнами світу.

Основним видом діяльності Ялтинського морського торгівельного порту є обслуговування круїзного флоту, перевезення вантажів, перевезення пасажирів власним флотом, вантажне перероблення. Порт має 25 причалів, у т. ч. один вантажний, чотири пасажирські, 17 пасажирських причалів місцевих ліній і три – причали для стоянки суден. Довжина причального фронту – 3 083 метра [85].

Феодосійський морський порт має 11 причалів, у т. ч. два – рейдові нафтоналивні. Загальна довжина причального фронту 1 221 погонний метр. Основним видом діяльності порту є вантажні перероблення, оброблення танкерного флоту, перевезення пасажирів власним флотом, обслуговування флоту [84].

У ДП “Керченський морський торгівельний порт” відкрито міжнародне морське вантажне поромне (залізнично-поромне) сполучення, створено відповідну інфраструктуру для прийому поромних судів.

ВАТ СК “Укрферрі” забезпечує роботу переправи з Керченського порту у порти Грузії (перевалка вантажів в 2009 році становила 77,9 тис. т, що в 1,6 раза більше рівня попереднього року). За останні роки тут була проведена реконструкція гідротехнічних споруд та інфраструктури морського вокзалу, відкритий цілодобовий пункт пропуску через державний кордон для міжнародного морського вантажного, пасажирського і залізнично-поромного сполучення.

Досягнута домовленість з адміністрацією морських портів Тамані про відкриття регулярного морського сполучення між морським вокзалом Керченського морського торгівельного порту і портами Темрюк і Кавказ.

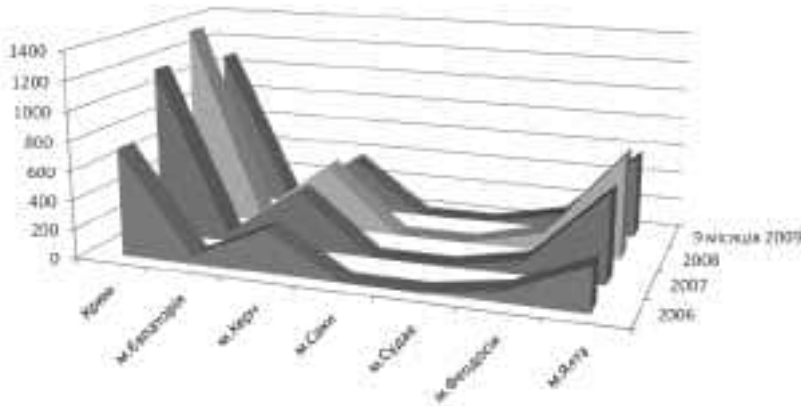
Керченський морський торгівельний порт може приймати судна довжиною до 200 метрів, з осіданням 8,3 метра.

Порт має десять причалів, довжина яких становить 2007,9 погонних метрів. Основні види діяльності – вантажне перероблення, обслуговування флоту, рейдове оброблення флоту.

Євпаторійський морський порт має вісім причалів. Основним видом діяльності є вантажне перероблення, перевезення вантажів, перевезення пасажирів у період літньої навігації, обслуговування флоту [87].

Частка перевезення пасажирів морським транспортом за період з 2006 по 2008 роки зростала, але у 2009 р. цей показник став від’ємним унаслідок зменшення кількості потоку туристів. Найбільша частка пасажирів, які скористалися перевезенням морським транспортом, припадає на м. Ялта, а найменша – на м. Судак. Загалом у Криму послугами морського транспорту скористалося 1089,8 тис. осіб. (рис. 4.2).

Частка пасажирських перевезень різними видами транспорту за період 1995–2009 рр. динамічно змінювалася (рис. 4.3). Частка перевезень залізничним транспортом у

	Ялта	м. Евпатория	м. Керч	м. Сивіс	м. Судак	м. Феодосія	м. Гурзуф
■ 2006	735,5	57,4	293,3	1,1	0	80,8	102,9
■ 2007	1 173,63	58	403,8	0	1,6	102,6	606,6
■ 2008	1 361,50	61,8	451,3	0	4	128,9	717,1
■ 9 місяців 2009	1 089,80	16,3	357,6	0	1,6	109,1	574

Рис. 4.2. Перевезення пасажирів морським транспортом за портами (тис. осіб) [36]

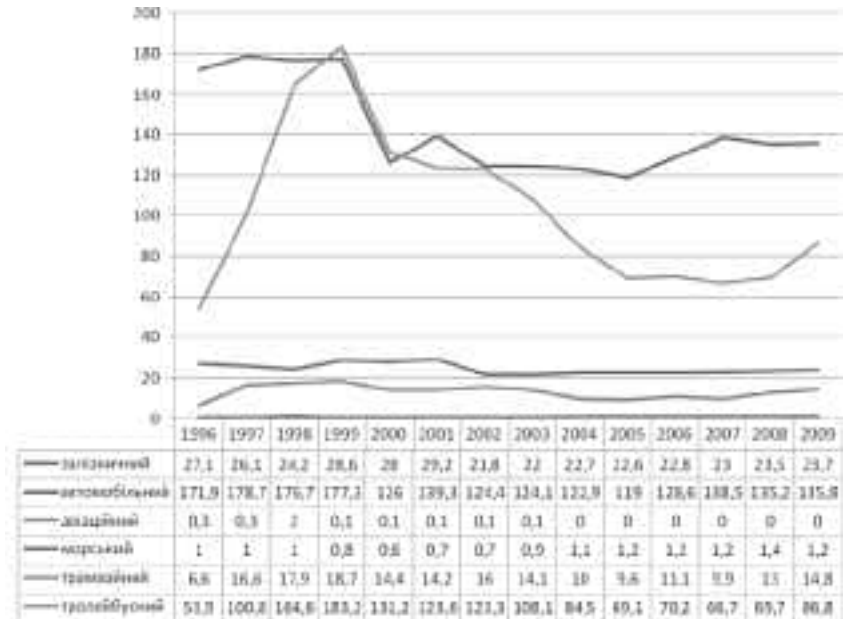

Рис. 4.3. Перевезення пасажирів за видами транспорту (тис. осіб) [36]

період з 1995 по 1998 р. зростала, після чого відбувся спад унаслідок кризових процесів в Українській економіці, а з 2001 року знову відбулося зростання. Подібна ситуація склалася з автомобільним та міжміським електротранспортом. Внутрішні пасажирські авіаперевезення, починаючи з 2003 року, на території Криму не відбуваються. Сучасна тенденція розвитку Криму, як одного з основних туристично-рекреаційних регіонів України, сприятиме меті вирішення значної кількості наявних проблем у транспортній інфраструктурі.

Першочерговими проблемами є невідповідність надаваних транспортних послуг цінам на перевезення, відлякуючи передусім іноземних туристів, які звикли платити ті ж самі гроші за значно кращу якість. Також не найкращим є стан автомобільних шляхів, бракує на них освітлення і дорожньої розмітки, засмічені узбіччя та ін. На шляху розвитку туризму в Криму вирішення транспортних проблем є однією з першочергових задач [66, 81].

4.2. Соціальна інфраструктура

Про рівень життя населення Криму можуть свідчити рівень освіти населення, культура, рівень здоров'я. Усі ці чинники є важливими у формуванні сприятливого соціального середовища для розвитку туризму в Криму.

Соціальна інфраструктура Криму – це багаторівнева, різнотипна система, що включає в себе установи культури і мистецтва: бібліотеки, музеї, театри, клуби (додатки 6, 7, 8); підприємства роздрібної торгівлі, які забезпечують населення Криму і туристів усіма необхідними дрібнопобутовими товарами, а також продуктами харчування; об'єкти сфери відпочинку та розваг; спортивні споруди; освітні установи; заклади охорони здоров'я. Туристична інфраструктура, як складова соціальної інфраструктури, гармонійно взаємодіє з нею і надає усе необхідне для ефективного функціонування туристичної індустрії в Криму [58].

Театри. У Криму працюють 10 театрів (рис. 4.4), серед них відомий в Україні і за її межами Кримський академічний російський драматичний театр ім. М. Горького; готують кадри три училища культури і мистецтва, державна школа-студія при КАРДТ ім. М. Горького. Також діють Кримський український музичний театр, Кримськотатарський музично-драматичний театр, Державний камерний музичний театр, Кримський театр ляльок, Театр юного глядача. Кількість осіб, які відвідують театри щорічно зростає: якщо у 1999 році цей показник становив 294,4 тис. осіб, то у 2009 році театральні установи відвідало 475,4 тис. осіб [36, 86, 88].

Музейні установи. У Криму знаходиться 20 музейних установ (з філіями – 28), близько 300 громадських і відомчих музеїв (історичні, краєзнавчі, наукові, літературні та художні) (додаток 7, вкл. IX). Найбільш відомі музеї: Центральний музей Тавриди, Сімферопольський художній музей, Лівадійський палац-музей, Дім-музей А. П. Чехова в Ялті, Коктебельський еколого-історико-культурний заповідник “Кімерія”, М. А. Волошина, Кримськотатарський музей мистецтв, Бахчисарайський історико-культурний заповідник, Керченський історико-культурний заповідник, Алупкінський палацово-парковий музей-заповідник, Історико-археологічний заповідник “Калос-Лімен”. Відвідуваність музейних установ

у період з 1995 р. по 2010 р. зросла майже в два рази. Якщо у 1995 р. музеї Криму відвідали 1 млн 237 тис. осіб, то у 2010 р. – вже 2 млн 907 тис. осіб. [81].

Клуби. Станом на 2010 р., на території Криму знаходилося 654 клуби із загальною місткістю 200,6 тис. осіб (додаток 8, вкл. IX). Найбільша їхня кількість зосереджена у Сімферопольському, Джанкойському, Красногвардійському, Бахчисарайському, Сакському та Білогірському районах, а також на території Ялтинської й Алуштинської міських рад [88].

Бібліотеки. Значна роль у культурно-просвітній роботі з населенням належить бібліотекам. Найбільші з них (за обсягом бібліотечного фонду): Універсальна наукова бібліотека ім. І. Я. Франка, Кримськотатарська бібліотека імені І. Гаспринського, Дитяча бібліотека імені В. Н. Орлова, Юнацька бібліотека. Станом на 2010 р. у Криму функціонувало 798 бібліотек, книжковий фонд яких становив 12 млн 671 тис. примірників (додаток 9, вкл. IX). Порівняно з 1995 р. цей показник зменшився, що пов'язано зі зменшенням відвідувачів у бібліотеках через можливість отримати велику кількість необхідної інформації в мережі Інтернет та браком продукції сучасного книговидавництва у книгозбірнях. Територіально бібліотечний книжковий фонд розподілений нерівномірно. Найбільша книгозабезпеченість (15 тис. примірників і більше) припадає на територію Алуштинської, Керченської, Красноперекопської міських рад, а також Джанкойського та Красноперекопського районів [81, 85].

Кінотеатри. На території Криму, станом на 2010 р., знаходиться 98 кіноустановок (додаток 10, вкл. IX), що у п'ять разів менше, ніж у 1995 р. Такий значний спад зумовлений територіальними відмінностями попиту на цей вид послуг, а також невисокою купівельною спроможністю корінних мешканців півострова. Якщо у 1995 р. кінотеатри в Криму відвідало 888,8 тис. осіб, то у 2010 р. цей показник становив лише 492,4 тис. осіб. Найбільша кількість функціонуючих кінотеатрів збереглася на території Алуштинської, Ялтинської та Севастопольської міських рад, де зафіксовано значний сезонний попит [81, 86, 88].

Освіта. В Криму функціонує близько 40 вищих навчальних закладів I-IV рівня акредитації, у т. ч. 24 державної форми власності, серед них: Таврійський Національний університет ім. В. І. Вернадського, Кримський державний

медичний університет імені С. І. Георгіївського, Кримський державний аграрний університет, Кримська академія природоохоронного і курортного будівництва, Севастопольський державний технічний університет, Севастопольський інститут ядерної енергетики і промисловості, Керченський морський технологічний інститут, де навчається 56 556 студентів; 30 профтехучилищ, де навчається 17 588 осіб. Мережа загальноосвітніх навчальних закладів складається з 645 шкіл, де навчається 295 349 учнів і працює 21 264 педагоги; у дев'яти загальноосвітніх школах-інтернатах навчається 2 375 осіб, у 17 школах і школах-інтернатах для дітей з вадами розумового і фізичного розвитку – 3 918, у 25 приватних школах – 2 082, у 11 школах інших відомств – 267, у 16 вечірніх – 9 844 учнів. Шкіл з українською мовою навчання – чотири, кількість учнів – 2 617; з кримськотатарською мовою навчання – дев'ять, кількість учнів – 4 921. В усіх школах Криму вивчають державну українську мову, близько 39 000 учнів вивчають кримськотатарську мову [81, 85, 89].

Охорона здоров'я. Станом на 2010 р. кількість лікарняних закладів сягала 89 одиниць. Середній показник забезпеченості лікарняними ліжками на 10 000 тис. осіб населення становив 89,6 а в абсолютних числах станом на 2010 р. кількість лікарняних ліжок становила 17,6 тис. шт. Порівняно з 1995 р. усі ці показники зменшилися і все це пов'язано з недостатнім фінансуванням сфери охорони здоров'я як у Криму зокрема, так і в Україні загалом. Натомість протилежна ситуація спостерігається в наявності амбулаторно-поліклінічних закладів: якщо у 1995 р. їхня кількість становила 275 одиниць, то у 2010 р. цифра зросла до 369 одиниць [81, 85].

Об'єкти сфери відпочинку та розваг – це об'єкти, до яких можна віднести: боулінг-клуби, куточки природи, дельфінарії, акваріуми та аквапарки. Ці об'єкти є важливими елементами туристичної інфраструктури, оскільки забезпечують туристів додатковим сервісом розваг, який чудово вписується в контекст їхнього відпочинку. Всі об'єкти такого типу розміщені в межах південного та південно-східного берега Криму й абсолютна їхня кількість, станом на 2010 р., становила 31 одиницю. Степовий Крим не забезпечений об'єктами сфери відпочинку та розваг, що є одним із чинників, які формують непривабливість цього району для туристів, які приїжджають у Крим (рис. 4.4) [16, 36].

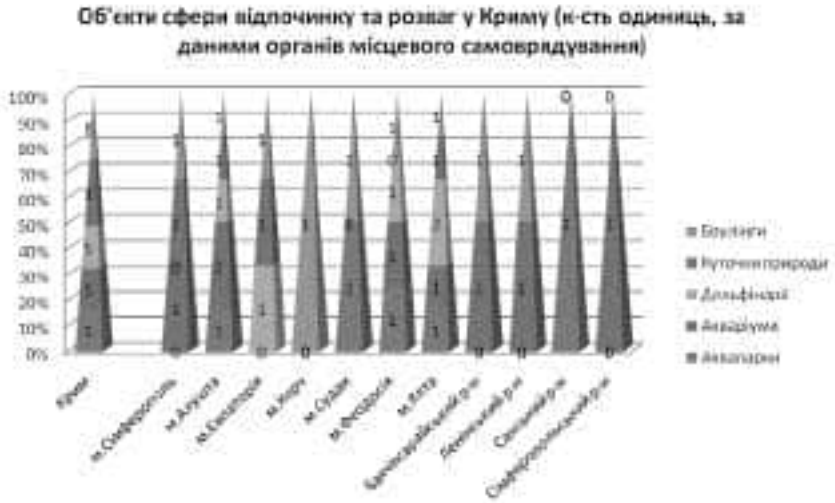

Рис. 4.4. Частка об'єктів відпочинку та розваг у межах адміністративно-територіальних одиниць Криму

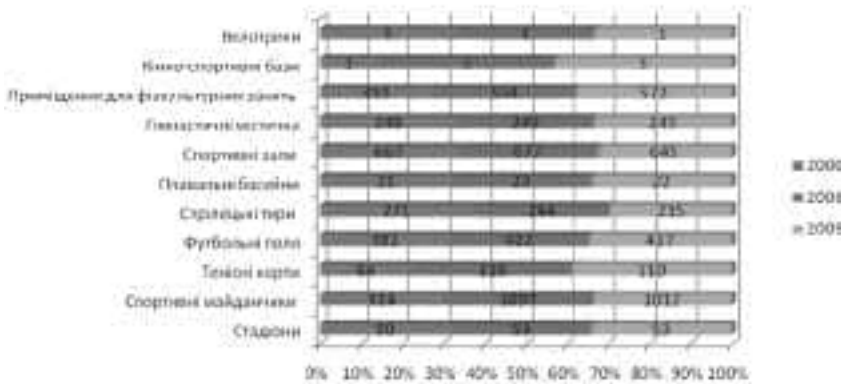

Рис. 4.5. Динаміка кількості спортивних споруд у Криму за період 2000–2009 р. [80]

Спортивні споруди. До цієї категорії об'єктів Головне управління статистики в Автономній республіці Крим відносять: стадіони з трибунами на 1500 місць; спортивні майданчики і тенісні корти; футбольні поля; стрілецькі тири під дахом і відкриті з дистанцією не менше 25 м; плавальні басейни; спортивні зали з площею не менше 162 м²; майданчики (гімнастичні містечка) з тренажерним обладнанням; приміщення для фізкультурно-оздоровчих занять; кінно-спортивні бази; велотреки. За період з 2000 по 2006 р., кількість більшості спортивних об'єктів зросла. Це пов'язано з розвитком туризму в Криму, що зумовлює збільшення кількості туристів, у т. ч. й тих, які хочуть займатися спортом для здорового відпочинку або просто для підтримки спортивної форми. У 2009 році їхня кількість дещо зменшилася внаслідок зниження потоку туристів у поточному році (рис. 4.5). Що стосується їхнього територіального розміщення, то ситуація подібна до тієї, що склалася з об'єктами сфери відпочинку та розваг: більшість спортивних споруд знаходиться в межах південної смуги Кримського півострова, а також на території Євпаторійської міської ради та Сакського району [36, 81].

Підприємства роздрібно́ї торгівлі. Наявність підприємств роздрібно́ї торгівлі – важливий показник розвитку туристичної інфраструктури, оскільки вони забезпечують туристів дрібнопобутовою продукцією, а також продуктами харчування. Чим більше розвинутий туризм чи соціальна інфраструктура на певній території, тим більша потреба в підприємствах роздрібно́ї торгівлі. Яскравими прикладами в межах Криму можуть стати територія Ялтинської і Сімферопольської міських рад (додаток 11). Загальна кількість магазинів роздрібно́ї торгівлі в Криму, станом на 2010 рік, становила 2 301 одиницю, а кіосків – 1155 одиниць [36].

4.3. Готельна та ресторанна інфраструктури

Заклади, призначені для проживання туристів, – це один з найважливіших елементів туристичної інфраструктури будь-якого регіону. Зорієнтованість на споживача широкого спектра – це основний критерій наявності

в межах туристично-рекреаційного району таких закладів. Крим характеризується наявністю як дешевих і доступних закладів розміщення туристів з середнім та невисоким рівнем прибутків, так і фешенебельних багатозіркових готелів та котеджів V.I.P. класу. Незважаючи на широкий спектр пропозицій у сфері розміщення туристів, у Криму наявні суттєві проблеми, що стосуються цієї галузі, зокрема, однією з проблем можна назвати невідповідність якості надаваних послуг до їхньої вартості [26].

Аналізуючи розвиток основних показників роботи підприємств готельної індустрії (додаток 12) за період з 2000 по 2010 рр., можна сказати, що цей елемент туристичної інфраструктури значно розвинувся в своєму якісному і кількісному виразі. Порівняно з 2000 р., у 2010 р. кількість готелів зменшилася з 89 до 82, але це не вплинуло на кількість номерів для розміщення туристів, що є значно важливішим показником, більше того, порівняно з 2000 р., їхня кількість зросла на 1 207 одиниць і станом на кінець 2010 р., становила 6 777 кімнат. Загальна площа об'єктів готельної інфраструктури становила 353 463 м², а житлова площа усіх номерів – 133 333 м². Щороку кількість туристів, обслуговуваних готелями, зростає і хоча у 2010 р., порівняно з 2008 р., відбувся деякий спад – на фоні загальної картини спостерігаються позитивні тенденції. У 2010 р. доходи від діяльності підприємств готельної індустрії, відповідно до офіційної статистики, склали близько 613 млн грн, у т. ч. від обслуговування іноземних туристів – близько 71 млн грн. Що стосується територіального розміщення готелів (рис. 4.6), то найбільша їхня кількість знаходиться на території південного берега Криму, зокрема лідером є Ялта – 19 одиниць [36, 61, 66, 80].

Важливим показником, який відображає розвиток готельної інфраструктури Криму є наявність і функціонування в готелях структурних підрозділів сфери сервісу: автостоянки, ресторани, кафе, бари, сауни, басейни, пральні, заклади торгівлі і т. д. Аналізуючи цей показник за період з 2000 по 2009 р. (рис. 4.7), – робимо висновок про позитивні тенденції, що пов'язано з покращенням стандартів надаваних готелями послуг.

Цінова політика готелів Криму має чітко виражену сезонність (рис. 4.8). Для прикладу візьмемо середні ціни од-

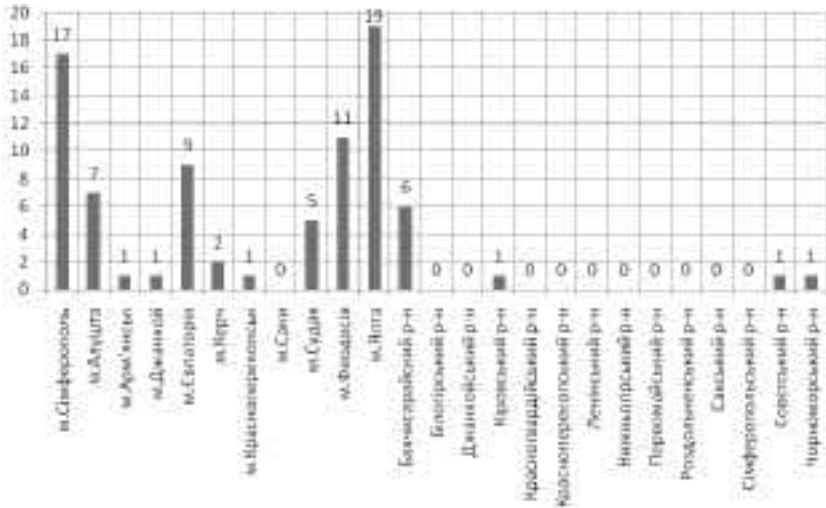

Рис. 4.6. Показники кількості готелів у межах адміністративно-територіальних одиниць Криму

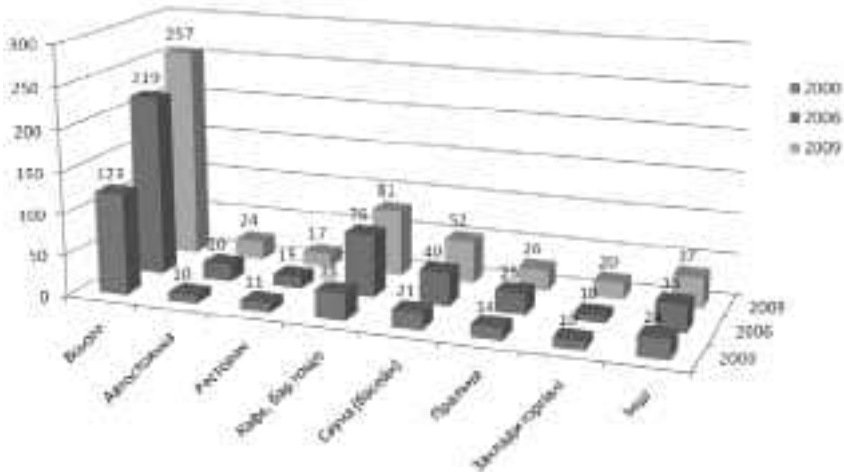

Рис. 4.7. Динаміка розвитку структурних підрозділів сфери сервісу в готелях

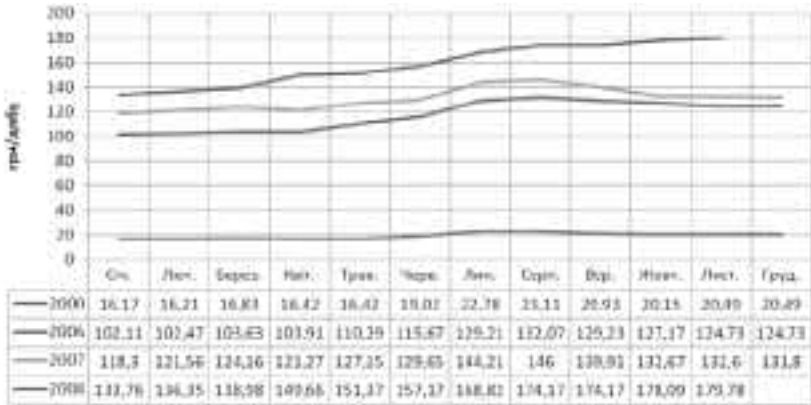

Рис. 4.8. Цінова політика готельних підприємств Криму

номісних номерів у тризіркових готелях півострова за період з 2000 по 2010 рр. З 2000 до 2006 р. вартість проживання в одномісному номері зросла майже на 100 %, а в наступні роки темпи росту цін зменшилися в середньому до 10 % рік. Загальна тенденція для всіх років однакова: на початку року, взимку, ціни найнижчі, що пов'язано з ціновою політикою приваблення клієнтів, оскільки в період не купального сезону відвідуваність Криму туристами дуже низька. Під час купального сезону вартість проживання в готелі підвищується, що дає змогу компенсувати дисбаланс фінансових надходжень у кінці осені, взимку та на початку весни.

Не менш важливу роль у туристичній інфраструктурі відіграє ресторанна індустрія. Організування харчування туристів – один з основних елементів повсякденного сервісу під час їхнього відпочинку. Ресторанну мережу Криму формують заклади широкого спектра орієнтації, серед них можна виділити: ресторани; кафе, закусочні, буфети, кіоски, фабрики-кухні, бари і їдальні. В загальній структурі закладів ресторанної індустрії (рис. 4.9) переважають кафе, закусочні, буфети і кіоски. Найменша частка припадає на заклади харчування, які Крим отримав в спадщину від СРСР – це фабрики-кухні, їх на території півострова станом на 2010 р. функціонує лише чотири.

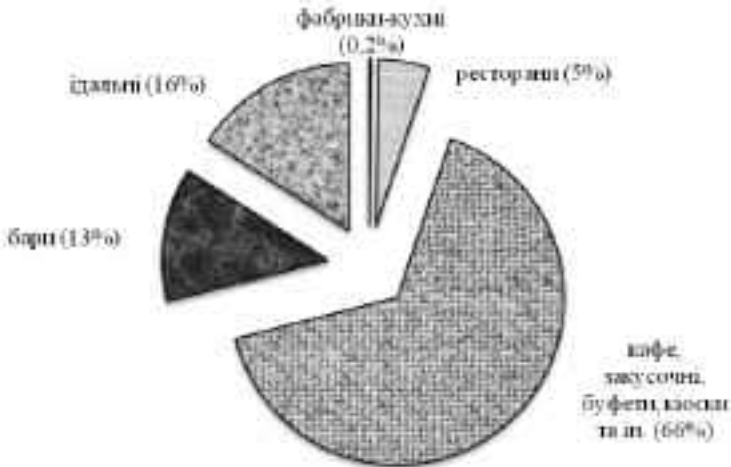

Рис. 4.9. Структура закладів громадського харчування

Що стосується територіальної зосередженості закладів ресторанної індустрії в Криму (додаток 13), то найбільша кількість припадає на м. Сімферополь – 671 заклад, а найменша – на територію Сакської та Арм'янської міських рад. Для Криму важливим елементом інфраструктури є наявність їдалень, які користуються високим попитом серед туристів зі скромними прибутками. Розвиток мережі таких закладів може привабити притік інвестицій, створити нові робочі місця, забезпечити надходження до місцевих бюджетів і т. д.

4.4. Санаторно-курортна інфраструктура

В умовах напруженої соціально-економічної та небезпечної екологічної ситуації, погіршення стану здоров'я населення особливого значення набуває організування ефективного оздоровлення та відпочинку. Крим завдяки геогра-

фічному розміщенню та забезпеченості кліматичними, курортними і лікувальними ресурсами, модернізації й розвитку санаторно-курортної інфраструктури може запропонувати послуги з оздоровлення й відпочинку не лише у відповідь на внутрішній попит, але й на зовнішній.

У 2009–2010 рр. в Криму налічували 553 санаторно-курортні (оздоровчі) заклади з загальним ліжковим фондом 121,1 тис. ліжко-місць. Порівняно з 2000 р. кількість закладів санаторного лікування та відпочинку збільшилася на 34 оздоровчі заклади. Проте кожен сьомий оздоровчий заклад (загалом 76 закладів рекреаційного призначення) не працював упродовж усього року, а кожен четвертий із загальної кількості непрацюючих закладів не працював через брак коштів на експлуатацію закладу [36, 80].

Спостерігається тенденція зростання кількості громадян, які віддають перевагу організованому оздоровленню та відпочинку. Всього з жовтня 2009 р. по вересень 2010 р. санаторно-курортні заклади Криму з метою санаторного лікування та відпочинку відвідало 1 081,2 тис. осіб. Кількість рекреантів у 2009–2010 рр. порівняно з 2000 р. збільшилась у 1,4 раза [85].

Разом з тим тривалість оздоровлення у санаторно-курортних (оздоровчих) закладах зменшилася порівняно з попереднім роком на 757,8 тис. ліжко-днів та у 2009–2010 рр. становила 14 342,2 тис. ліжко-днів. Унаслідок цього тривалість відпочинку у закладах Криму зменшилася і в середньому становила 13 днів (у 2007–2008р. – 14 днів) [36].

У розподілі відпочиваючих протягом одного-двох днів за типами санаторно-курортних (оздоровчих) закладів за період 2000–2010 рр. відбулися деякі зміни. Більшість туристів оздоровлюється надалі в санаторіях та туристичних базах (мотелях), але співвідношення часток відпочиваючих між ними змінилося (рис. 4.10).

У 2010 р. мережа оздоровниць різної спеціалізації складалася з 551 закладу (додаток 15) з річним ліжковим фондом 47,2 тис. ліжок (місць), та 121,1 тис. ліжок (місць) у місяць максимального розгортання (додаток 15). Ємність цих закладів порівняно з 2008 р. зменшилася на 3,1 % та 0,5 % відповідно [36, 85].

Питома вага ліжкового фонду санаторіїв Криму у загальній кількості санаторних закладів України становить

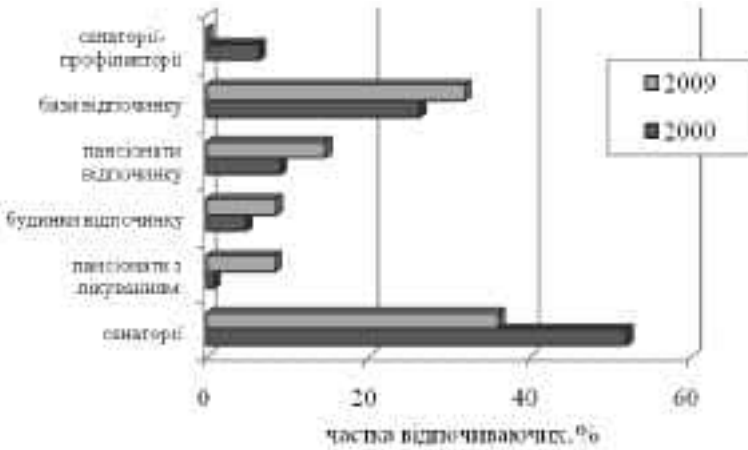

Рис. 4.10. Кількість відпочиваючих у санаторно-курортних закладах [36]

34 %. Перебування більшості туристів півострова протягом тривалого часу у санаторно-курортних закладах пов'язане із проходженням курсу санаторного лікування. За санаторно-курортною інфраструктурою та кількістю оздоровлених у них людей Крим є лідером в Україні [80].

У 2009–2010 р. пройшли курс санаторно-курортного лікування 571,5 тис. осіб, або 83,5 % від загальної чисельності довгостроково оздоровлених у здравницях Криму (додаток 16). Тривалість перебування у санаторіях становила в середньому 16 днів. З загальної кількості оздоровлених у санаторіях цієї спеціалізації 40 % – діти та підлітки. Більше половини дітей та підлітків, хворих на туберкульоз, пройшли курс санаторного лікування у м. Євпаторія. Центром лікування дорослих – хворих на туберкульоз – є м. Ялта (70,0 % від загальної чисельності) [36, 87].

Медичне обслуговування громадян, які пройшли курс лікування в оздоровницях автономії, забезпечували більш як п'ять тисяч лікарів та працівників середнього медперсоналу, що на 3,6 % менше, ніж у минулому оздоровчому сезоні [35].

Пансіонати та бази відпочинку з жовтня 2009 р. по вересень 2010 р. відвідало 379,9 тис. осіб, з них 20,4 тис.

дорослих та дітей відпочивали протягом одного-двох днів. Порівняно з попереднім оздоровчим періодом чисельність як довгостроково відпочиваючих, так і короткотерміново зменшилася на 7,5 % та 6,1 % відповідно, причому найбільше зменшення чисельності рекреантів відбувалося у пансіонатах відпочинку [36].

Санаторно-курортні (оздоровчі) заклади Криму користуються значною популярністю у гостей нашої країни. У 2010 р. оздоровниці та заклади відпочинку півострова відвідало більше чверті всіх іноземців, які оздоровлюються у санаторно-курортних закладах України. Всього у 2010 р. санаторно-курортні (оздоровчі) заклади Криму відвідали 288,7 тис. іноземних громадян, або кожний четвертий з загальної кількості оздоровлених. Кількість іноземців, які відвідували півострів у 2008–2009 рр. з метою санаторно-курортного лікування та відпочинку, збільшилася порівняно з 2000 р. у 1,3 раза та на 3,5 % у 2009–2010 рр. відповідно. Значну зацікавленість у іноземних гостей півострова традиційно викликає м. Ялта, а також Євпаторія та Алушта (рис. 4.11).

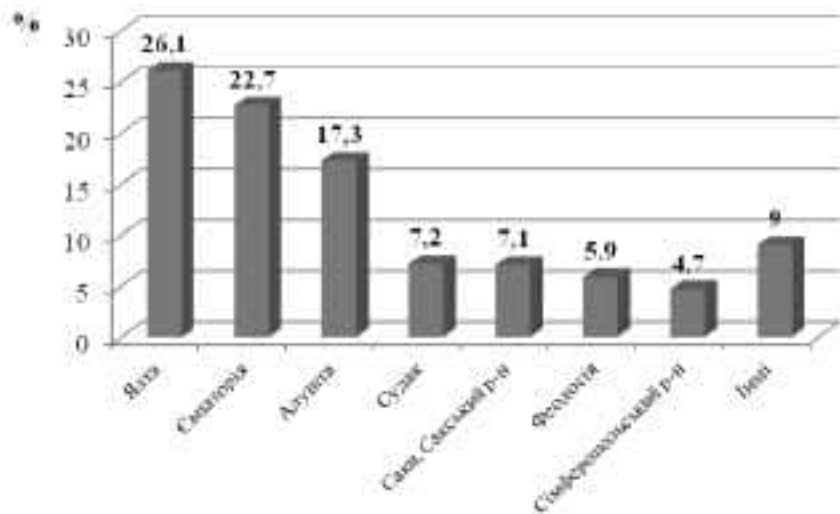

Рис. 4.11. Територіальний розподіл іноземців у Криму у 2009–2010 рр. [36]

Санаторно-курортна інфраструктура відіграє надзвичайно важливу роль у функціонуванні туристичної індустрії Криму. Територіальний розподіл санаторно-курортних закладів є важливим чинником, який формує туристичну спеціалізацію окремих регіонів Криму (див. вкл. X). Головно більшість санаторно-курортних закладів різного типу зосереджені вздовж прибережної смуги від Сакського району, включаючи територію Сакської та Євпаторійської міських рад, до Кіровського, Ленінського районів та території Керченської міської ради. Саме в цій смузі найбільша концентрація природних ТРР, зокрема кліматичних, фітолікувальних, бальнеологічних, гідрологічних і пляжних, які створюють сприятливі умови для лікування людей з різними типами захворювань. Найбільша концентрація санаторно-курортних закладів різного типу знаходиться на території Ялтинської міської ради. Субтропічний клімат, концентрація фітолікувальних ресурсів у цій місцині створюють оптимальний лікувальний фон, насамперед для оздоровлення хворих з нозологією дихальних шляхів.

4.5. Територіальні відмінності у розвитку туристичної інфраструктури Криму

Так само, як і розподіл ТРР по території Криму, туристична інфраструктура відіграє важливу роль у формуванні туристично-рекреаційного комплексу півострова. Саме вона забезпечує функціонування туризму й ефективне використання туристично-рекреаційного потенціалу території. До складу туристичної інфраструктури входять елементи соціальної, транспортної, готельної, ресторанної та санаторно-курортної інфраструктури. Всі вони взаємодіють та доповнюють один одного, формуючи привабливість туристично-рекреаційного середовища тієї чи іншої АТО Криму.

Для аналізування проблем і перспектив розвитку туризму в Криму важливим елементом є дослідження територіальних особливостей розміщення туристичної інфраструктури. Розвиток туристичної інфраструктури в тій чи іншій АТО

одиниці Криму на базі ТРР підвищує його привабливість для туристів, що сприяє розвитку туризму. Розвиток туристичної інфраструктури на базі малопопулярних серед туристів ТРР може зменшити дисбаланс розвитку туристичної індустрії між степовою частиною Криму і його південною смугою. Також територіальне оцінення розвитку туристичної інфраструктури може допомогти у виявленні та аналізі наявних проблем у туризмі Криму і проектуванні перспективних шляхів їхнього вирішення.

За горизонтальну основу в розробленні бальної оцінки туристичної інфраструктури Криму беремо АТО, а за вертикальну – показники тих чи інших її компонентів. Першим компонентом у вертикальній структурі буде **транспортна інфраструктура (А)**, яка складатиметься з таких елементів:

- 1) щільність автомобільних доріг **(I)**;
- 2) кількість автозаправних станцій **(II)**;
- 3) щільність залізничних колій **(III)**;
- 4) наявність функціонуючого аеропорту чи морського порту **(IV)**.

Наступний компонент – **соціальна інфраструктура (В)**, що включає:

- 1) театри **(I)**;
- 2) музейні установи **(II)**;
- 3) кіноустановки **(III)**;
- 4) клуби **(IV)**;
- 5) бібліотеки **(V)**;
- 6) заклади освіти (школи, дитячі дошкільні установи, технікуми, ВНЗ) **(VI)**;
- 7) заклади охорони здоров'я (лікарні, амбулаторії, фельдшерсько-акушерські пункти) **(VII)**;
- 8) заклади роздрібної торгівлі **(VIII)**;
- 9) об'єкти сфери відпочинку та розваг (аквапарки, дельфінарії, акваріуми, боулінг, куточки природи та ін.) **(IX)**;
- 10) спортивні споруди (велотреки, кінноспортивні бази, тенісні корти, плавальні басейни, футбольні поля, спортивні зали, стрілецькі тири, стадіони, гімнастичні містечка та ін.) **(X)**.

Третім компонентом у бальній оцінці туристичної інфраструктури Криму є **готельна і ресторанна інфраструктура (С)**:

- 1) готелі (I);
- 2) кількість номерів у готелях (II);
- 3) ресторани (III);
- 4) кафе, закусочні, буфети та заклади швидкого харчування (IV);
- 5) бари (V);
- 6) їдальні (VI);
- 7) фабрики-кухні (VII);

I останній, четвертий, компонент – це **санаторно-курортна інфраструктура (D):**

- 1) санаторії (I);
- 2) кількість ліжок у санаторіях (II);
- 3) пансіонати і санаторії-профілакторії (III);
- 4) кількість ліжок у пансіонатах та санаторіях-профілакторіях (IV);
- 5) бази відпочинку (V);
- 6) спортивно-оздоровчі комплекси і табори (VI) [20, 26, 45, 55, 58].

Кожному елементу, відповідно до його кількісного прояву в межах тієї чи іншої АТО, присуджують I, II або III бали (табл. 4.2). Після цього виділяють суму балів для кожного компонента і загальну суму кількісного виразу туристичної інфраструктури в межах АТО (додаток 18).

Таблиця 4.2

Класифікація	Бали			Класифікація	Бали			
	I	II	III		I	II	III	
A	I	1,0 - 1,9 м/км ²	2,0 - 4,2 м/км ²	4,3 м/км ² і більше	I	1 - 4 км	5 - 10 км	10 км і більше
	II	1 - 10 га	17 - 20 га	24 га і більше	II	1 - 100 км ²	100 - 1000 км ²	1000 км ² і більше
	III	20,0 - 22,0 м/км ²	22,0 - 44,0 м/км ²	45,0 м/км ² і більше	III	1 - 7 км	8 - 15 км	16 км і більше
	IV	2 до 4 км ² (13-15 км ²)	4,1 до 10 км ² (15-16 км ² і більше)	10,1 до 18 км ² і більше				
B	I	1 - 3 км	5 - 4 км	5 км і більше	IV	1 - 50 км	50 - 100 км	100 км і більше
	II	6 - 9 км	9 - 9 км	10 км і більше	V	1 - 25 км	25 - 40 км	40 км і більше
	III	1 - 14 км	15 - 20 км	20 км і більше	VI	1 - 24 км	25 - 40 км	40 км і більше
	IV	1 - 10 га	10 - 10 га	10 га і більше	VII	1 км	2 км	3 км і більше
	V	1 - 22 км	23 - 40 км	40 км і більше	I	1 - 25 км	26 - 50 км	51 км і більше
	VI	1 - 10 га	11 - 40 га	41 га і більше	II	1 - 50 км	50 - 100 км	100 км і більше
	VII	1 - 10 га	11 - 40 га	41 га і більше	III	1 - 4 км	5 - 10 км	10 км і більше
	VIII	1 - 10 га	11 - 40 га	41 га і більше	IV	1 - 100 км	100 - 1000 км	1000 км і більше
C	I	1 - 2 км	3 - 4 км	5 км і більше	V	1 - 20 км	21 - 40 км	41 км і більше
	II	1 - 10 га	11 - 100 га	100 га і більше	VI	1 - 5 км	6 - 10 км	11 км і більше

* Легенда до бальної оцінки елементів туристичної інфраструктури

Після проведення бального оцінення компонентів туристичної інфраструктури Криму чітко виділили три АТО за найвищим рівнем розвитку туристичної інфраструктури: територія Ялтинської, Сімферопольської і Севастопольської міських рад (див. вкл. XI). Кліматичні, фітолікувальні, природно-географічні ТРР; велика кількість природно-антропогенних та історико-культурних ТРР, які сконцентровані в цьому регіоні, приваблюють туристів, що стало поштовхом для формування найпотужнішої туристичної інфраструктури на території Ялтинської міської ради. Той самий чинник став визначальним, але дещо менше для території Севастопольської, Алуштинської, Судацької та Феодосійської міських рад. Що стосується території Сімферопольської міської ради, то тут на високий розвиток туристичної інфраструктури вплинув адміністративний статус міста.

Найнижчий рівень розвитку туристичної інфраструктури спостерігається в степовій частині Криму, зокрема на території Сакської, Красноперекопської, Джанкойської, Арм'янської міських рад; Кіровського, Красноперекопського, Нижньогірського і Первомайського районів. Така ситуація склалася внаслідок низького забезпечення регіонів ТРР, віддаленістю від моря. Загалом територіальний розподіл ТРР зумовлює значний дисбаланс у розвитку туристичної інфраструктури між південною смугою і степовою частиною Криму (див. вкл. XII).

Важливим також є аналіз окремих компонентів туристичної інфраструктури в розрізі АТО Криму. Наприклад, у Білогорському районі, який має високий рівень забезпечення ТРР, погано розвинена готельна, ресторанна та санаторно-курортна інфраструктури. Подібна ситуація простежується і на території Судацької міської ради. Полярно іншу ситуацію встановлено на території Євпаторійської міської ради. Тут незначна концентрація ТРР, проте розвинута готельна, ресторанна, соціальна та санаторно-курортна інфраструктури. Збалансований розвиток туристичної інфраструктури і значна зосередженість ТРР на території Севастопольської, Ялтинської, Алуштинської і Феодосійської міських рад зумовлюють високу туристичну атрактивність цих територій, виражену значною кількістю відпочивальників.

5. РОЗВИТОК АКТИВНОГО ТУРИЗМУ В КРИМУ

5.1. Світовий досвід розвитку активного туризму в контексті його активного впровадження в Криму

Сучасний світ і організатори туризму на різних континентах пропонують все нові форми проведення вільного часу. З'являються нові види туризму, які часто навіть складно кваліфікувати як традиційні форми, виділені багато років тому. У літературі кінця ХХ століття можна знайти опис туризму краєзнавчого, кваліфікованого, оздоровчого, бізнесового (ділового) – пов'язаного з професійною діяльністю, а також менш популярні форми туристичного руху. Швидко змінюється світ і разом з ним сфера проведення вільного часу та його економії, тому виникла потреба нового поєднання видів туризму, в т. ч. виокремлення нових форм, які у багатьох країнах здобули велике визнання, а в інших знаходяться лише на початковому етапі розвитку [48].

Класифікація форм туризму, запропонована деякими вченими (Różycki 2005, 2006; Kurek, Mika, Pitrus, 2008), спирається на мотиваційний критерій, однак слід пам'ятати, що в ній кваліфіковано й охарактеризовано лише найважливіші види туризму, які передують у загальній структурі туризму. Їхній спектр може бути ще ширшим, хоча частка інших форм туризму є відносно невеликою. Аналіз

доступної літератури та власні дослідження П. Ружицького дали змогу виділити кілька форм *активного туризму*. У літературі часто вживають поняття “кваліфікований туризм”, хоча щоразу моднішим терміном стає “активний туризм” [51]. Ця форма туризму потребує особливої підготовки, вмінь та застосування спеціального спорядження і використання досвіду. У західній літературі до активного туризму відносять понад триста його форм. Спектр зацікавлень туристів і можливості активного проведення вільного часу спричинили те, що ці форми визначають як “туризм спеціальних зацікавлень”, або “спеціалізований туризм”. Поряд із краєзнавчим, власне активний туризм вважається найстарішою формою.

Серед багатьох його форм до найважливіших належать (за П. Ружицьким, 2006): піший рівнинний і гірський туризм, водний (байдарковий, мотороводний, вітрильний і підводний), лижний, велосипедний, моторний (мотоциклетний), рибальство, повітроплавання (на надувній кулі), парапланеризм, стрибки з парашутом та ін., іноді загальновідомі назви форм туризму. Подаємо декілька таких прикладів.

За однією з класифікацій (Kurek, Mika, Pitrus, 2008) виділяють такі форми активного туризму [50]:

- піший (рівнинний і гірський) туризм;
- лижний туризм;
- спелеотуризм;
- велосипедний туризм;
- кінний туризм;
- водний туризм (каяки, плоты, катамарани);
- вітрильний туризм (яхтінг);
- пірнання з аквалангом;
- інші.

Рафтинг (*rafting*) – це сплавання плотами стрімкими гірськими річками. Фірми, що організують цю розвагу, забезпечують туристів не лише плотами і веслами, а й касками і рятувальними жилетами.

Гідроспід (*hydrospeed*) – переміщення по стрімкій ріці на дошці зі спеціальними тримачами. Ріку долають, плывучи головою вниз по течії. Цей спорт популярний здебільшого у Франції і Швейцарії, хоча все частіше його включають до туристичної пропозиції в інших країнах.

Каньйонінг (*canyoning*) – долаття гірських річок і каньйонів різними способами: зїжджаючи на канатах, проходячи

через шалені вири, стрибки до важких заповнених водою заглибин (проваль).

Пірнання (*diving*) – одна із наймодніших форм активного туризму. Організатор зазвичай забезпечує повне спорядження. Курси і навчання проводять у туристичних місцевостях, де є досконалі умови для пірнання. Прикладом може бути Червоне море та в інші частини світу, в морських глибинах яких є коралові рифи чи багатий підводний світ.

Віндсерфінг (*windsurfing*) – плавання на дошці здавна є популярною формою активного відпочинку. Спортом можна займатися як на озерах, так і у відкритих акваторіях.

Кайтсерфінг (*kitesurfing*) – вважається одним із наймолодших видів екстремального спорту. З'явився у кінці ХХ століття. Ця форма туризму потребує великої відваги, вправності й досвіду. Кайтсерфінг полягає у пересуванні по воді на оберненій, меншій за серфінгову, дошці, котру тягне великий повітряний змій, який заміняє традиційне вітрило.

Зорбінг (*zorbing*) – виник у Новій Зеландії. Його винахідників надихнув рисунок Леонардо да Вінчі, який зображає людину у колі. З'явилася зорба – куля, яка котиться по пологому схилу або на відповідно підготовленій дорозі. Знаходячись всередині, людина утримує себе, використовуючи руки і ноги, але після виходу з кулі може мати проблеми з відновленням рівноваги. Ця форма активного відпочинку здобуває прихильників у всьому світі.

Квадри (*quadry*) – це поєднання мотоцикла і мініатюрного автомобіля. Таким ширококолісним автотранспортом, долаючи бездоріжжя, туристи змагаються з дикою природою. Автотранспорт долає стрімкі спуски і підйоми, переправляється через броди, ріки, болота; їздять також вночі у складних умовах.

Спелеотуризм – відвідування і дослідження печер. Може набувати дуже спеціалізованої форми або інколи, коли печери обладнані й адаптовані для масового туристичного руху, ставати краєзнавчою атракцією і важливим елементом туристичного продукту в регіоні. Підземні траси проведено також у копальнях, бункерах, системах укріплень, підземних містах і підвалах.

Скелелазіння – досконала форма туризму, що дає можливість виробляти почуття рівноваги, загальну фізичну під-

готовку і силу. Одночасно змушує дбати про свою фігуру. Донедавна скелелазіння визнавали як небезпечне й екстремальне заняття. Разом з технічним прогресом і удосконаленням спорядження скелелазіння стало доступнішим. Прихильники можуть реалізовувати свої мрії на численних скелелазних стінках, не залишаючи місця проживання, або лазити у скельних районах і горах.

Трекінг (*trekking*) – це форма туризму, якою займаються у важкодоступних територіальних умовах. Відоме також інше визначення, часто пов'язане з гірським туризмом. Можна виділити кілька форм трекінгу. Найпопулярнішим є трекінг класичний, або гірський. Спрощено його можна охарактеризувати як щось середнє між скелелазінням і пішим гірським туризмом. Іншими його формами є трекінг пустельний, тропічний, льодовиковий, полярний, річковий, на болотах і на вулканах.

Є ще багато інших форм активного туризму, які рідше використовують, але останнім часом набувають щоразу більшого значення.

Піший туризм. Піший рівнинний і гірський туризм користується великою популярністю практично на всіх континентах. Він є найкращим способом пізнання природи, ландшафтів, пам'яток, національної культури та сучасного життя мешканців відвідуваного регіону. Багата пропозиція піших мандрівок дає можливість обирати траси, віддалені від переповнених туристичних центрів і масового туризму. Важливим є також оздоровчий вплив пішого туризму – він сприятливо діє на організм людини, приводить до зміцнення фізичного і психічного стану [51].

Організуваням пішого туризму займаються краєзнавчо-туристичні товариства, які в багатьох європейських країнах з'явилися ще у другій половині XIX століття. Крім того, є організації, що рекламують виключно піший туризм. Туристичні організації керують мережею маршрутів і притулків, випускають карти і путівники, пропонують послуги провідників, надають інформацію про умови на туристичних трасах, а також охороняють навколишнє середовище.

Інфраструктурою пішого туризму головно є ознаковані туристичні шляхи та нічліжна база (заклади розміщення) – туристичні притулки, готелі, кемпінги, наметові поля тощо, розміщені в мальовничих місцях.

Туристичні маршрути найчастіше проходять територіями з високим природним потенціалом і поблизу місць знаходження цікавих культурно-історичних об'єктів. Зазвичай вони мають від кільканадцяти до кількох десятків кілометрів, але наявні також маршрути, що мають по кількасот кілометрів. Наприклад, туристичний шлях через Аппалачі у США має довжину 3 500 км, а шлях Скелястими Горами вздовж узбережжя Тихого океану налічує 4 200 км. У Європі також є маршрути з великими дистанціями, наприклад, траси GR10 і GR11 вздовж Піренеїв. У Польщі найдовшим є Головний Бескидський Шлях довжиною 500 км. Також є трансєвропейські маршрути, що мають по кілька тисяч кілометрів [48].

Піший туризм також є головною формою відпочинку на природоохоронних територіях. З'являється можливість відвідати найцікавіші та найцінніші природні місця й об'єкти. Наприклад, у Польських Татрах на території Татранського національного парку промарковано 260 км піших туристичних шляхів, а в Пенінах, які є колискою гірського туризму Польщі, довжина їхня становить близько 27 км.

Найпривабливішими для пішого туризму є гірські території. Піші мандрівки горами дають змогу побачити різноманітні ландшафти, панораму гір, прослідкувати висотні зміни рослинного покриву, вивчати рідкісні рослини і рідкісні тварини, ознайомитися з традиціями господарювання у високогір'ях різних місцевостей.

У високих горах разом зі зростанням висоти змінюється тиск повітря і його склад. За межею близько 3 000 м над р. м. людина вже відчуває зміни у повітрі, тому перед виходом у високі гори люди завжди проходять акліматизацію.

Природні умови гірських територій – це хороша підстава для створення густої мережі піших туристичних маршрутів, найбільше яких є у горах Європи і Північної Америки. Гірські шляхи мають різну складність – від легких до складних і альпіністських. Кожен турист може обрати відповідний маршрут відповідно до своєї фізичної форми. Найчастіше піші туристичні шляхи в горах ведуть на вершини гір і гірських пасом. На деякі з них збудовано витяги, щоб полегшити туристам доступ до вершин. Гірські притулки, де можна переночувати і відпочити, розміщені головно у високогір'ях. В Альпах найчастіше вони знаходяться в межах 2–3 тис. м над. р. м.

Характерним явищем для привабливих гірських туристичних регіонів є надмірний туристський рух. Явище це можна спостерігати, наприклад, у межах масиву Монблан в Альпах, в районі озера Морське Око (Польські Татри) та багатьох інших гірських місцевостях.

Негативними явищами, пов'язаними з пішим туризмом, є: знищення рослинного покриву внаслідок витогування і збирання рослин, відлякування диких тварин в околицях туристичних маршрутів і обмеження їхнього життєвого простору, зростання кількості пожеж, спричинених туристами і засмічення території.

Велосипедний туризм. Однією із найпопулярніших форм активного туризму є велосипедний туризм. Засобом пересування туриста є велосипед, а вантаж перевозять у спеціальному багажнику чи у причепах. Велосипедний туризм набув краєзнавчого характеру, але часто додатково має на меті покращення фізичного стану подорожуючого чи спортивний інтерес (побиття рекорду зі швидкості чи відстані). З огляду на вид спорядження і поверхню траси розрізняють велосипедний туризм на шосейних дорогах (*street-type cycling*) і по бездоріжжю (*off-road cycling*) [50].

За організуванням подорожі велосипедом можна виділити чотири види велосипедного туризму:

- *credit card touring* – подорож з мінімальним багажем та використанням місцевої нічліжної і гастрономічної бази – найпопулярніший у Європі;
- *fully loaded touring* – туристи подорожують з багажем, забезпечуючи свої потреби (намет, їжа, кухонне обладнання тощо);
- *expedition touring* – туризм на недостатньо заселених чи освоєних територіях із повним багажем (для нічлігу, харчування, ремонту тощо);
- *supported touring* – типовий для організованих велосипедних заходів, де організатори забезпечують перевезення багажу туристів до чергового місця зупинки.

Витоки велосипедного туризму можна віднайти ще у XVIII столітті, коли у Франції з'явився дерев'яний засіб пересування на двох колесах без педалей, який назвали "целеріфер" (*celerifer*), або засіб пересування для бігання. Потім цей прилад постійно вдосконалювали – змінювали вигляд рами, величину коліс, додавали гальма, педалі і переми-

качі швидкості. Розвиток моторизації спричинив занепад у виробництві велосипедів, але пізніше змінилися умови експлуатації велосипеда і він став доступним і популярним засобом пересування. Промислове виробництво велосипедів розділилось на різні категорії – виробництво туристичних і спортивних велосипедів, а також велосипедів повсякденного вжитку. Гірський велосипед з'явився значно пізніше – його сконструювали у США у 1953 році. Ренесанс велосипедів і початок велотуризму у світовому масштабі припав на шістьдесяті роки ХХ століття [51].

Необхідним елементом інфраструктури для велотуризму є велосипедні доріжки чи ознаковані відповідними символами траси, що значно полегшують пересування велосипедистів. Розвитку велотуризму у масштабі континентів слугують мережі міжнародних велосипедних шляхів, створені на основі місцевих велотрас і об'єднані в єдину систему. Піонером таких мереж став американський проект *East Coast Greenway* велосипедний маршрут довжиною 4,8 тис. км, що сполучив головні міста атлантичного узбережжя США. У Європі за його зразком розроблено проект *Eurovelo*, метою якого було створення дванадцяти довгодистанційних велосипедних трас через всю Європу. Вся довжина цих велосипедних трас має становити 63,5 тис. км. Сьогодні прокладено понад 20 тис. км цих маршрутів. Мережу *Eurovelo* поділено на траси “Північ–Південь” (з непарними номерами), “Захід–Схід” (з парними номерами) і два об'їзди (Балтійська велосипедна траса і Північноморська велосипедна траса).

На місцевості велотуристи часто використовують піші туристичні траси чи інші дороги.

Гірський велотуризм розвинувся на маршрутах височинних і гірських територій. Гірські велосипедні шляхи створюють за відмінними від піших стандартами. Траса має бути досить стабільною, з твердим покриттям і нахилом (менше 10 %). Крім того, гірським велосипедним шляхам зазвичай характерні висока оглядовість території і мінімалізація кількості крутих поворотів.

Треба звернути увагу на екологічний аспект пересування велосипедом на гірських територіях. Прокладені вздовж схилів (*downhill trails*) велосипедні траси спричиняють деградацію рослинного покриву і збільшення лінійного змиву. Їзда типу *downhill* дуже популярна у Північній Америці –

батьківщині гірського велосипедного туризму, особливо у відомих гірськолижних комплексах, де у літній період використовують гірськолижні витяги для підняття велосипедів на вершини гір до початку траси (наприклад, *Mammoth Mountain* в Каліфорнії, *Whistler* в Канаді).

Кінний туризм. Розрізняють гірський і рівнинний кінний туризм. Необхідною для цієї форми туризму інфраструктурою є центри кінного туризму (стайні, ферми чи ранчо) та кінні туристичні шляхи, які відрізняються від піших і велосипедних. На відміну від інших типів маршрутів, кінні шляхи мають бути відкритими і мати добру оглядовість, а поверхня траси – м'якою, без асфальтованих чи кам'янистих ділянок.

Кінний туризм має давні традиції у всьому світі, однак він не є доступним для всіх верств суспільства. Всесвітня популярність кінного туризму розпочинається від 80 років ХХ століття, хоча у деяких місцевостях традиції цього виду туризму започатковані давно. Кінний туризм був популярним у сільських місцевостях, де коней вважали найкращим засобом пересування по бездоріжжю. Сучасний рівнинний кінний туризм розвивався довкола стаєнь і спортивно-рекреаційних осередків, оточених густою мережею кінних шляхів.

Кінний туризм найпопулярніший у гірських (Карпати, Аппалачі та ін.) та степових (Монголія, Аргентина та ін.) територіях. Ця форма туризму характеризується сезонністю – найсприятливіші умови для неї у літні місяці. Найбільше любителів кінного туризму є у Європі та Південній Америці. Тут знаходиться багато осередків верхової їзди, де проводять кінні прогулянки, навчають їздити верхи й організують подорожі. Найбільше їх у Великобританії, Нідерландах, Угорщині, Португалії та Іспанії, а за межами Європи – у Південноафриканській Республіці й Аргентині. Верховою їздою туристичними маршрутами дуже популярна у гірських (Андалузія, Швеція, ПАР, Нова Зеландія) і приморських (Нідерланди, Португалія) регіонах. Для менш витривалих наїзників привабливими є рівнинні регіони (Угорщина, Франція – Аквітанія і Гасконія, Ірландія, Австралія) [48].

У Північній і Центральній Америці популярні кінні прогулянки у райони з первозданною природою з метою ознайомлення з доколумбійською культурою і джунглями (Беліз, Кос-

та-Ріка, Перу). Прикладом можуть бути перуанські шляхи “Наска-Тур” та “Магія Мачу-Пікчу”. Культуру окремої країни дають змогу пізнати тематичні кінні шляхи, наприклад, марокканський маршрут Маракешем і берберійськими селами, іспанський шлях Сальвадора Далі.

Лижний туризм. Лижництво має тривалу історію – правдоподібно воно зародилося ще 4 тис. років тому на Скандинавському півострові, де лижі були засобом пересування розлогими, вкритими снігом більшу частину року, територіями. В Альпах, найбільшому на сьогодні лижному регіоні, лижі з'явилися у XIX столітті. Сюди мистецтво їзди на лижах “привезли” норвезькі емігранти. Проте популярним спортом і формою туризму лижництво стало тільки у міжвоєнний період. Переломним моментом у його розвитку вважають будівництво гірськолижних витягів і гірських вузькоколіюк. Вони з'явилися на гірських територіях, головню в Альпах, у туристичних гірських сільських місцевостях, які завдяки цьому набули значення центрів літнього і зимового туризму. У міжвоєнний період створено перші монофункціональні лижні станції, такі як Сестрієре в Італії.

Сьогодні лижництво має спортивний і рекреаційний характер. Рекреаційне лижництво, своєю чергою, має дві форми – бігове і гірське (альпійське).

Бігове лижництво дуже популярне у північній частині Європи (особливо на Скандинавському півострові) та у Північній Америці – для цього там ознаковано численні туристичні лижні траси. Подібно до пішого, лижний туризм зміцнює фізичні і психологічні сили людини і дає можливість ознайомитися з природними і культурними цінностями місцевостей.

Ще більшою популярністю користується гірськолижний туризм. Він популярний здебільшого в горах, де є відповідні топографічні і кліматичні умови. Найважливішим кліматичним елементом вважають товщину і тривалість залягання снігового покриву.

Розвитку лижництва сприяє попит на зимові види спорту. Найбільший попит спостерігається у Європі і Північній Америці. Після Другої світової війни саме лижництво стало головною складовою гірського туризму. У деяких регіонах воно навіть було одним із найважливіших чинників економічного розвитку, а також важливим джерелом зайнятості і прибутків місцевих мешканців.

Світовими лідерами у лижному туризмі є Альпи, Карпати, Скелясті Гори, Австралійські і Новозеландські Альпи, а також гірські регіони Японії.

Головними перешкодами для розвитку лижного туризму є: нерегулярність і брак снігу в численних лижних центрах, природні катастрофи (лавини, зсуви гірських порід, сильні вітри). Лижний туризм також не сприймають як надійне і стабільне джерело прибутків, оскільки його успіх належить від багатьох природних чинників, політичної й економічної ситуацій, і навіть моди. Крім того, короткий туристичний сезон впливає на низьку інвестиційну ефективність.

Найбільшою популярністю лижний туризм користується у Німеччині, Франції, Італії, Австрії, Швейцарії, Норвегії та Фінляндії.

Спелеотуризм. Доступні для відвідування печери мають бути безпечні для здоров'я туристів – світлені, прокладені туристичні маршрути, сходи, подекуди ліфти й електричні колії (наприклад, печера Постойна). Також печери забезпечують відповідним обладнанням, вони доступні для відвідування здебільшого з провідником. Однак екскурсійні печери становлять лише невелику частину від загальної кількості відомих печер.

Більшість печер є важкодоступними і небезпечними для відвідування. У багатьох з них є сифони, завали, глибокі тріщини, місця з загрозами обвалів тощо. Деякі печери затоплюються під час випадання інтенсивних опадів, в інших утворюється лід. У зв'язку з цим більшість печер доступні для підготовлених спелеологів, що мають відповідне обладнання.

Загальносвітова кількість печер невідома, оскільки не всі вони ще відкриті чи досліджені. Особливо багато печер в Європі відкрито в Альпах, Піренеях, горах Юри, Динарських і Кентерберійських горах, Карпатах і Старій Планіні. За межами Європи печер найбільше віднайдено у Грузії, Мексиці, Сполучених Штатах і Китаї. Нечисленними, але не менш цікавими є льодові печери: холодні, з температурою повітря нижче нуля, тому вони майже недоступні для відвідування. У них немає постійних туристичних трас, оскільки постійна зміна льодового покриву призводить до знищення туристичних стежок. З огляду на постійно змінні умови у таких печерах часто немає електричного освітлення.

Великою популярністю користуються печери, де збереглися доісторичні артефакти. Вони знаходяться, зокрема, у карстових регіонах Середземномор'я. З доісторичних часів тут мешкали люди. Свідченням їхнього перебування є знайдені археологами знаряддя, прикраси, керамічні вироби, наскельні зображення, відбитки, залишки вогнищ. Виявлені сліди людини датують палеолітом, а найцінніші пам'ятки наскельного живопису знаходяться у печерах Франції та Іспанії. На них зображено бізонів, оленів, коней і козорогів. Всесвітньою популярністю користуються печери Альтаміра в Іспанії і Ласкаукс у Франції (обидві включені до Списку світової спадщини ЮНЕСКО), а також печера Ніяукс у Франції.

Є кілька вагомих причин вважати печери безцінними і невідновними природними ресурсами: процес утворення печер є дуже повільним і триває тисячі років; вони мають фантастичний вигляд, великий спектр натічних форм і вторинних кристалічних утворень, живих організмів та добре збережених цінних археологічних знахідок різних часових періодів.

Вітрильний туризм. Відомішою його назвою є яхтінг (*yahting*). Цей вид туризму став популярним у XIX столітті – до цього часу яхти використовували лише для перевезення вантажів. Мережу шляхів для вітрильників обмежує поширення річкової мережі та великі водозбори, придатні для судноплавства. Використання цих шляхів залежить від стану їхньої інфраструктури. Пристосовані для судноплавства водні траси мусять мати відповідну глибину, пропускну здатність і знаходитися на безпечній відстані від надводних об'єктів (мостів, трубопроводів, мереж енергопостачання). Важливим є також забезпечення відповідної довжини маршруту (без перешкод) і руху суден, незалежно від сезонних коливань рівня води, а також наявності морських причалів з відповідною інфраструктурою (нічліжними і гастрономічними об'єктами, пунктами медичного обслуговування та ремонту суден) [51].

Вітрильний туризм найпопулярніший у Європі (Великобританія, Нідерланди, Німеччина, Франція) та Північній Америці. До найцікавіших судноплавних туристичних трас належить "Рейн-Майн-Дунай" довжиною 3 500 км, що сполучає Північне і Чорне моря. Вона стала повністю доступна у 1992 році, потім до неї додали систему французьких каналів,

що дало змогу продовжити подорож з каналу Ла-Манш до Середземного моря.

Сьогодні відомі понад триста форм активного туризму. До найважливіших і найпоширеніших відносять такі форми, як: піший рівнинний і гірський туризм, водний (байдарковий, мотороводний, вітрильний і підводний), лижний, велосипедний, моторний (мотоциклетний), рибальство, повітроплавання (на надувній кулі), парапланеризм, стрибки з парашутом та інші форми активного туризму.

Активний туризм користується великою популярністю у всьому світі. Поряд із вже “традиційними” активно розвиваються нові види активного туризму, а попит на них лише зростає.

5.2. Туристичні маршрути Криму за видами активного туризму та категоріями складності

У переліку класифікованих туристичних спортивних маршрутів України наведено маршрути з пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного, автомобільного, мотоциклетного, спелеологічного та вітрильного видів туризму, що прокладені в межах території України і відповідають нормативам туристичних спортивних походів [79].

Пішохідний туризм. Пішохідні туристичні спортивні походи можна проводити в усіх регіонах України. Водночас територія України, за винятком Українських Карпат та Кримських гір, має рівнинний рельєф і на ній майже немає істотних природних перешкод, що зумовляють категорію складності спортивних пішохідних маршрутів. Через це походи II та III категорії складності можуть бути здійснені тільки в Українських Карпатах та Кримських горах.

Крим та Карпати – головні райони проведення пішохідних туристичних спортивних походів – відносять до лісових районів середньогір'я. Різноманітність природних перешкод цих районів дає можливість туристам оволодіти майже всім арсеналом прийомів техніки пішохідного туризму, орієнтування на місцевості, повноцінно проводити навчальні захо-

ди. Термін проведення пішохідних походів цими районами теж широкий – з ранньої весни до пізньої осені, а за сприятливих погодних умов і взимку.

Гірський Крим – це ліси і гори, печери і грандіозні скелі, неповторні каньйони та мальовничі водоспади. Район невеликий, тому його туристичне навантаження регулюється, ночівлі дозволені тільки на спеціально обладнаних туристичних стоянках. Гірський Крим – це природний музей з різноманітними ландшафтами та унікальними пам'ятками природи.

Гори Криму тягнуться від Севастополя до Феодосії. Тут вирізняються три гірські пасма: Головне з висотами 1 200–1 500 м. Внутрішнє з висотами 400–600 м та Зовнішнє з висотами 250–350 м. Схили пасом асиметричні: південні круті, північні пологі. Західна та центральна частини Головного пасма становлять майже суцільний ланцюг столових масивів з плоскими і майже безлісими вершинами – яйлами: Байдарська, Айпетринська, Ялтинська, Нікітська, Гурзуфська, Бабуган-яйла з найвищою вершиною Кримських гір – г. Роман-Кош (1 545 м), Чатирдаг, Демерджі-яйла, Довгоруківська, Карабі-яйла. Східна частина Головного пасма розчленована на окремі масиви. У вапняках яйлинських масивів інтенсивно розвиваються карстові процеси. Поширені різноманітні карстові форми: ванни, лійки, улоговини, понори, колодязі, шахти, печери тощо. Поширення карстових явищ на яйлах зумовлює те, що тут майже немає джерел питної води та поверхневих водотоків. На північному схилі Головного пасма утворилися глибокі ущелини – каньйони. Найбільш відомий з них Великий Каньйон Криму.

У розподілі рослинності простежується висотна поясність. Яйли вкриті трав'яною та чагарниковою рослинністю. На сухих схилах південної експозиції та кам'янистих урвищах Головного пасма ростуть напівчагарники. У карстових лійках, улоговинах росте бук, на скельних ділянках трапляється тис ягідний, кримська сосна. Схили середньогір'я вкривають букові, дубово-букові та сосново-букові ліси.

Східний Крим і Карадаг – гори невисокі: 300–500 м, але близькість моря, загостреність форм, значні перепади висот надають їм справжнього гірського вигляду. Вулканічні ландшафти Карадагу – це справжній музей просто неба. Тут, окрім жерла згаслого вулкана, можна побачити юрську

вулканічну лаву й різноманітні химерні фігури-останці – результат вивітрювання вулканічних порід.

У зоні Внутрішнього та Зовнішнього пасом переважають лісостепові ландшафти з дубовими лісами й лучними степами, міжпасмовими поздовжніми улоговинами, долино-терасовими природними комплексами, переважно роззораними. Велика кількість сільських населених пунктів та значна транспортна освоєність.

Клімат Кримських гір помірно континентальний з ознаками субтропічного на південному березі Криму. Захищений з півночі гірським бар'єром, Південий берег Криму тепліший за інші райони. Клімат яйл відрізняється прохолодним літом (на висоті 1 200 м середня температура липня +15,7° С), не дуже суворою зимою (середня температура січня на тій самій висоті майже -4° С, на сході нижче), значною кількістю опадів (у західній частині до 1 000–1 200 мм за рік), сильними вітрами. Влітку з трьох діб одна, а взимку – дві на яйлі бувають з опадами. Зимою опади у вигляді снігу, сніговий покрив лежить з січня до березня.

Найкращий час для пішохідних походів в горах Криму з квітня до листопада. При підготовці до походу у горах Криму слід пам'ятати, що тут зосереджено близько 120 природоохоронних об'єктів з обмеженим доступом. Серед них Ялтинський гірсько-лісовий заповідник, Карадазький заповідник, заповідник “Мис Март'ян”, Кримське заповідно-мисливське господарство, заказники: “Великий Каньйон Криму”, “Новий Світ”, “Хапхальський” та ін.

При проведенні пішохідних походів у гірських районах взимку треба враховувати, що тут виникають природні умови, які відповідають умовам районів більш складних у туристично-спортивному відношенні. У цей період у горах Криму окремі ділянки (перевали, вершини) маршруту за своїми туристично-спортивними характеристиками можуть за складністю відповідати категорійним ділянкам, що потребує переоцінення складності маршруту. Проведення зимових пішохідних походів має свої особливості, які інколи роблять такі походи більш складними і небезпечними, ніж аналогічні за категорією складності літні походи у високогір'ї (зимовий сніг значно відрізняється від літнього снігу високогір'я). Особливу увагу взимку та на початку весни слід приділяти вивченню лавино- та селенебезпечних ділянок району походу.

У Криму є пішохідні маршрути I і II категорії складності, хоча у багатьох випадках бракує остаточного оцінення їхньої туристично-спортивної складності. Наявні складні туристичні перешкоди можна обійти простішими шляхами. Зважаючи на це, для остаточного визначення категорій складності маршрутів з позначкою (E), має бути проведене їхнє експертне оцінення (табл. 5.1).

Лижний туризм. Можливості України у розвитку лижного туризму обмежені через нетривалий сніговий покрив на більшій частині території.

В усіх областях України, де взимку є стійкий сніговий покрив, можливе проведення лижних походів I категорії складності. У таких походах початківці мають змогу набути досвід з прокладання лижні у глибокому снігу, подолання природних перешкод у лісі, орієнтування, розпалювання вогнища та приготування їжі при мінусових температурах, що згодом дасть їм змогу здійснити лижні походи у гірських районах.

Таблиця 5.1

Пішохідні спортивно-туристичні маршрути Криму [79]

Номер за пор.	Пункти маршруту
1	2
II категорія складності	
1	Село Орлине – урочище Бізюк – туристична стоянка Узунжа – туристична стоянка Багата Ущелина – туристична база Орлиний заліт – Великий Каньйон Криму (радіальний вихід) – туристична стоянка Високе – туристична стоянка Научний – туристична стоянка Борсуча Поляна – туристична база Ангарський перевал – туристична стоянка Джурла – туристична стоянка Ай-Алексій (Партизанська) – плато Карабі-яйла – туристична стоянка Нижній (Верхній) Кок-Асан – туристична стоянка Ворон – туристична стоянка Лісова – місто Судак
2 (E) ¹	Місто Бахчисарай – туристична стоянка Баштанівка – туристична стоянка Мангуп – туристична стоянка Багата Ущелина – туристична стоянка Кокозка – туристична стоянка Бойко (по дну Великого Каньйону Криму) – туристична стоянка Богатир – туристична стоянка Високе – туристична стоянка Научний – туристична стоянка Сараман – гора Голий Шпиль – туристична стоянка Борсуча Поляна – печера Мармурова – гора Еклізі-Бурун – туристична стоянка Ат-Чокрак – туристична стоянка Букова Поляна – перевал Ангарський

¹ E – експериментальний маршрут

Продовження табл. 5.1

1	2
3 (Е)	<p>Місто Бахчисарай – туристична стоянка Научний – туристична стоянка Сараман – гора Голій Шпиль – туристична стоянка Борсуча Поляна – печера Мармурова – гора Еклізі-Бурун – туристична стоянка Ат-Чокрак – туристична стоянка Букова Поляна – перевал Ангарський – туристична стоянка Поляна МАН – гора Південна Демерджи – туристична стоянка Нижня Джурла – водоспад Джур-Джур – туристична стоянка Ай-Алексій – туристична стоянка Чігінітра – перевал Великі Ворота – перевал Малі Ворота – перевал Вузькі Ворота – перевал Каллістон – туристична стоянка Нижній Кокасан – по дну Кучук-Карасінського каньйону до туристичної стоянки Поворотне – туристична стоянка Ворон – туристична стоянка Маски – туристичний притулок Карагач – місто Судак</p>
III категорія складності	
4 (Е)	<p>Автобусна зупинка Поляна Казок (місто Ялта) – водоспад Учан-Су – по Таракташській стежці до туристичної стоянки Ай-Петрі – туристична стоянка Чайний Будиночок – через гору Орлиний Заліт до туристичної стоянки Кокозка – по дну Великого Каньйону Криму до туристичної стоянки Бойка – туристична стоянка Богатир – туристична стоянка Високе – туристична стоянка Научний – туристична стоянка Сараман – через гору Голій Шпиль та туристичну стоянку Борсуча Поляна до печери Мармурова – гора Еклізі-Бурун – туристична стоянка Ат-Чокрак – туристична стоянка Букова Поляна – перевал Ангарський – туристична стоянка Поляна МАН – гора Південна Демерджи – туристична стоянка Нижня Джурла – водоспад Джур-Джур – туристична стоянка Ай-Алексій – туристична стоянка Чігінітра – перевал Великі Ворота – перевал Малі Ворота – перевал Вузькі Ворота – перевал Каллістон – туристична стоянка Нижній Кокасан – по дну Кучук-Карасінського каньйону до туристичної стоянки Поворотне – туристична стоянка Ворон – туристична стоянка Маски – туристична стоянка Карагач – місто Судак</p>
5 (Е)	<p>Місто Старий Крим – монастир Сурб Хач – річка Чорох-Су – перевал Джади – долина Караїн – село Шебетівка – джерело Бакир-Баш – гора Ечкі-Даг – струмок Каян-Арди – струмок Кузун-Таш – перевал Гюнешлик – траверс хребта Урбаш – джерело Інарес – перевал Архадереси – гора Манджил (Ай-Георгій) – місто Судак – гора Сокіл – перевал Св. Анастасії – село Веселе – струмок Чантран – перевал Уметин-Богаз</p>

Закінчення табл. 5.1

1	2
5 (Е)	<p>ущелина Пагарча – траверс хребта Таркез-Оба до верхів'їв ріки Ай-Серез – перевал Маски – рух по хребту до колишньої туристичної стоянки Веронська – перевал Лікмен-Ганин (Плак'я) – ріка Шелен – перевал Построфіль – каньйон струмка Кушень-Узень – село Зеленогір'я – каньйон струмка Папанія-Узень – перевал Сорос, або перевал Аю-Кая – ущелина Берлюк – каньйон ріки Кучук-Кара-Су – ріка Кок – ущелина Шайтан-Капу – гора Топарчих-Кир – озеро Ланин-Тінах – каньйон струмка Лахнин – ущелина Тирхау – перевал Тулутлу (Малі Ворота) – урочище Чигінітра Нижня – перевал Нефань-Баши – Карабі-яйла з півдня на північний захід – яр Мамут – ріка Східний Суат – ущелина та каньйон ріки Бурульча – туристична стоянка Партизанська – перевал Тирке Центральний – водоспад Джур-Джур – перевал Дипліс Південний – Демерджи-яйла – ущелина Курлюк-Су – перевал Бал-Кая – струмок Егерек-Су – село Перевальне – каньйон ріки Кісгич – перевал Кісгич Південний – струмок Беш-Коба – верхів'я річки Ангара – перевал Холодний Кудуар – гора Ангар Бурун – гора Еклізі-Бурун – перевал Південно-Західний Кудуар – гора Еклізі-Бурун – джерело Саурган – село Розове – гора Ай-Йорі – перевал Угара Північний – джерело Ак-Чокрак – перевал Куш-Кая – урочище Стратогай – гора Зейтен-Кош – перевал Хабах-Кир – струмок Дермен-Узень – село Кипарис</p>

Найбільш сприятливі природні умови для лижних категорійних походів в Україні мають гірські райони Криму (табл. 5.2) і Карпат.

Клімат Кримських гір залежить від висоти місця над рівнем моря і змінюється від теплого з дуже м'якими зимами до прохолодного. Середня температура зимових місяців -4°C , в окремі роки бувають зниження температури до -30°C . Сніговий покрив буває значним і може триматися до трьох місяців (з січня до березня). В горах Криму сходження лавин спостерігають щорічно, однак періоди лавинної небезпеки менш тривалі, ніж у Карпатах.

Природні перешкоди, що трапляються в горах України (на схилах – глибокий розсипчастий сніг, лавинна небезпека, на хребтах – сильний вітер, твердий наст, або лід, різкі зміни погоди), зумовляють особливі вимоги до туристів-лижників, які збираються провести тут спортивні походи.

Усі учасники походу повинні володіти лижною технікою, вмінням орієнтуватися в складних погодних умовах, знати правила подолання лавинонебезпечних схилів. Туристичній групі необхідно мати з собою спорядження для організування “холодних” ночівель (намети, примуси або газові кухні), лавинне спорядження. Групи, які здійснюють походи II і вище категорій складності, мають бути готовими до ночівель на хребтах (яйлах, полонинах) вище зони лісу – вміти поставити бівуак при сильному вітрі, будувати захисні стіни зі снігу, копати печери. Групам, які готуються до зимового гірського походу, у підготовчий період необхідно також приділити значну увагу засобам та способам профілактики переохолодження та обмороження, навчанню учасників подорожі навикам надання долікарняної допомоги потерпілому в умовах зимового походу.

Таблиця 5.2

Лижні спортивно-туристичні маршрути Криму [79]

Номер за пор.	Пункти маршруту
I категорія складності	
1 (Е)	Село Перевальне – печера Альошина Вода – курган Слави – туристична стоянка Бурульча – Карабі-яйла – метеостанція – туристична стоянка Ай-Алексій – ущелина Хапхал – водоспад Джур-Джур – туристична стоянка Джурла – гора Демерджи – туристична база Ангарський перевал – озеро Кутузовське – туристична стоянка Ат-Чопрак – кордон Садовий – перевал Чучельський – кордон Ала-Бач – перевал Гурзуфська Сідловина – Альтанка вітрів – Гурзуфська яйла – перевал Нікітський – кордон Червоний камінь – село Масандра
II категорія складності	
2 (Е)	Село Перевальне – урочище Кизил-Коба – урочище Суботхан – кордон Буковий – урочище Курлюк-Баш – гора Північна Демерджи – туристична база Ангарський перевал – траверс гори Чатирдаг (Ангар-Бурун – Еклізі-Бурун) – туристична стоянка Ат-Чопрак – фореельне господарство – перевал Чучельський – Бабуган-яйла – гора Роман-Кош (радіальний) – перевал Гурзуфська сідловина – Альтанка вітрів – Гурзуфська яйла – перевал Нікітський – кордон Червоний камінь – ущелина Уч-Кош – гора Лопата – Ялтинська яйла – Ай-Петринська яйла – туристичний притулок Ай-Петрі – гора Ай-Петрі – туристичний притулок Чайний будиночок – гора Орлиний Заліз – Великий Кримський Каньйон – туристична стоянка Бойка – туристична стоянка Богатир – туристична база Соколине

Необхідно враховувати, що, незважаючи на близькість населених пунктів, стан групи, що перебуває в зимову негоду на хребті, мало чим відрізняється від ситуації, коли вона знаходиться за десятки кілометрів від житла, оскільки спуск у долину до житла буває дуже небезпечним, а умови на хребті за жорстокості можуть не поступатися арктичним.

Гірський туризм. Традиційно гірські походи проводять у районах альпійських гір – молодих за часом горотворення, що піднімаються вище снігової лінії і характеризуються комплексом льодовикових форм рельєфу (цирки, гострі гребені, шпильасті вершини тощо), тобто походи відбуваються у районах високогір'я. Проведення гірських походів у горах такого типу полягає у проходженні визначеного маршруту за певний час з подоланням категорійних перевалів.

Гірські системи України (Карпати та Кримські гори), хоча й належать до альпійської складчастості за часом горотворення, але віднесені до середньовисотних гір і мають абсолютну висоту нижче снігової лінії, тобто не можуть вважатися класичними районами для проведення гірських походів. Проведення гірських походів тут можливе лише взимку та на початку весни, коли виникають сезонні природні умови, що відповідають вимогам до районів проведення гірських походів. Протягом цього періоду певні ділянки за своїми туристично-спортивними характеристиками можуть за складністю подолання бути прирівняні до перевалів і вершин 1А, 1Б, 2А категорій складності, що і дає можливість проводити тут гірські туристичні походи I–II категорій складності (табл. 5.3). Найкращий час для проведення таких походів у Криму – грудень, початок лютого (перша декада).

Слід враховувати, що проведення зимово-весняних гірських походів у Карпатах і в Криму, при всій їхній схожості із звичайними гірськими походами, має свої особливості, які у деяких випадках роблять такі походи навіть більш складними і небезпечними, ніж аналогічні за категорією складності у традиційних районах розвитку гірського туризму (Памір, Тянь-Шань, Центральний Кавказ тощо). Передусім це стосується погодних умов (низькі температури протягом усієї доби, часті сильні поривчасті вітри, тумани, заметілі і одночасно часті відлиги), характеру снігового покриву (зимовий сніг у Карпатах і Криму дуже відрізняється від літнього снігу на знач-

них висотах Кавказу чи Паміру), лавинної небезпеки та дуже розчленованого рельєфу на невеликих ділянках маршруту. Тому туристичні групи, які вирушають у гірські походи до Кримських гір, мають ставитися до підготовки таких походів з усією відповідальністю, враховувати особливості природних умов району подорожі, мати все необхідне спорядження для організування ночівель у зимових умовах, а також повний комплект лавинного спорядження (лавинні шнурки, лопати, цупи тощо) і вміти ним користуватися.

Таблиця 5.3

Гірські спортивно-туристичні маршрути Криму [79]

Номер за пор.	Пункти маршруту
I категорія складності	
1 (Е)	Село Багате – туристична стоянка Поворотне – ріка Солар-гора Бурма (854 м) гора Лівадійська (876 м) (1А) – перевал 663 – гора Північна Караул-Тепе (983 м) – гора Південна Караул-Тепе (913 м) – скеля Аю-Кая – вершина 982 – перевал Горуча (743 м) – перевал Алакат (Алікотбогаз) (670 м) – урочище Кокасан (туристична стоянка Нижній Кокасан) – гора Киргуч (911 м) – гора Катран-Яккан-Тепе (1014 м) – гора Хрикаль (1036 м) – прохід Малі Ворота – прохід Великі Ворота – Карабі-яйла – гора Біла (1253 м) (1Б) – прохід 2-й спуск – гора Лікон (1017 м) – туристична стоянка Ай-Алексій – гора Юкітепе (1030 м) – туристичний притулок Партизанський – урочище Тирке – гора Замаїл (1067 м) – гора Тирке (1283 м) (1Б) – хребет Демерджи (1239 м) – спуск стежкою південного схилу у Долину Привидів – гора Ельхкая – перевал Ангарський – гора Чатирдаг (1527 м) (1Б) – урочище Чумнох (т/с Борсуча Поляна) – гора Любка (975 м) – село Мармурове (120 км)
II категорія складності	
2 (Е)	Село Перевальне – урочище Кизил-Коба – ущелина Альошина Вода – туристична стоянка Партизанська – струмок Партизанка – перевал Тирке Центральний (1245 м) (1А) – водоспад Джур-Джур – перевал Пір'я – Демерджи-яйла – туристична стоянка Джурла – гора Дермерджи (1359 м) – спуск по схилу Хаос (1Б) – туристична база Ангарський перевал – гора Цукрова Голова – Ангарська Стінка – Холодний Кулуар – гора Ангар-Бурун (1Б) – верхнє плато гора Чатирдаг – гора Еклізі-Бурун (1527 м) спуск по південно-західному схилу (1Б) – туристична стоянка Ат-Чокрак – Бабуган-яйла – гора Роман-Кош (1545 м) – перевал Гурзуфське Сідло (вище села Запрудне) – вихід на гору Парагельмен (1Б) – туристична база Карабах (120 км)

З метою запобігання травматизму в поході, під час його підготовки особливу увагу слід приділити вивченню лавинонебезпечних ділянок району походу. Групам, які готуються до зимового гірського походу у підготовчий період, необхідно також приділити значну увагу питанням орієнтування в умовах обмеженої видимості, засобам та способам профілактики переохолодження та обмороження, навчанню учасників подорожі надавати першу медичну допомогу потерпілому в умовах зимового гірського походу. Доцільно перед зимовим гірським походом улітку розвідати маршрут, щоб орієнтуватися у зимовому поході та для відпрацювання шляхів аварійного сходження з маршруту.

Велосипедний туризм. Велосипедний туризм має свої переваги порівняно з іншими видами туризму. Велосипед – зручний засіб пересування, який дає мандрівникові можливість за досить значної швидкості долати великі відстані, ознайомитися під час короткої подорожі з великим географічним районом, відвідати цікаві об'єкти, розміщені один від одного на значній відстані. Ще одна суттєва перевага перед іншими видами туризму – веломандрівнику не треба переносити важкий рюкзак на власній спині, це “виконує” його двоколісний помічник.

Проте велосипед ставить деякі специфічні вимоги до учасників подорожей. Кожен велотурист має володіти технікою їзди на велосипеді з вантажем не тільки шосейними дорогами, а й стежками та бездоріжжям. Обов'язковою умовою є знання правил дорожнього руху, що є запорукою безаварійного проведення велосипедного походу. Кожен велотурист має знати технічну частину велосипеда та вміти робити дрібний ремонт у польових умовах.

Велосипедні подорожі є захоплюючим видом активного відпочинку, який дарує багато несподіваного, а інколи досі небаченого, оригінального, виняткового. Для велосипедних походів I та II категорій складності кожна область України є по-своєму унікальною. Основна частина маршруту походів більш високих категорій складності здійснюється в гірських районах Карпат та Криму (до V категорії складності включно), що потребує від велотуриста значної фізичної підготовки, хороших навичок з орієнтування на місцевості та подолання природних перешкод.

Для походів III, IV та V категорій складності в Кримських горах (табл. 5.4) характерні важкопрохідні ділянки ґрунтових польових та лісових доріг і стежок, круті гірські дороги, перевали, затяжні підйоми та спуски, броди та інші природні перешкоди, а також незручне для велосипеда покриття доріг (бруківка, крупний щебінь та ін). Водночас цей район має густу мережу автомобільних доріг та населених пунктів.

Автомобільний та мотоциклетний туризм (автомототуризм). Головна особливість автмототуризму – можливість добиратися до початку категорійної частини маршруту і повертатися назад своїм ходом. Це зумовлює рух дорогами загального користування і велику загальну протяжність маршруту. Для визначення категорій складності цих маршрутів користуються Порядком класифікації маршрутів туристичних спортивних походів. Категорії складності автмотопоходів визначають залежно від включення до їхніх маршрутів класифікованих ділянок із запропонованого переліку або ділянок, що аналогічні їм за характером, а також за кількістю перешкод та технічною складністю їхнього подолання.

Таблиця 5.4

Велосипедні спортивно-туристські маршрути Криму [79]

Номер за пор.	Пункти маршруту
1	2
II категорія складності	
1	Місто Херсон – місто Гола Пристань – місто Скадовськ – місто Каланчак – місто Арм'янськ – місто Красноперекопськ – смт Роздольне – село Чорноморське – місто Євпаторія
2	Місто Сімферополь – місто Бахчисарай – місто Севастополь – село Тернівка – село Танкове – село Куйбишеве – село Голубінка – село Передове – село Орлине – село Голуба Затока – місто Ялта – місто Алушта – село Рибаче – місто Судак – місто Феодосія
3	Місто Керч – село Багерове – село Казантип – село Леншо – село Каменське – коса Арабатська Стрілка – місто Генічеськ – місто Джанкой – село Нижньогірськ – місто Білогірськ – село Привітне – місто Судак – місто Старий Крим – місто Феодосія

Продовження табл. 5.4

1	2
4 (Е)	Місто Феодосія – місто Старий Крим – село Коктебель – місто Судак – перевал Алікат-Богаз – Карабі-яйла – місто Алушта – місто Ялта (через перевал Ат-Баш) – Айпетринська яйла – перевал Шайтан-Мердвен – місто Севастополь – туристична стоянка Мангуп-Кале – місто Сімферополь
III категорія складності	
5	Місто Євпаторія – місто Севастополь – місто Бахчисарай – село Тернівка – село Орлине – село Передове – село Голубінка – село Соколине – гора Ай-Петрі – село Виноградне – село Голуба Затока – перевал Байдарські Ворота – село Орлине – перевал Ласпінський – село Форос – село Кацивелі – село Сімеїз – смт Алушка – місто Ялта – місто Алушта – село Сонячногірськ – село Генеральське – село Привітне – місто Судак – місто Феодосія – місто Керч
6	Місто Сімферополь – місто Бахчисарай – Айпетринська Яйла – місто Ялта – місто Алушта – місто Судак – місто Феодосія – село Леніно – село Мисове – місто Керч – місто Сімферополь
7 (Е)	Місто Сімферополь – місто Бахчисарай – місто Севастополь – село Орлине – село Передове – гора Ай-Петрі – місто Ялта – місто Судак – місто Старий Крим – місто Феодосія – село Владиславівка – коса Арабатська Стрілка – місто Генічеськ – місто Мелітополь
8 (Е)	Село Новоолексіївка (Херсонська обл.) – місто Генічеськ – коса Арабатська Стрілка – півострів Казантип – місто Феодосія – село Ізюмівка – село Коктебель – місто Судак – село Новий Світ – місто Білогірськ – Карабі-яйла – місто Алушта – село Лівадія – перевал Байдарські Ворота – село Орлине – місто Севастополь
9 (Е)	Місто Судак – перевал Синорський – місто Феодосія – село Казантип – місто Старий Крим – місто Сімферополь – місто Бахчисарай – перевал Ай-Петрі – місто Ялта – перевал Нікітський – перевал Чучельський – місто Алушта – село Сонячногірське – перевал Карабі – місто Білогірськ – перевал Кок-Асан – село Привітне – місто Судак

Закінчення табл. 5.4

1	2
IV категорія складності	
10 (E)	<p>Місто Генічеськ – коса Арабатська Стрілка – півострів Казантип – місто Феодосія – перевал Синорський – місто Судак – село Лісове – ріка Ескі-Юрт – перевал Маскі – перевал Шелен – село Поворотне – місто Білогірськ – село Міжгір'я – Карабі-яйла – р. Сх. Су-Ат – плато Тирке – г. Північна Демерджи – перевал Ангарський – місто Алушта – місто Ялта – перевал Ай-Петрі – село Голубінка – перевал Бечку – село Орлине – перевал Байдарські Ворота – село Оползневе – місто Ялта – перевал Нікитський – перевал Чучельський – місто Алушта – село Привітне – перевал Алікотбогаз – туристична стоянка Нижній Кокасан – місто Білогірськ – місто Сімферополь</p>
V категорія складності	
11 (E)	<p>Місто Сімферополь – село Миколаївка – місто Севастополь – місто Інкерман – туристична стоянка. Кордон 2 – гора Ескі-Кермен – гора Мангупкале – село Ново-Ульянівка – смт Куйбишиве – перевал Алакат – село Високе – село Синапне – село Лесніково – село Щасливе – село Соколине – перевал Ай-Петрі – туристична стоянка Чайний будиночок – туристична стоянка Ай-Дімітрій – перевал Бечку – село Орлине – перевал Байдарські Ворота – перевал Шайтан-Мердвень – село Оползневе – місто Ялта – перевал Нікитський – перевал Чучельський – місто Алушта – перевал Ангарський – гора Північна Демерджи – плато Тирке – річка Східний Су-Ат – плато Карабі – яйла – прохід Великі Ворота – перевал Каллістон – туристична стоянка Нижній Кокасан – село Привітне – село Морське – перевал Маскі – річка Ескі-Юрт – село Лісове – місто Судак – перевал Синор – Коктебель – місто Феодосія – село Леніно – місто Керч – село Курортне – мис Казантип – село Кам'янка – коса Арабатська Стрілка – місто Генічеськ</p>
12 (E)	<p>Місто Бахчисарай – Чуфуг-Кале – село Баштанівка – село Новоульянівка – гора Мангупкале – село Тернівка – село Рідне – село Широке – село Орлине – перевал Байдарські Ворота – село Роднікове – село Передове – перевал Бечку – село Соколине – Аїпетринська Яйла – перевал Нікитський – гора Роман-Кош – місто Алушта – село Генеральське – плато Карабі-яйла – місто Білогірськ – село Привітне – перевал Маскі – місто Судак – Коктебель – село Ізюмівка – смт Орджонікідзе – село Щолкіне – коса Арабатська Стрілка – півострів Тарханкут – місто Євпаторія</p>

Класифіковані ділянки наведено у порядку зростання категорії складності, що характеризуються кількістю та складністю перешкод (дороги без покриття, польові, лісові, гірські, заболочені, піщані, подолання крутих підйомів та спусків тощо), та необхідним для їхнього успішного проходження рівнем тактичної та технічної підготовки. Водночас зазначимо, що ділянки маршрутів вищих категорій складності для їхнього успішного проходження потребують колективних дій усієї групи, використання спеціальних навичок, додаткових спеціальних засобів.

При проходженні зазначених у переліку ділянок у зимовий період (коли дороги покриті снігом) категорію складності слід підвищувати на одиницю.

Наведені у таблиці класифіковані ділянки маршрутів автотопоходів (табл. 5.5) переважно охоплюють гірські масиви і ті шляхи Криму, де є розгалужена сітка доріг, а також достатня кількість різноманітних перешкод, що дає можливість проводити походи від I до V категорії складності. Маршрути IV–V категорій складності, розроблені для мототуристів, часто– густо відрізняються від автомобільних доріг, пролягаючи пішохідними стежками і полонинами. Під час дощів маршрути стають майже непрохідними. Для подолання окремих ділянок з крутими глинистими спусками та підйомами необхідні значні зусилля та спеціальне підстрахування. Подорожуючи у Криму, потрібно враховувати обмеженість можливостей щодо організування стоянок та ночівель.

Спелеологічний туризм (спелеотуризм). Спелеологічний туризм (спелеотуризм), як вид спортивного туризму, розвивається в Україні впродовж багатьох десятиліть і у своєму розвитку тісно пов'язаний з карстологією та спелеологією, пошуком та дослідженням печер. Саме завдяки розвитку спелеотуризму, пошуку нових та дослідженню вже відкритих печер в Україні проведено туристично-спортивну класифікацію та певною мірою досліджено значну частину відомих печер. Більш як 1 100 печер різного типу (від невеликих до гігантських) відомі на сьогодні в Україні.

В юрських вапняках Кримських гірських масивів Карабі-яйла, Довгоруківська яйла, Чатирдаг, Айпетринська яйла, Карадазький Ліс карстовими водами створені провалля, що сягають сотень метрів углиб, з підземними залами, річками, озерами та сифонами.

Таблиця 5.5

Автотуристичні спортивні маршрути Криму [79]

Номер за пор.	Пункти маршруту
I категорія складності (автомобільний, мотоциклетний)	
1	Місто Керч – місто Феодосія – місто Судак – місто Алушта – місто Ялта – місто Севастополь – місто Євпаторія – селище Каховка
II категорія складності (автомобільний, мотоциклетний)	
2	Місто Бахчисарай – перевал Ай-Петрі – місто Ялта – Мисливське заповідне господарство (*пункт обов'язкової відмітки) – місто Алушта – місто Судак – місто Феодосія – село Кам'янка – коса Арабатська стрілка – місто Генічеськ (*)

* При описі ділянок позначкою (*) позначають пункти, в яких обов'язково проставляють відмітку у маршрутних документах або фотографії групи з автомобілями чи мотоциклами на фоні характерних видів місцевості.

На Карабі-яйлі найбільш цікаві комбіновані печери Солдатська (глибина 508 м, довжина – 2 100 м, категорія складності – 4Б) та Нахімовська (глибина – 338 м, довжина – 460 м, категорія складності – 3А), а також вертикальні печери Дружба (глибина – 270 м, категорія складності – 3А) та Молодіжна (глибина – 260 м, категорія складності – 2Б).

На Довгоруківській яйлі найвідомішою є унікальна пам'ятка природи – багатоярусна печера Кизил-Коба (категорія складності – 4Б) (рис. 5.1). Це найдовша в Україні й одна з найбільших у Східній Європі карстова порожнина у вапняках. Поблизу с. Перевальне, на західному урвистому схилі Довгоруківської яйли, в верхів'ях р. Краснопечерка (права притока р. Ангара) знаходиться найбільша в Криму печера Кизил-Коба (Червона). В Україні відомі природні печери значно більшої довжини, але вони пов'язані з карстовими процесами у гіпсах. Довжина численних досліджених горизонтальних і вертикальних ходів Червоної печери становить на сучасному етапі 21 150 м, площа – 64 000 м², об'єм – 270 000 м³, амплітуда перепаду перевищень – 275 м.

Печера утворилася у верхньоярських вапняках червоноуватого кольору, завдяки чому і отримала свою назву. Вона починається двома входами (на рівні другого і п'ятогого

Рис. 5.1. Зали і ходи печери Кизил-Коба мають значну висоту

поверхів) і складається з шести поверхів (перевищення одного над іншим від 4 до 10 м). Поверхи – це субгоризонтальні галереї, іноді прямолінійні, іноді лабіринтові, з високими залами, прикрашеними сталактитами, сталагмітами, гронами кристалів, кам'яними квітами. Довжина окремих залів становить 70–80 м, висота – до 145 м (Зал Блакитного капежу).

Головною галереєю першого поверху тече підземна ріка Су-Утхан з численними озерами, глибина яких сягає майже до чотирьох метрів. На окремих частках вона заповнює всю галерею до її стелі, формуючи т. зв. сифони, серед яких виділяють шість головних. Після злив і в часи паводків рівень ріки різко підвищується, підіймаючись до рівня другого поверху, і окремі сифони стають непрохідними. Ріка починається за 200 м від входу першої галереї. Температура води в ній завжди коливається в межах 9,3–10,4° С. Води ріки розвантажуються у вигляді невеликих численних джерел і струмків поблизу туфового майданчика (субгоризонтальний майданчик на поверхні травертину), розміщеного на 17 м нижче вхідного отвору печери.

Ближня частина печери (на відстані до 200 м від входів) відома ще з давніх-давен. Карстова печера тривалий час була притулком і святилищем представників кизил-кобинської культури. За історичними даними, кизилкобинське рільниче святилище датоване VII–VI ст. до н. е. Упорядкування печери щодо екскурсійного обстеження почалося з 1989 р. Ближня частина печери в межах другого і, частково, першого поверхів обладнана для екскурсійного огляду. Лінійний екскурсійний маршрут простягається на 500 м.

З комбінованих печер цікаві Мархосар (глибина – 110 м, довжина 1 150 м, категорія складності – 2Б) та Провал (глибина – 104 м, довжина – 1 150 м, категорія складності – 2Б).

Чатирдаг – чудовий навчальний полігон, де є можливість оволодівати різною технікою спелеологічних сходжень. Різноманітними маршрутами відома вапнякова шахта Бездонний колодязь (глибина – 195 м, довжина – 410 м, категорія складності – 2Б). Печера Хід Конем цікава своїми просторами глибокими колодязями та вузькими складними переходами між прямовисними схилами (глибина – 213 м, категорія складності – 3А). Надзвичайно цікавими екскурсійними об'єктами є печери Мармурова (рис. 5.2) та Еміне Баїр Хосар.

Рис. 5.2. Вторинні утворення печери Мармурової

На думку відомих спелеологів, Мармурова печера належить до п'ятірки найкрасивіших, пристосованих для екскурсій, печер планети. Як одну з найвідвідуваніших печер Європи у 1992 р. було прийнято до Міжнародної асоціації екскурсійних печер (м. Генга, Італія).

Для входу відвідувачів у печеру споруджено штучний десятиметровий тунель. Печера Мармурова зустрічає гостей Галереєю казок, ширина якої – 20 м.

Галерея густо прикрашена сталактитами, сталагмітами, натічним драпіруванням. Чудово освітлений маршрут веде вглиб печери. Екскурсійна доріжка огинає химерні творіння сталагмітів, що своїми контурами дивно нагадують казкових героїв. Світло вириває з п'тьми Слоненя та Мамонта, голову Господаря печери (рис. 5.3), Діда Мороза, Царівну-жабу... Непросто повірити, що ці фігури створені протягом мільйонів років краплинами води, а не руками талановитого скульптора.

Рис. 5.3. “Господар” печери – великий сталагміт

Печера Мармурова – унікальна за красою печера зі складною системою залів і галерей. Вона знаходиться на плато гірського масиву Чатирдаг. Видимий з різних відстаней мальовничий силует Чатирдагу є символом Криму. Плато Чатирдаг поцятковане численними карстовими порожнинами, що надає його рельєфу вигляду “місячного”. Тут під охорону взято більше 160 карстових печер, шахт, колодязів.

Вхід до неї знаходиться на висоті 920 м над рівнем моря. Закладена вона в блоці верхньоюрських вапняків і складається з трьох частин: Головної галереї, Нижньої і бічного “Тигрового ходу”. Величезних розмірів галереї натіканнями поділені на окремі зали. Протяжність розвіданих ходів – 2 050 м, глибина – 60 м. Довжина обладнаних екскурсійних маршрутів більше одного кілометра. Заслуга у відкритті, збереженні й обладнанні Мармурової печери належить сімферопольським спелеологам.

На Аїпетринській яйлі та у Карадазькому Лісі найбільш значними є вертикальні печери – Каскадна (глибина 1 500 м, довжина – 630 м, категорія складності – 3Б) та Вдовиченка (глибина – 196 м, довжина – 250 м, категорія складності – 3А). Заслужують на згадку печери Пастуша (глибина – 155 м, категорія складності – 2Б) та Севастопольська (глибина – 200 м, категорія складності – 2Б).

Пошук і дослідження печер триває і нині. Найцікавіші зі спортивної точки зору печери мають класифіковані туристичні спортивні маршрути та увійшли до Переліку класифікованих печер України. В Україні на сьогодні класифіковано 157 печер, що дає можливість здійснювати спелеологічні походи від I до IV категорії складності включно.

В одній печері зазвичай можливо прокласти декілька маршрутів різної категорії складності. Проходження певного набору таких маршрутів згідно з нормативами туристичних спортивних походів є підставою для зарахування спелеологічного походу відповідної складності. Усі спелеологічні маршрути, для проходження яких та подолання у них перешкод, окрім касок та джерел світла, потребують спеціальних технічних засобів. Поділено їх на дев'ять категорій складності: 1, 2А, 2Б, 3А, 3Б, 4А, 4Б, 5А, 5Б. Перешкодами у спелотуризм вважають вертикальні та крутопохилі ділянки (колодязі), прямовисні схили, звуження, сніжно-льодові та

водні перешкоди, у т. ч. сифони. Залежно від типу переважаючих перешкод печери у спелеотуризмі є горизонтальні, вертикальні та комбіновані. Печери, проходження яких практично не потребує застосування спеціальних засобів для подолання прямовисних схилів, називають горизонтальними. Печери, в яких основними перешкодами є прямовисні схили та крутопохилі ходи, називають вертикальними. Печери, в яких трапляються перешкоди різного типу – комбіновані.

Крим – один із основних районів проведення спелеологічних походів. Тут виділяють вертикальні печери 1–2Б категорій складності, а також є кілька комбінованих печер 3А– 4Б категорій складності (табл. 5.6).

Таблиця 5.6
Спелеологічні спортивно-туристичні маршрути Криму [79]

Номер за пор.	Пункти маршруту
I категорія складності	
1	Кримська (1), Великий Бузулук (1), Пастуша (1), Геби (1), Курюч-Агач (2А), (В) – Карабі-яйла
2	Тисова (1), Жива (1), КЕ-53 (1), Миру (2А), КЕ-126 (2А), (В) – Карабі-яйла
3	Гугерджин (1), Учунжу-Хосар (1), Триповерхова (1), Триглазка (1), Комсомольська (2А), (В) – Чатирдаг
4	Дружба (1), КЕ-31 (1), Емпірична (1), Севастопольська (2А), Пастуша (2А), (В) – Айпетринська яйла
II категорія складності	
5	Кара-Мурза (2А), Профспілкова (2А), Молодіжна (2Б), Дружба (2Б), (В) – Карабі-яйла
6	Бичача (2А), Дубова (2А), Азимутальна (2А), Еміне-Баїр-Коба (2Б), (В) – Чатирдаг
III категорія складності	
7	Каскадна (3Б), (В) – Айпетринська яйла
IV категорія складності	
8	Солдатська (4Б), (В) – Карабі - яйла
9	Кизил-Коба (4Б), (Г) – Довгоруківська яйла

Примітка: 1А – 5Б – категорії складності природних перешкод;
типи печер: (Г) – горизонтальна; (В) – вертикальна; (К) – комбінована

Спелеотуризм – технічно складний вид туризму. Його складність полягає у проходженні непростих за рельєфом маршрутів в умовах відсутності природного світла, високої відносної вологості (до 100 %) та невисокої температури повітря. Ці умови потребують від спелеотуриста ретельної підготовки до подорожі, а також сили, витривалості, спритності, вправності у використанні засобів життєзабезпечення під землею та засобів підстрахування, стійких навичок у подоланні відповідних природних перешкод. Описуючи маршрути спелеопходів, у дужках після зазначення категорії вказують тип печери (горизонтальна (Г), вертикальна (В) чи комбінована (К) печера) та район розміщення печери.

Вітрильний туризм. Територія України має чудові природні можливості для розвитку вітрильного туризму на розбірних туристичних судах. Каскад водосховищ Дніпра, водосховища Печенізьке на р. Сіверський Донець та Краснооскольське на р. Оскол, Шацькі озера, Дніпровсько-Бузький й Дністровський лимани та інші дають змогу туристам широко використати можливості для здійснення туристичних походів різної складності на вітрильних розбірних судах, а також для оцінення спортивно-технічних якостей суден та поступового вдосконалення їхніх конструкцій, зростання майстерності екіпажів в управлінні ними. Особливо привабливою для занять вітрильним туризмом є прибережна смуга Азовського та Чорного морів (табл. 5.7).

Вітрильний туризм має свої особливості. Однією з них є те, що переважно подорожі здійснюють на саморобних розбірних вітрильних суднах, що потребує підвищеної теоретичної підготовки екіпажів з певного виду суднобудування та забезпечення конструктивних заходів безпеки суден, а також відповідних практичних навичок суднобудування. Надувні вітрильні катамарани, які при попутному вітрі розвивають досить велику швидкість, мають бути морехідні, надійні в експлуатації і розраховані на великі навантаження, що спричиняють тиск вітру на вітрила, а, головне – удари хвиль. Саме удари хвиль є найнебезпечнішим зовнішнім чинником (слід пам'ятати, що енергія удару хвилі збільшується у третьому ступені від відносної швидкості судна та хвилі).

Таблиця 5.7

Спортивно-туристичні маршрути
для вітрильного туризму в Криму [79]

Номер за пор.	Пункти маршруту
III категорія складності	
3(Е)	<i>Азовським морем:</i> місто Маріуполь – місто Ялта – Бердянська коса – місто Приморське – Обтічна коса – село Кирилівка – місто Генічеськ (330 км)
4(Е)	<i>Чорним морем:</i> Місто Одеса – місто Очаків – село Залізний Порт – село Лазурне – місто Чорноморське (340 км)
5(Е)	Місто Севастополь – місто Ялта – місто Алушта – місто Судак – місто Феодосія – місто Керч (336 км)
IV категорія складності	
6(Е)	<i>Азовським морем:</i> місто Маріуполь – Бердянська коса – село Стрілкове – смт. Щолкіно – мис Чабани (420 км)
7(Е)	<i>Чорним морем:</i> місто Одеса – місто Очаків – смт. Чорноморське – місто Євпаторія (440 км)
V категорія складності	
8(Е)	<i>Азовським морем:</i> місто Маріуполь – Бердянська коса – село Стрілкове – смт. Щолкіно – місто Керч (520 км)
9(Е)	<i>Чорним морем:</i> місто Севастополь – місто Євпаторія – смт. Чорноморське – село Портове – смт. Лазурне – місто Очаків – місто Одеса (540 км)

Як і у інших видах туризму, процес практичної підготовки, тренування екіпажів для вироблення практичних навиків управління суднами має у вітрильному туризмі сезонний характер, що дещо уповільнює темпи підвищення їхньої майстерності. Досвід управління парусним судном формується впродовж кількох років інтенсивної практики та теоретичної підготовки і, звичайно, є запорукою безпеки подорожей.

Початківцям вітрильного туризму вартує перші кілометри під вітрилами долати на невеликих безпечних водоймах за хороших погодних умов. З появою упевненості у своїх можливостях й можливостях свого судна, потрібно виходити на воду в цих же водоймах саме у негоду, при штормових вітрах, які дають можливість перевірити вітрильне спорядження судна та майстерність екіпажу. Надійність корпусу та інших елементів судна також можна випробувати під час

змагань у прибережній смузі морів, в умовах, наближених до екстремальних, при забезпеченні відповідних заходів безпеки з боку організаторів змагань. Лише отримавши необхідний досвід на внутрішніх водоймах та у прибережній смузі морів, можна виходити в морські походи зі значним віддаленням від берега.

5.3. Найпопулярніші продукти активного туризму

Серед найпопулярніших туристичних продуктів Кримського півострова необхідно відзначити дайвінг-тури, піші мандрівки, гірськолижні заняття, верхові прогулянки, риболовлю, парапланеризм, джип-сафарі-тури, вертолітні прогулянки та багато інших. Усі пропозиції можуть бути використані для організування активного відпочинку як турагентськими туристичними фірмами, так і індивідуальними туристами.

Дайвінг-тури. Південний берег – унікальне місце чорноморського узбережжя для підводного туризму на всій території Криму. Теплий і м'який, близький до середземноморського, клімат сухих субтропіків дає змогу протягом майже півроку занурюватися у воду температура якої не менше 18° С. Видимість у воді сягає 15–20 метрів. На відносно невеликій ділянці узбережжя зосереджені практично всі типи підводних ландшафтів і біоценозів Чорного моря і є кілька дайвінг-центрів (табл. 5.8). Затонулі кораблі різних епох, чудові гроти довжиною десятки метрів, морські заповідні зони, багатий підводний світ – все можна знайти поблизу південного узбережжя.

Найулюбленішими місцями дайверів є:

- Прибережна база *Акваспорт* поблизу Ялти, що має 20 комплектів легкого водолазного спорядження, компресор високого тиску, чотири швидкісні катери, два фотороботи й автотранспорт для доставки туристів до місць занурення. Також є водні мотоцикли, вітрильні катамарани, обладнання для віндсерфінгу тощо.

Таблиця 5.8

Найпопулярніші дайвінг-центри Криму

Номер за пор.	Назва	Місце знаходження
1	Акваполіс	Симеїз, Набережна +38 (0654) 23-35-48, +38 (050) 346-46-03
2	Пальміда	Ласпі, мис Сарич + 38 (0692) 53-91-50 admin@palmida.com.ua
3	Аквамарин	Балаклава, набережна Назукіна, 5 +38 (0692) 53-03-52 - факс aquamarine-balaklava@rambler.ru
4	Дитячий дайвінг-центр Шельф	Судак, вул. Алуштинська, 7/4 +38 (06566) 3-26-88, +38 (050) 584-53-72 shelf-opsha@ukr.net
5	Альфа	Севастополь, Артилерійська бухта, пляж Хрустальний Севастополь +38 (050) 393-42-40 Київ +38 (044) 443-43-20 alpha@ukrcom.sebastopol.ua, alpha-diving@rambler.ru www.sebastopol.ru

- *Заповідник на місі Март'ян*. Глибини до 20 м. В умовах натурального узбережжя можна спостерігати все різноманіття підводної флори і фауни та унікальні підводні ландшафти.
- *Затоплений корабель* у Ялтинській затоці. Глибини занурення від 12 до 15 метрів. Довжина корабля, затонулого приблизно у 1972 році, становить 30 м, ширина 5 м, висота борту 3 м.
- *Затоплений підводний човен і залишки бойового корабля*. Глибини занурення 12–15 метрів. Є два фрагменти затоплених суден різного розміру.
- *Скелі Адалари* (Гурзуф). Глибини занурення 3–30 м. Унікальні підводні ландшафти, поблизу був розміщений давньогрецький, а пізніше візантійський порт. Є можливість знайти залишки затонулих кораблів і кераміки.

Великою популярністю серед туристів користується спортивно-розважальний підводний тур “АКВАТУР”. Його метою стало ознайомлення туристів з мальовничим підводним сві-

том південно-східного узбережжя Криму, навчання техніки занурення під воду, правил користування аквалангом та іншим підводним спорядженням. У турі можуть брати участь молодь, родини з дітьми, туристи середнього і похилого віку. Програмою туру передбачено 12-денне перебування туристів у Феодосії, занурення під воду у заповідних куточках узбережжя (селище Орджонікідзе, Тиха бухта, селище Коктебель та ін.). Організатори забезпечують трансфер до місць занурення, спорядження, обов'язково страхують учасників. Також можна вибрати для себе іншу привабливу пропозицію (табл. 5.9).

Таблиця 5.9

Маршрути дайвінг-турів

Місце занурення	Короткий опис маршруту
1	2
Ластівчине гніздо, гроти і печери мису Ай-Тодор	Глибина 2–9 метрів, довжина окремих гротів до 50 метрів
Скелі Адалари в Гурзуфі, Аюдаг	Глибина 7–30 м. Ймовірність знайти кераміку і залишки кораблів
Форос	Пароплав, який затонув на початку ХХ століття, глибина 4–14 м
Кацивелі	Океанологічна платформа, глибина в районі платформи 30 м. Її демонтована частина знаходиться на глибині 18–20 м і розміщена за 150 м від берега.
Ласпі	Грецьке судно, викинуте на скелі у 30 роки ХХ століття. Глибина 8–18 метрів
Мис Март'ян, скелі Верблюди	Глибина 12–14 м. Унікальні підводні ландшафти, заповідна зона, різноманітний підводний світ флори і фауни
Ялта	Каботажне судно, яке затонуло у результаті 9-бального шторму у 1969 році, глибина 10–12 м
Алупка	Фрагменти літака американського виробництва, що затонув під час Другої світової війни. Глибина 12 м
Феодосія	Пароплав “Жан-Жорес”. Глибина 12–14 м
Мис Чуда	Підводний човен “Щука”. Глибина 8 м
Феодосія	Два затонулі судна початку ХХ століття. Одне, можливо, німецьке з вантажем цегли. Глибина 12–14 м

Закінчення табл. 5.9

1	2
Мис Киїк-Атлама	Унікальні підводні ландшафти, різноманітний підводний світ
Карадаг	Підводний заповідник. Унікальні підводні ландшафти, заповідна зона, різноманітний підводний світ

Останніми роками зростає популярність активного відпочинку у рибальському селищі “Чорні камені”. Селище Холмівка знаходиться у Бахчисарайському районі, у передгір’ї Кримських гір, недалеко від узбережжя Чорного моря. Тут створено великий комплекс для активного відпочинку, що включає два зариблені місця з обладнаними електрифікованими альтанками для рибалок, будиночки з повним комплексом послуг, ресторан, автостоянку, дитячу зону й єдиний у Криму стенд для компакт-спортивгу (стрільби по мішенях), а також стенд для стрільби з лука. Тут можна відпочивати як родиною, так і організовувати корпоративний відпочинок (рис. 5.4).

Рис. 5.4. Активні туристичні заняття у рибальському селищі “Чорні камені”

До послуг туристів пропонують також стрільбу з різних видів зброї (гвинтівка, карабін), є настільний теніс, більярд, басейн тощо, а також насичена екскурсійна програма тривалістю 5–6 годин. Обладнано територію і для пейнтболу, є спорядження.

Досить популярними для любителів активного відпочинку є *пленерні тури*. Найвідомішим місцем для дельтапланеризму є околиці Феодосії, селище Коктебель. У програму пленерного туру входять відвідування єдиного в Україні музею дельтапланеризму (розміщений на горі Клементьєва), відвідування селища Коктебель та політ на параплані чи дельтаплані.

До найпопулярніших *велосипедних екстрим-турів* узбережжям Криму можна віднести:

- Печерні міста і Південний берег Криму;
- До печерних міст Криму;
- Кіно, вино і... дерт-джампінг;
- Гурзуф: серпантини і парки південного узбережжя;
- Велотур Алушта-Ялта;
- Новорічні байки від Звірозуба;
- Велотур Ялтою і околицями;
- Загадки геології і печерні міста;
- Печерні міста і Кримський заповідник.

Усі вони розраховані на різний термін – від турів вихідного дня до багатоденних велопробігів (6–12 днів).

Віднедавна у Криму відкрито новий *гірськолижний курорт* у Ялті, що збудований з урахуванням усіх вимог до такого виду комплексів. До послуг відвідувачів є закритий каток площею 400 м² на 30 осіб з прокатом ковзанів, катання на конях і снігових мотоциклах, катання на лижах, сноуборді і санках. Діє канатна дорога Місхор-Ай-Петрі (щоб дістатися до комплексу) та бугельний підйомник для лижників.

Досить популярними серед туристів є і пішохідні тури, серед яких:

- Казки кримського лісу;
- Водоспадами Криму (гори + море);
- Водоспадами Криму 2 (програма на травневі свята);
- Літня подорож;
- Підкорити вершину!;
- Вершина (програма на травневі свята);
- Паралельні світи (програма на травневі свята).

До їхніх програм входить відвідування найцікавіших природних та історико-культурних місць, тривалість переходів різна – від трьох до 12–18 днів.

Відносно новим видом туристичного продукту є вертолітні тури (табл. 5.10) на чотиримісних гелікоптерах КА-26 з вертодрому Ялти. Вартість однієї години польоту становила 2 400 грн., простою гвинтокрила – 672 грн. (на 01.02.2009 р.).

Деякі кінні господарства Криму пропонують різноманітні прогулянки *верхи*: тривалість від декількох годин до декількох днів. Маршрути цих подорожей проходять поблизу цікавих природних та історико-культурних об'єктів гірськими і передгірними територіями.

Таблиця 5.10

Пропозиції вертолітних турів

Маршрут польоту	Тривалість
Ялта (оглядовий) – вертодром – Лівайдійський палац – Ластівчине гніздо – готель Ялта – Масандрівський палац – винзавод Масандра – вертодром	20 хв
Ялта (оглядовий) – вертодром – Лівайдійський палац – Ластівчине гніздо – готель Ялта – Нікітський ботанічний сад – Масандрівський палац – винзавод Масандра – вертодром	30 хв
Ялта (оглядовий) – вертодром – Лівайдійський палац – Ластівчине гніздо – готель Ялта – Нікітський ботанічний сад – Гурзуф – Масандрівський палац – винзавод Масандра – вертодром	40 хв
Ялта – Ай-Петрі – Ялта – вертодром – Ластівчине Гніздо (узбережжям) – Ай-Петрі (вздовж пасма) – вертодром	35 хв
Ялта – Ай-Петрі – Великий каньйон – Ялта	50 хв
Ялта – Судак – Ялта – вертодром – Нікітський ботанічний сад – Аюдаг – Алушта – Судак – вертодром	1 год 35 хв
Ялта – Мангуп-Кале – Ялта – вертодром – Алушта – Чуфут-Кале – Мангуп-Кале – вертодром	1 год 30 хв
Ялта – Демерджи – Ялта – вертодром – Алушта – Демерджи – Алушта – вертодром	55 хв
Ялта – Демерджи – Долина Привидів – Ялта – вертодром – Алушта – Демерджи – Долина Привидів – Аюдаг – вертодром	1 год 10 хв

Однією із відомих туристичних пропозицій на Кримському півострові є *джип-сафарі* (рис. 5.5). Подорожі тривалістю від двох годин до двох днів проходять переважно у гірських районах:

- На гору Демерджи (4,5 год);
- Екстремальний марш з ночівлею в Кримських горах (два дні);
- Водоспад Джер-Джур (4 год);
- На Бабуган-яйлу – найвище плато Кримських гір;
- Печери Чатирдагу.

Організатори забезпечують усім необхідним. Подорожувати можна на джипах чи квадроциклах.

Рис. 5.5. Учасники джип-сафарі

Отже, кожен бажаючий активно відпочити може знайти для себе заняття на території Кримського півострова. Це можуть бути як дорогі тури (подорожі яхтами, гелікоптерами чи дайвінг-тури), так і цілком прийнятні за ціною: піші чи велосипедні туристичні заняття.

Привабити відпочивальників у Крим сподіваються і подійним туризмом. Влітку 2011 р. було організовано кілька заходів міжнародного рівня – авторалі, екстремальні спортивні змагання, музичні фестивалі. Вперше обличчям курорту став новий логотип.

Міністерство курортів і туризму Криму пропонує міським, містечковим і сільським радам автономії ввести на своїх територіях туристичний збір у розмірі одного відсотка від вартості тимчасового проживання і поповнювати таким чином місцеві скарбниці.

6. ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В КРИМУ

6.1. Проблеми розвитку туризму в Криму

Крим – унікальний куточок України, що приваблює туристів своїми мальовничими ландшафтами, багатомілітарною історією та національним колоритом. Кримська земля надає нескінченну кількість нових можливостей та нових маршрутів людям, зайнятим у сфері туризму та рекреації.

Розвиток туризму істотно впливає на такі сектори господарства, як транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, сільське господарство, виробництво товарів широкого вжитку, і є одним з найбільш перспективних напрямків економіки. Своєю чергою, важливими чинниками розвитку туристичної галузі є природно-рекреаційний та історико-культурний потенціал країни.

Туристична галузь набуває дедалі більшого значення для розвитку економіки та соціальної сфери в Україні, стрімко інтегрується у світову туристичну індустрію, що сприяє появі нових видів туризму.

Використовуючи ландшафтні та природні особливості, в Криму можна розвивати всі види туризму: спелеотуризм, альпінізм, кінний, пішохідний, велотуризм, діловий, сільський, екотуризм, етнотуризм та багато інших.

Для сприяння та дальшого розвитку курортно-туристської галузі у 2008 р. в Криму проведено низку заходів,

присвячених проголошеному Року туризму та курортів, що охопили майже всі сучасні види туризму.

З метою розвитку активного та екстремального туризму у травні 2009 р. було організовано та проведено щорічний автопробіг курортними містами Криму для представників ЗМІ.

У вересні 2009 р. у смт Коктебель відбулась VIII Міжнародна ярмарка “Гори. Ліс. Море. 2009”, супроводжувана репрезентацією нових турів та програм екстремального туризму (екстримальні ігри “Острів скарбів”, активний відпочинок нового покоління – “Лазерні бої на відкритій місцевості”) [83].

Діловий туризм став головним сегментом ринку, однією з провідних та високорентабельних галузей економіки, що динамічно розвивається. До ділового туризму відносять такі заходи, як виставки та ярмарки, конференції та семінари, тренінги та ділові зустрічі.

З метою розвитку ділових контактів та репрезентації рекреаційного потенціалу Криму, а також просування кримського турпродукту на внутрішньому та зовнішньому ринках співробітники Міністерства курортів та туризму АР Крим разом із представниками виконавчої влади курортних регіонів та здравниць півострова у 2009 р. взяли участь у міжнародних туристичних виставкових заходах.

У березні 2010 р. проведено рекламний тур для делегації туроператорів Японії. Головна мета візиту – ознайомлення з курортно-рекреаційним потенціалом Криму, аналізування можливостей щодо дальшого співробітництва у сфері міжнародного туризму [82].

Крім того, у вересні 2009 р. в Ялті відбулося п'яте спільне засідання українсько-австрійської робочої групи з туризму, в ході якого було підписано протокол про двостороннє торгівельно-економічне співробітництво між Австрією та Україною. Українська сторона ознайомила австрійську делегацію з рекреаційним потенціалом, матеріальною базою та туристичною інфраструктурою Криму, головними напрямками розвитку туризму та особливостями функціонування курортно-рекреаційного комплексу півострова [82].

Земля Криму об'єднує традиції та історію багатьох поколінь різних національностей, що надає можливість якнайповніше розвивати галузь зеленого туризму і сприяє вирі-

шенню проблеми зайнятості у сільській місцевості й заодно поповненню місцевих бюджетів.

Розгляду цього питання була присвячена VI Міжнародна науково-практична конференція “Науковий та сільський туризм”. Згідно з програмою конференції були проведені пленарні засідання та організована робота секцій за темами: “Крим Православний”, “Монастир Сурб-Хач”, “Сільський туризм у Криму” [66].

Лікувальний туризм – один з головних напрямків розвитку курортно-рекреаційної галузі автономії.

В рамках цього виду туризму почав активно розвиватися SPA-туризм, який включає комплекс фізіотерапевтичних процедур з використанням води, лікувальних грязей та цілющих рослин.

Пріоритетним видом туризму для Криму залишається іноземний (вїзний) туризм, як важливе джерело валютних надходжень [87].

За даними Азово-Чорноморського регіонального управління Державної прикордонної служби України (на 01.01.2010 р.) Крим з метою туризму відвідало 373,8 тис. іноземних громадян, що на 1,9 % більше, ніж за відповідний період 2009 р. [36].

Основна маса іноземних туристів, що відвідали Крим у протягом 2010 р., – це громадяни Російської Федерації – 66 % від загальної чисельності іноземних громадян. Майже половина з них подорожували приватно. Активно відвідували півострів громадяни Туреччини та Німеччини (5,8 % та 2,7 % від усіх іноземних туристів).

Слід відмітити зростання популярності організованого відпочинку: серед іноземців, що відвідали Крим у 2010 р., 39,5 % – організовані туристи.

За даними Міністерства курортів та туризму АР Крим, обсяг наданих туристичних послуг за 2010 р. зріс порівняно з відповідним періодом 2008 р. на 27,5 % та склав 743,3 млн грн, з яких 30 % – надані послуги іноземним туристам [80].

Послугами туристичних організацій Криму у 2010 р. скористалися 322,8 тис. туристів (табл. 6.1), серед яких 64,6 % – громадяни, що подорожували, не перетинаючи державний кордон України. Головна мета відвідування півострова – дозвілля, відпочинок (60,5 % туристів) та лікування (30,1 %) [36].

Таблиця 6.1

Розподіл туристів за метою відвідування та віком у 2010 р.
(за даними Міністерства курортів та туризму АР Крим), осіб

Мета відвідування та вікові категорії	Кількість обслуговуваних туристів	У тому числі			Кількість екскурсантів
		іноземних туристів	туристів, які виїжджали за кордон	туристів, охоплених внутрішнім туризмом	
Всього	322 753	107 050	7 180	208 523	525 607
у тому числі за метою відвідування					
службова, ділова, бізнес, навчання	12 099	1 465	542	10 092	-
дозвілля, відпочинок	195 169	65 474	6 358	123 337	-
лікування	97 025	33 810	35	63 180	-
спортивно-оздоровчий туризм	10 678	4 108	5	6 565	-
спеціалізований туризм	19	2	17	-	-
інші	7 763	2 191	223	5 349	-
за віком					
діти (до 14 років включно)	50 400	26 527	309	23 564	69 727
підлітки (15-17 років включно)	9 578	3 234	171	6 173	7 141
молодь (18-28 років включно)	21 974	6 726	615	14 633	25 592

Більше чверті обслужуваних туристів – це діти, підлітки та молодь, з числа яких 44,5 % – іноземці. Порівняно з 2009 р. помітно збільшилася чисельність екскурсантів серед підлітків та молоді – відповідно на 34,9 % та 71,5 %. Загалом валютні надходження від надання туристичних послуг нерезидентам України зросли на 50,7 % та склали 27,7 млн дол. США.

У 2010 р. загальна чисельність туристів, порівняно з попереднім роком, зменшилася майже на 20 тис. осіб і становила 323 тис. осіб, з яких 107 тис. – це іноземні туристи, а 209 тис. – внутрішні. З метою дозвілля, відпочинку та спортивно-оздоровчого туризму у 2010 р. Крим відвідало 206 тис. осіб, що становить 63,8 %. Серед них 69,6 тис. осіб – іноземні туристи, а 137 тис. осіб – внутрішні. Зменшення кількості туристів також відбулося в інших категоріях туризму. Наприклад, у 2008 р. кількість туристів, які відвідали Крим з діловою метою, становила 15,6 тис. осіб (4,5 %), а 2009 р. – 12,1 тис. осіб (3,7 %) [36]. Скоротились обсяги туристів, які прибули в Крим з метою лікування, спеціалізованого та інших видів туризму (табл. 6.2). Така ситуація спровокована світовою економічною кризою, з одного боку, та вищою конкурентоздатністю іноземних курортів, порівняно з кримськими, за рахунок привабливого цінового чинника, вищої якості обслуговування та відповідним розвитком інфраструктури, – з іншого. В переліку конкуруючих з Кримом курортів: болгарські, турецькі, чорногорські, середземноморські.

Важливим етапом на шляху вивчення проблем і перспектив розвитку туризму в Криму є туристично-рекреаційне районування території півострова. Дані з розвитку туризму в кожному окремому районі можуть полегшити процес визначення основних проблем та обґрунтування дальших перспектив. Також це дає можливість звузити територіальний обсяг переліку окремих АТО для більш детального дослідження окремих елементів розвитку туризму Криму в межах певного туристично-рекреаційного району. За основу в проведенні туристично-рекреаційного районування Криму було взято три основні блоки даних:

- 1) територіальні відмінності в розподілі ТРР Криму;
- 2) територіальні відмінності в розвитку туристичної інфраструктури Криму;
- 3) співвідношення між територіальним розподілом ТРР і розвитком туристичної інфраструктури Криму в межах районів та територій міських рад (вкл. XIII).

Таблиця 6.2

Розподіл туристів за категоріями та метою відвідування
(за даними Міністерства курортів та туризму АР Крим)

Мета відвідування	Чисельність туристів			Іноземні туристи			Громадяни України, що виїжджали за кордон			Туристи, охоплені внутрішнім туризмом	
	2009	2010	2009	2010	2009	2010	2009	2010	2009	2010	
Роки	349 594	322 753	114 711	107 050	5 766	7 180	229 117	208 523	100	100	
Всього обслужено туристів (осіб)	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
%	У тому числі за метою відвідування										
службова, ділова, бізнес, навчання (осіб)	15 637	12 099	2 552	1 465	774	542	12 311	10 092			
%	4,5	3,7	2,2	1,4	13,4	7,6	5,4	4,8			
дозвілля, відпочинок, спортивно-оздоровчий туризм (осіб)	212 039	205 847	70 188	69 582	4 608	6 363	137 243	129 902			
%	60,6	63,8	61,2	65	79,9	88,6	59,9	62,3			
лікування (осіб)	114 237	97 025	39 944	33 810	28	35	74 265	63 180			
%	32,7	30,1	34,8	31,6	0,5	0,5	32,4	30,3			
спеціалізований туризм (осіб)	15	19	-	2	15	17	-	-			
%	0	0	-	0	0,3	0,2	-	-			
інші види туризму (осіб)	7 666	7 763	2 027	2 191	341	223	5 298	5 349			
%	2,2	2,4	1,8	2	5,9	3,1	2,3	2,6			

Відповідно до цих показників виділяємо вісім типів співвідношення:

Б-1 – з низьким, але збалансованим рівнем забезпечення ТРР і розвитком туристичної інфраструктури;

Б-2 – з середнім, але збалансованим рівнем забезпечення ТРР і розвитком туристичної інфраструктури;

Б-3 – з високим, але збалансованим рівнем забезпечення ТРР і розвитком туристичної інфраструктури;

ТРР-1 – переважає рівень забезпеченості ТРР над рівнем розвитку туристичної інфраструктури;

ТРР-2 – значна перевага рівня забезпеченості ТРР над рівнем розвитку туристичної інфраструктури;

ТІ-1 – незначна перевага рівня розвитку туристичної інфраструктури над рівнем забезпеченості ТРР;

ТІ-2 – посередня перевага рівня розвитку туристичної інфраструктури над рівнем забезпеченості ТРР;

ТІ-3 – значна перевага рівня розвитку туристичної інфраструктури над рівнем забезпеченості ТРР.

Співвідношення показників кожного з підпунктів дало змогу максимально об'єктивно провести межі між туристично-рекреаційними районами Криму, в результаті чого ми отримали сім основних туристично-рекреаційних районів (див вкл. XIV):

- 1) Північно-східний степовий Крим;
- 2) Західний степовий Крим;
- 3) Євпаторія;
- 4) Керченський півострів і Арабатська стрілка;
- 5) Передгірний Крим;
- 6) Південний берег Криму;
- 7) Південно-східний берег Криму.

Проте в одному з найпривабливіших туристично-рекреаційних регіонів України багато проблем, через які, як місцевому, так і українському, туристичному ринку складно конкурувати з високорозвинутим іноземним. Вирішення цих проблем – необхідний крок до розвитку Криму як міжнародного курортно-туристичного регіону. Доцільно розглядати проблеми регіону у двох зрізах: загальнокримському та в межах туристично-рекреаційних районів, оскільки простежуються проблеми, що стосуються території всього або майже всього півострова, і такі, що притаманні лише його частинам, які виникають зазвичай унаслідок того чи іншого рівня

забезпеченості ТРР і розвитку туристичної інфраструктури, а також співвідношення між цими показниками.

Серед загальних проблем, які необхідно вирішити на шляху розвитку туризму в Криму, першочергово можна виділити такі:

1. Геополітичні, етнічні, релігійні та культурні

- Крим, як геополітична реальність, є надзвичайно важливим складником політичної стратегії і практики як для України, так і для Російської Федерації. Це вельми проблемний регіон, оскільки саме тут співіснують представники трьох цивілізацій: Європейської, Євразійської й Азійсько-ісламської. Вони співіснують як усередині півострова, так і на кордонах України, Росії, Туреччини. Крим – це регіон трьох етносів: російського, українського, кримсько-татарського і двох світових релігій: християнства й ісламу. Півострів має надзвичайно специфічну і строкату історичну і культурну спадщину еллінізму, Римської імперії, Візантії, Київської Русі, Турецької імперії, тюркського кочового світу, Кримського ханства, готів, Генуї, Венеції, козацької України, караїмо-кримчацької та вірменської традицій, залишків німецької, болгарської і новогрецької колонізації, Російської імперії, Радянського Союзу. Ця спадщина утворює надзвичайно специфічну соціокультурну сферу Криму. Півострів постійно зазнає потужного ідеологічного, інформаційного та культурного впливу з боку Російської Федерації, латентного, розрахованого на кримсько-татарське середовище, з боку Туреччини.

У російсько-українських відносинах пострадянського періоду Крим посідає особливе, виняткове, місце. Саме від розуміння геополітичної проблеми Криму та шляхів її розв'язання залежить дуже багато в перспективах існування і розвитку України як держави і суспільства. Протягом останніх трьох століть російські політики не мислили чорноморсько-середземноморську стратегію своєї країни без панування над Кримом, бо він був наріжним каменем усієї архітекτονіки військово-політичних зусиль Росії в цьому регіоні, адже край є природним ключем до контролю Чорноморського басейну (насамперед західної частини Чорного моря, прилеглої до проток Босфор і Дарданелли, а також

румунського, болгарського, турецького узбережжя). До традиційних геополітичних моментів сучасна політична ситуація на пострадянському просторі додає нові: Крим став дуже важливим чинником (у т. ч. й завдяки угоді 1997 року між Росією і Україною щодо Севастополя і Чорноморського флоту) всебічного тиску на Україну, контролю її узбережжя і всієї південно-східної території української держави (зокрема, Керченської протоки та Азовського моря, що є значущими транспортними артеріями для вугільно-металургійних центрів південно-східної України (це ще раз засвідчили події 2003 року навколо острова Тузла) [63, 65]).

Найбільш гостро стоїть проблема розміщення бази Чорноморського флоту (ЧФ) на території Севастополя. Сьогодні ЧФ значною мірою втратив своє колишнє оперативно-тактичне значення в басейні Чорного моря, не кажучи вже про Середземне. Стратегічного ж значення ЧФ не має з огляду на специфіку театру воєнних дій (ще наприкінці ХХ ст. Головний Морський Штаб Росії ухвалив резолюцію, що ЧФ може мати стратегічне значення лише за умов приналежності Росії проток Босфор і Дарданелли), але зберігаючи певні обмежені можливості на випадок локальних конфліктів низької та середньої інтенсивності, перетворився на переважно політичний та ідеологічний чинник, засіб усебічного тиску на Україну. Водночас угода 1997 р. між Києвом і Москвою, а також ратифікація угоди про продовження перебування російського флоту на території України, розв'язує руки РФ для посилення військової потуги ЧФ, як і низка документів між Україною і Росією з питань Чорноморського флоту, в т. ч. Харківські угоди 2010 р.

Консолідованою громадою в Криму на сучасному етапі виступають кримські татари. В межах Криму проживає близько 300 тис. осіб. Все більшої політичної ваги набирає їхній представницький орган – Меджліс. Згідно зі статутом, метою меджлісу є подолання наслідків геноциду, вчиненого проти кримських татар, відновлення прав і національно-культурне самовизначення. Невизнання офіційним Києвом меджлісу за повноважний представницький орган кримських татар створює додаткову напругу в регіоні. Проти вагою меджлісу на офіційному рівні є рада представників кримських татар при Президентові України.

Зміна очільника кримського уряду на початку листопада 2011 р. (08.11.2011 р.). Верховна Рада Криму призначила Анатолія Могильова головою Ради Міністрів Криму на підставі указу Президента від 07.11.2011 р. відповідно до ч. 4 статті 136 Конституції України¹, відмова Мустафи Джемільова надалі обіймати посаду голови меджлісу формує певні передумови до чергового загострення ситуації в регіоні. Відверте лобювання інтересів певних кланів у Криму на тлі складних міжнаціональних та міжконфесійних стосунків, мовної проблеми, яку перманентно нагнітають перед черговими виборами, чинника флоту в Севастополі, здатне спровокувати вкрай небажану ситуацію.

Геополітична нестабільність заважає зацікавленим особам та представникам державних структур зосередити увагу на розвитку туристичного сектору в Криму, що прямо або опосередковано породжує велику кількість проблем, пов'язаних з транспортною, соціальною, готельною та санаторно-курортною інфраструктурою

- строкатість національного складу населення в Криму стає об'єктом спекуляцій радикально налаштованих організацій та політичних сил півострова. Внаслідок штучно нав'язаних стереотипічних поглядів серед населення Криму виникають конфлікти на етнонаціональному підґрунті. Значну роль у виникненні таких конфліктів відіграє велика кількість заангажованих ЗМІ, які активізують антиукраїнські погляди та рухи на території АРК.
- наявні культурні дисонанси, зумовлені відповідною підтримкою держав. У Криму мешкає приблизно 500 тис. українців. Проте потужна підтримка Російською Федерацією місцевих росіян у галузі культури, мови, освіти, захисту національних прав тощо "провокує" культурну маргіналізацію представників українського етносу. Як наслідок, активні гастролі

¹ Попередній прем'єр-міністр АРК Василь Джарти помер в ніч проти 17 серпня 2011 р. після важкої хвороби. Відтоді посада голови кримського уряду залишалася вакантною.

Відповідно до п.1 ст. 37 Конституції Криму, голова Радміну Криму призначається на посаду Верховною Радою автономії за поданням голови парламенту і за узгодженням з Президентом України

російських “шоуменів” упродовж усього курортного сезону, домінування Української Православної Церкви Московського Патріархату, значна кількість шкіл з російською мовою викладання та ін.

- релігійні конфлікти тісно пов'язані з етнокультурними проблемами. Різноманіття релігійних конфесій у Криму є основною для релігійного туризму (паломництва), що є важливим у контексті загального розвитку туризму в Криму. Міжконфесійні конфлікти стають стримуючим чинником у розвитку цього напрямку туризму. Лише у 2010 р. в Криму сталося шість резонансних конфліктів на релігійному ґрунті: у Євпаторії мусульмани вимагають повернення земельної ділянки поблизу мечеті Хан-Джам, яка є важливим історико-культурним об'єктом; в Сімферополі процес виділення ділянки під соборну мечеть постійно блокується органами місцевого самоврядування та виконавчої влади, що спричинило конфлікт між мусульманами і владою Криму; в с. Голубинка Бахчисарайського району православні будують церкву на тому місці, де знаходяться мусульманські могили; в Ялті мусульмани вимагають повернення ділянки близько старого медресе; в Алушті місцева влада відмовляється повернути мусульманам територію мечеті Аша-Джамі; у Феодосії мусульмани вимагають відновлення мечеті Сельма, а православні на тому ж місці хочуть відновити церкву.

2. Екологічні проблеми. Головною екологічною проблемою Криму є зниження ефективності природокористування та посилення антропогенного тиску на природне середовище, що відбуваються на тлі невідповідності наявного в регіоні природно-ресурсного потенціалу, типу його функціонального використання. Зниження ефективності природокористування виражається в такому:

- збереженні і дальшій активізації довготривалих тенденцій забруднення природного середовища і погіршення здоров'я населення;
- триваючому нераціональному використанні природних ресурсів з порушенням нормативних показників використання та відтворення;
- дальшому зниженні керованості системою регіонального природокористування.

З урахуванням вищезазначеного, екологічну ситуацію в Криму можна оцінити як напружену, що характеризується погіршенням стану окремих компонентів довкілля, невідповідними нормами, але ще не набула незворотного характеру.

В контексті формування туристичного іміджу регіону особливо важливою вважають проблему утилізації побутових відходів і ліквідації стихійних сміттєзвалищ. Неконтрольованість процесу скидання побутових відходів, їхнього сортування і вторинної переробки, внаслідок чого забруднюються як населені пункти, так і приміські території, автомагістралі та гідрологічні об'єкти й особливо пляжі. Проблеми забруднення навколишнього середовища сміттям – це той чинник, який часто відлякує туристів і впливає на зменшення загального туристичного потоку в Крим [84].

3. *Транспортні проблеми.* Індикатором високорозвинутого туристично-рекреаційного району є розвинута транспортна інфраструктура. На жаль, сьогодні в Криму простежується достатньо велика кількість проблем, пов'язаних з цим питанням:

- незадовільний стан більшості автомобільних шляхів;
- нерозвинутість транспортної інфраструктури, а саме: низька забезпеченість великої кількості автодоріг ліхтарями, біотуалетами, інформаційними знаками;
- прибирання забруднених узбіч;
- низька вмістимість паркінгів та їхнє нерегулювання у високо-атракативних туристично-рекреаційних районах, зокрема, поблизу популярних туристичних об'єктів, а також об'єктів сфери розваг;
- занепад кримської портової інфраструктури стримуючим чинником переходу водних видів туризму на новий рівень розвитку, перешкоджаючи водночас масовому використанню водного громадського транспорту;
- проблеми забезпечення регулярним транспортним сполученням віддалених районів з головними транспортними вузлами;
- недосконалість транспортної мережі, як автомобільної, так і залізничної, що суттєво ускладнює переміщення туристів у межах півострова;

- фізична зношеність рухомого складу залізниці, зокрема, електропотягів приміського сполучення, а також їхній незадовільний санітарно-гігієнічний стан;
- висока вартість авіаперевезень, зокрема, для внутрішніх туристів, що ставить популярність цього виду транспорту на останнє місце, порівняно з автомобільним та залізничним транспортом [81].

4. Проблеми головних компонентів сфери туризму:

– невідповідність цінової політики щодо послуг, які надаються готелями та іншими закладами розміщення туристів, самій якості послуг. Такий дисонанс відлякує як іноземних туристів, які звикли платити ті самі гроші за значно вищу якість, так і внутрішніх туристів, які часто не мають можливості оплатити проживання в готелі під час відпочинку в Криму;

- недостатня розвинутість структурних підрозділів сфери сервісу у готелях та інших закладах розміщення туристів, невідповідність світовим стандартам;
- значне сезонне зростання вартості послуг у готелях та закладах харчування, як шлях компенсації нерентабельності цих підприємств у період некурортного сезону;
- низька забезпеченість високорозвинутих туристично-рекреаційних районів Криму закладами харчування з помірними цінами – їдальнями, які б були зорієнтовані на туристів зі скромними фінансовими можливостями;
- незадовільний стан значної кількості об'єктів санаторно-курортної сфери, введених у дію ще в радянські часи, а також непривабливий інвестиційний клімат для проведення їхньої модернізації;
- низька забезпеченість об'єктами сфери розваг туристично-рекреаційних районів з середнім та низьким рівнями розвитку, які б могли приваблювати сюди туристів.
- брак якісного Інтернет-порталу, комплексно інформуючого про пропозицію готелів, санаторіїв, здравниць, мережу закладів громадського харчування, наявну транспортну мережу та відповідна можливість здійснювати дистанційні замовлення послуг.

5. Проблеми територіального організування сфери туризму в Криму:

- наявний дисбаланс розвитку туризму між степовою частиною Криму та його південною частиною;
- значні територіальні відмінності в забезпеченні ТРР та розвитку туристичної інфраструктури окремих АТО Криму;
- незбалансований розвиток багатьох кримських курортів, які через недостатню розвинутість туристичної інфраструктури втрачають потенційних туристів;
- проблеми водо- і газопостачання населених пунктів півострова, особливо віддалених від моря, в яких потенційно може розвиватися зелений туризм;
- брак визначеної туристичної спеціалізації окремих районів Криму;
- низький рівень організування гірського туризму, спелеотуризму, альпінізму, водних та інших спеціальних видів туризму;
- наявність дуже малої кількості туристичних маршрутів, які б охоплювали маловідомі туристичні об'єкти та брак турів, які б охоплювали степову частину Криму;
- виключення з державного реєстру деяких історико-культурних об'єктів, що обмежує їхнє фінансування, а, отже, призводить до занепаду;
- недостатнє фінансування природоохоронних заходів для збереження та розвитку природно-антропогенних ТРР;
- несприятливий інвестиційний клімат, який сформований на непрозорому процесі розподілу землі і приватизації наявних основних фондів;
- латентність функціонування приватного туристичного сектору, що зменшує податкові відрахування до бюджету автономії, які могли б бути направлені на подолання депресивності степових районів Криму;
- низький рівень упровадження інноваційних, зокрема мультимедійних, технологій у туристичному секторі Криму;
- значний прояв сезонності, виражений прибутками суб'єктів туристичної діяльності в розрізі місяців року, кількістю відпочивальників, рівнем ділової активності на півострові тощо; наприклад, інвестиції в

розвиток інфраструктури для зимових видів туризму, при їхній активній промоції, дали б змогу значно знівелювати наявний тут вплив сезонності;

- проблеми вноормування активних морських атракцій, розміщених у безпосередній близькості з відпочивальниками на пляжах (щоліта водні мотоцикли, використовувані в місцях відведених для купання відпочиваючих, травмують людей, непоодинокими є й летальні випадки);
- залишається проблема урбанізмів радянської спадщини.

Детальніше висвітлено проблеми розвитку туризму на півострові в межах туристично-рекреаційних районів, що має більш прикладний аспект.

Північно-східний степовий Крим. Саме цей туристично-рекреаційний район, займаючи більше 70 % площі степового Криму, є найбільш депресивним у плані розвитку туризму на півострові. Низька забезпеченість туристично-рекреаційними ресурсами та низький рівень розвитку туристичної інфраструктури переплітаються з екологічними проблемами, які залишилися у спадщину Радянським Союзом. Споруджені в ті часи в Присивашші промислові підприємства, працюючи на привізній сировині, потребували використання великої кількості води, яку, після завершення технологічного циклу, скидали у затоку Сиваш. Занепалі підприємства радянського взірця та антропогенно забруднене довкілля характерні територіям Арм'янської і Красноперекопської міських рад, Красноперекопському району. В межах Красногвардійського району знаходиться велика площа земель, порушених при розробленні корисних копалин відкритим способом. Проведена свого часу меліорація у Джанкойському, Нижньогірському, Первомайському і Красноперекопському районах спричинила збільшення площі засолених, перезволожених і еродованих земель [60]. Депресивність Північно-східного району Криму виражена також високим рівнем безробіття населення, у т. ч. застійного.

Західний степовий Крим. Район характеризується незначним забезпеченням ТРР, порівняно з південними туристично-рекреаційними районами, та низьким рівнем розвитку туристичної інфраструктури. І для цього району характерні екологічні проблеми: погіршення якості гідромі-

неральних ресурсів у Сакському районі внаслідок скидання у водоймища побутових та промислових відходів, а також порушення земель після розроблень родовищ корисних копалин відкритим способом. Додаткові проблеми в районі створює база ЧФ в м. Чорноморськ.

Євпаторія. Найменший туристично-рекреаційний район Криму, який помітно вирізняється на тлі західного степового Криму високим рівнем розвитку туристичної інфраструктури. Найбільша проблема Євпаторії – це надмірне перевантаження пасажирами громадського транспорту, що створює постійні незручності для туристів. Також гостро, порівняно з іншими містами Криму, постає проблема стихійних сміттезвалищ та безпритульних тварин.

Керченський півострів і Арабатська стрілка. Район з високим рівнем забезпеченості ТРР, але низьким рівнем розвитку туристичної інфраструктури. Незначна кількість готелів, санаторно-курортних закладів частково компенсується пропозицією з боку приватного сектору. Недостатньо розвинутою залишається й туристична інфраструктура. Серед екологічних проблем найбільш суттєвими є проблема утилізації сміття та деградації земельного покриву у Ленінському районі внаслідок розроблення корисних копалин відкритим методом. Напруженою залишається ситуація в акваторії Керченської міської ради – в районі острова Тузла.

Передгірний Крим. Характеризується високим рівнем забезпеченості ТРР, зокрема природними. Туристична інфраструктура розвинута посередньо (в Бахчисарайському і Сімферопольському районах) та недостатньо (у Білогорському районі). Туристично-рекреаційний потенціал території не використовується сповна, особливо в Білогорському районі, в якому наявні всі передумови для розвитку спелеотуризму. Перешкодою є насамперед відсутність сучасного транспортного логістичного центру на території Сімферополя. Приїжджі концентруються на території залізничного та автовокзалів, фізична зношеність транспортних засобів та брак у них багажних відділень, надмірна кількість шкідливих викидів в атмосферне повітря, брак інформаційних знаків, у т. ч. англійською мовою – усе це суттєво ускладнює відпочинок вже з першого дня.

ТРР Сімферопольського та Білогорського районів майже не висвітлені в туристичних довідниках. Недостатньою залишається пропозиція на ринку карт гірського Криму, а також довідників-путівників з детальним описом пішохідних маршрутів по Кримських горах.

Південний берег Криму. Туристично-рекреаційний район з високим рівнем забезпеченості ТРР і розвитку туристичної інфраструктури, в якому також наявна велика кількість проблем. Поряд з геополітичними та етнокультурними проблемами на території Севастопольської міської ради в Ялті та Алушті потребують вирішення проблеми, що пов'язані з непрозорістю розподілу земель і приватизації майна. Активізація будівництва “рекреаційних комплексів” у районі, при повному ігноруванні будівельних норм і правил, особливо в прибережних районах півострова, призвела до нищення унікальних природних і архітектурних ландшафтів. Економічний зиск для півострова при такому способі інвестування капіталу мізерний, оскільки податки забудовники платять за місцем реєстрації, зазвичай у Києві або Донецьку, а самі власники апартаментів витрачають гроші в Криму лише два-три місяці на рік [86].

Надмірна концентрація туристів у районі зумовлює додаткові незручності при виборі житла, відпочинку на пляжі, виборі атракцій і т. д., адже, в умовах ринку надмірний попит провокує значне зростання цін.

Район Севастополя характеризується значним забрудненням припортових вод, а отже, й усіх місцевих пляжів.

Південно-східний берег Криму. Район характеризується високим рівнем забезпеченості ТРР і середнім рівнем розвитку туристичної інфраструктури. Південно-східний берег Криму вирізняється очевидними туристичними перспективами в межах півострова, які можуть бути реалізовані за умови достатніх інвестицій у комплексний розвиток його території. Так, у межах Судацької міської ради капітальних інвестицій потребує готельна інфраструктура, в межах Феодосійської міської ради – торгівельна мережа та мережа закладів громадського харчування і т. д. Слабка інвестиційна активність у районі безпосередньо пов'язана з непрозорістю розподілу земель і приватизацією майна. В районі також гостро стоїть проблема утилізації побутових відходів.

6.2. Перспективи розвитку туризму в Криму

Перспективи розвитку туризму в Криму окреслені як для Криму загалом, так і для туристично-рекреаційних районів зокрема. Туристично-рекреаційна сфера Криму є представницьким сектором його господарства, тому розглядання будь-яких аспектів соціально-економічного розвитку Криму не обходиться без відповідних посилань на місце і роль цього комплексу як у стратегічних рішеннях, так і в поточному становищі. Разом з тим у реальній політиці, в реальних процесах управління Кримом пріоритетність туристично-рекреаційного комплексу зникла. Важливо розставити нові пріоритети, вирішивши геополітичні, релігійні та етнокультурні проблеми, паралельно реалізуючи нові інвестиційні проекти та розвиваючи туристичну інфраструктуру. Крим – це регіон, де історично склалася специфічна конфігурація економічних, політичних, культурних, ідеологічно-інформаційних та етнопсихологічних чинників. Їхнє врахування в контексті проведення державної регіональної політики забезпечуватиме стійкий розвиток території та реалізацію прийнятої стратегії розвитку Криму.

Позиція офіційного Києва щодо Криму, наголошують аналітики, має ситуативний характер і має вигляд набору реакцій на виклик актуальних кримських подій. В основі кримської політики Києва має лежати декілька фундаментальних цілей, що їх конче треба досягти протягом певного періоду часу:

- по-перше, метою такої політики держави має стати посилення українського політичного, економічного, культурного, інформаційного, освітнього впливу на півострові та обмеження до прийнятних для України рамок впливу інших держав;
- по-друге, кримська політика Києва має бути спрямована на жорстке обмеження нормами міжнародного права та установленної світової міждержавної практики перебування і функціонування на кримському півострові іноземних військових баз з чіткою настановою на закінчення терміну їхнього перебування згідно з укладеними угодами [45];

- по-третє, необхідним компонентом такої політики має стати жорстке правове обмеження діяльності антидержавних підривних організації, систематична робота з обмеження активності сепаратистських структур на теренах Криму;
- по-четверте, офіційний Київ має взяти курс на політичне і культурне відродження кримського українства, на всебічну підтримку українських структур, установ і організацій Криму.

І, нарешті, Київ має взяти під особливий контроль кадрову політику в Криму, повністю підпорядковуючи її національним інтересам України. Неухильне впровадження такої політичної стратегії у життя забезпечить Україну від руйнівних соціальних процесів на півдні держави і поступово наблизить Крим до решти регіонів країни. Після реалізації цих кроків інвестиційна привабливість Криму значно зросте, що позитивно вплине на розвиток туризму [38].

Вирішення релігійних конфліктів є також важливим етапом розвитку туризму в Криму. Розроблено декілька моделей вирішення релігійних конфліктів такого роду, які наявні в Криму, а саме: узгодження щодо установавання релігійної символіки не тільки з владою, але й з іншими конфесіями у Міжконфесійній раді Криму; встановлення символів, які мають значення для обох конфесій; створення спільного релігійного органу відповідальності з розподіленням ролей; головування у Міжконфесійній раді можна запровадити за зразком ЄС, тобто щорічну зміну голови організації; проблемою гармонізації релігійної ситуації в Криму мають опікуватися не тільки владні структури півострова й держави, але й міжнародні, культурно-громадські, бізнесові групи й організації; кожна релігійна та етнічна громада має стримувати своїх членів від екстремістських дій заради спільного майбутнього Криму. Залишається відкритою проблема покарання активістів за протиправні й насильницькі дії, оскільки завжди є можливість шляхом діалогу вирішити непорозуміння [34, 39]. Етнічні ЗМІ мають відігравати інтегральну роль, намагаючись показати позиції усіх сторін конфлікту і орієнтуючись не тільки на власну етномовну групу. Необхідний регіональний Координаційний центр, функцією якого б слугував моніторинг матеріалів ЗМІ, або ж над інформациєю здійснювався б моніторинг у духовних центрах

конфесій півострова. Релігійний плюралізм у регіоні закладає підвалини для розвитку потужного паломницького туризму в Криму.

Перспективними шляхами розвитку туризму в Криму можна назвати такі:

1) нівелювання диференціації розвитку туризму між степовим Кримом та його південною частиною

- за рахунок розвитку туристичної інфраструктури;
- використання наявих ТРР для розроблення ексклюзивних туристичних маршрутів;
- пропозиції нових туристичних продуктів у межах туристично-рекреаційних районів;

2) активне залучення АТО північної частини Криму до туристичного комплексу півострова, як постачальника екологічно чистої сільськогосподарської продукції місцевого виробництва для об'єктів готельної та ресторанної індустрії;

3) розроблення туристичної спеціалізації для туристично-рекреаційних районів Криму, а також окремих АТО;

- 4) перспективні шляхи покращення екологічної ситуації
- побудова сміттєпереробних заводів;
 - впровадження політики сортування сміття серед корінного населення та приїжджих;
 - ліквідація стихійних сміттєзвалищ у містах та приміських зонах;
 - запровадження інноваційних технологій у сфері утилізації сміття; розвиток інфраструктури: встановлення смітників, інформаційних знаків, контейнерів для сортування сміття;
 - проведення меліоративних заходів на засолених, перезволожених та еродованих землях для їхнього дальшого сільськогосподарського використання;
 - встановлення жорсткого моніторингу за стоками у гідрологічні об'єкти; введення квот і запровадження штрафних санкцій за їхнє недотримання;

5) перспективні шляхи розвитку і вдосконалення транспортної інфраструктури

- ремонт доріг, а також оптимізації транспортної мережі півострова;
- розвиток і вдосконалення дорожньої інфраструктури: освітлення доріг, прибирання узбіч, збільшення кількості інформаційних знаків, оснащення біотуалетами та смітниками;

- розширення мережі автозаправних станцій, зокрема, на територіях Сакської, Судацької, Красноперекопської, Арм'янської міських рад, Кіровського, Красноперекопського, Сакського, Чорноморського і Советського районів;
 - створення транспортного логічного центру поблизу Сімферопольського вокзалу; розвантаження привокзальної автостанції шляхом створення кількох автостанцій, які б обслуговували різні напрямки потоку туристів, наприклад: АС-1: Феодосійський, Керченський, Судацький; АС-2: Севастопольський, Ялтинський, Алуштинський; АС-3 – Північний;
 - оптимізація графіків руху автотранспорту;
 - розширення паркінгів для легкових автомобілів та їхнє регулювання;
 - електрифікація залізничних шляхів та оновлення рухомого складу потягів приміського і міжобласного сполучення;
 - прокладення залізничної колії в напрямку Сімферополь–Білогорськ–Судак для розвантаження пасажирських перевезень автомобільним транспортом;
 - розвиток пасажирського судноплавства вздовж узбережжя півострова від м.Чорноморськ до м. Керч;
 - популяризація морських рейсів Одеса–Євпаторія та Одеса–Севастополь, а також відкриття нових: Одеса–Ялта та Одеса–Феодосія;
- б) перспективні шляхи розвитку готельної та ресторанної інфраструктури, а також об'єктів сфери розваг
- курс на збалансованість ціни та якості послуг, що надаються в готелях та інших будівлях розміщення туристів;
 - розширення структурних підрозділів сфери сервісу у готелях: побудова паркінгів, конференц-залів, басейнів, спортзалів і т. д.; вдосконалення їх згідно зі світовими стандартами;
 - розширення мережі їдалень, зокрема, на територіях південних туристично-рекреаційних районів;
 - дотримання жорсткого контролю за якістю їжі, яку подають у закладах харчування, особливо зі стихійних сезонних лотків;

- 7) перспективні шляхи вдосконалення та розвитку санаторно-курортної інфраструктури
 - модернізація санаторно-курортних закладів радянського типу;
 - адаптація закладів санаторно-курортного типу до мінливої кон'юнктури ринку, провадження гнучкої цінової політики; активна промоція в Інтернеті;
- 8) формування сприятливого інвестиційного клімату на півострові та активний пошук інвесторів;
- 9) підготовка фахівців у галузі туризму;
- 10) інноваційні перспективи з використанням інформаційних технологій
 - створення веб-порталу “Крим – центр східноєвропейського туризму” з єдиною структурованою базою даних про усі ТРР Криму; маршрути, за якими їх можна відвідати; інформаційні примітки про кожен з них; надання такому ресурсу зручного і простого інтерфейсу та консолі, як мінімум, п'яти іноземних мов; наповнення сайту інформацією структурованою в розрізі районів та населених пунктів щодо об'єктів готельної, ресторанної та санаторно-курортної інфраструктури з посиланнями на сайти цих об'єктів та короткою інформаційною довідкою (тип, ціни, спектр послуг); наповнення інформацією про всі види туризму, які розвинуті в Криму з картографічною прив'язкою кожного з них, а також детальною інформацією; каталог туроператорів та турагенцій Криму;
 - створення тематичних туристичних карт Криму: “Санаторно-курортні заклади Криму”, “Готелі Криму”, “Гірський туризм у Криму”, “Природоохоронні об'єкти Криму”, “Природно-географічні ТРР”, “Історико-культурні ТРР”, “Пляжі та фестивалі Криму”, “Заклади сфери розваг Криму”, “Турагенства та туроператори Криму”, “Туризм у Криму”;
 - популяризація регіону з використанням комп'ютерних ігор, де усі події відбуватимуться в межах півострова. Створення такого продукту, при відповідному його рекламному супроводі, підвищило б рейтинги туристичного Криму в десятки разів. Подібні приклади історії вже відомі. Так, популярністю екскурсійний туризм у Чорнобилі завдячує геймерському туризму: програмами була розроблена і поширена комп'ютерна

гра “S.T.A.L.K.E.R.”, події якої відбуваються саме в Чорнобилі. Відкрити геймерський туризм у Криму має всі шанси така віртуальна пропозиція:

- створення віртуальних екскурсій по Криму;
- зйомки цікавих і якісних фільмів та музичних відеокліпів у маловідомих місцях Криму для їхньої популяризації серед загалу;

11) розвиток гірськолижних курортів, пропозиція зимових турів по цікавих туристичних об’єктах та створення об’єктів туристичної інфраструктури, характерних для зимового сезону. Такий крок зменшить сезонний рівень безробіття в Криму, внормує сезонну амплітуду цін;

12) розвиток та популяризація малорозвинених видів туризму в Криму, а саме: яхтового, джип-сафарі, дайвінгу, спелеотуризму, кінного та SPA-туризму; велотуризму, гірського туризму, гірськолижного туризму і т. д. Формування інфраструктури для розвитку перелічених видів туризму;

13) перейменування топонімів радянської доби;

14) розроблення турів для людей різних вікових категорій, соціального статусу і т. д. Наприклад, подаємо тур для студентів географічного факультету АНУ ім. Івана Франка “Навколо Криму за 14 днів”, або “Максимум вражень за мінімум грошей” (додаток 19).

Що стосується перспектив розвитку туризму в розрізі туристично-рекреаційних районів Криму, то доцільно подати їх як:

- 1) перспективи розвитку туризму;
- 2) інвестиційні проекти в галузі туризму;
- 3) пропонувані туристичні продукти зі SWOT-аналізом;

Північно-східний степовий Крим

1.1) перспективи використання ТРР району:

- створення на базі гідрологічних ТРР (водоймищ) зон активного відпочинку – розвиток спортивного рибальства (Красноперекопський р-н);
- розвиток наукового туризму в екологічно забруднених зонах Джанкойського та Нижньогірського районів;
- розвиток джип-сафарі туризму в степових частинах Кировського, Советського, Красногвардійського, Роздольненського, Первомайського, Джанкойського та Нижньогірського районів; проведення щорічних змагань міжнародного рівня з цього виду спорту;

- розвиток кінного туризму поблизу чудових ландшафтів Присивашшя;
- розроблення турів по півостровах, островах та мисах Присивашшя;
- розвиток еколого-пізнавального туризму на базі об'єктів ПЗФ “Лебедині острови”, “Бакальська коса” (Роздольненський район), “Зевеленінський дендропарк” (Джанкойський район) і т. д. [81].
- організування морських прогулянок уздовж Лебединих островів Роздольненського району;
- розвиток сільського зеленого туризму в степах та прибережних частинах району;
- популяризація історико-культурних ТРР у Кіровському районі.

1.2) перспективи розвитку туристичної інфраструктури:

- проведення змагань з пейнтболу та страйкболу на базі зруйнованих колгоспів та промислових споруд;
- створення молодіжних міжнародних таборів “Школа життя” у незаселених прибережних частинах Советського, Нижньогірського, Джанкойського, Красноперекопського, Роздольненського районів, а також території Арм'янської міської ради, де б студенти та школярі-страшокласники з усього світу навчалися виживати в польових умовах. Після вишколу між таборами різних районів проводилися б змагання у вигляді квестів, спортивного орієнтування та інших форм спортивних розваг;
- побудова в Красногвардійську найбільшого в Україні парку атракціонів, який би праваблював туристів і тим самим “примущував” їх зупинитися в межах цього туристично-рекреаційного району. Також така атракція приваблювала б туристів, які б відпочивали в інших містах Криму. Це б сприяло стрімкому розвитку туристичної інфраструктури в районі.

2) усього 3 проекти:

- дві інвестиційні ділянки для побудови об'єктів туристично-рекреаційного призначення в Роздольненському районі;
- освоєння земельної ділянки, площею 0,7 га (відповідно до генплану) пропонується під розміщення оздоровчої

дитячої установи, торгівельного центру, об'єкта побутового обслуговування. Земельна ділянка знаходиться в центральній частині с. Слов'янськ (Роздольненський район), за 200 м від моря. Реалізація проекту дасть змогу збільшити надходження в місцевий бюджет, а також розвивати курортну інфраструктуру, і як наслідок, сприятиме позитивному іміджу району [81].

3) туристичний продукт “Туризм у стилі джип-сафарі” (додаток 21).

Західний степовий Крим

1.1) перспективи використання ТРР району:

- популяризація дайвінгу, за який у Чорноморському районі відповідають і який організують два підприємства; організування змагань з цього виду туризму;
- популяризація історико-культурних ТРР у Чорноморському районі, зокрема, археологічної пам'ятки, руїни древнього міста Калос-Лімен [62];
- розвиток яхтінгу.

1.2) перспективи розвитку туристичної інфраструктури:

- прокладання залізничної колії до м. Чорноморське;
- розвиток індустрії розваг у м. Саки, зокрема, побудова сучасного аквапарку, якого немає в жодному населеному пункті цього туристично-рекреаційного району;
- розвиток сучасної санаторно-курортної інфраструктури навколо озер Сакського району та розроблення стратегії раціонального використання водних ресурсів району;
- модернізація санаторно-курортної інфраструктури пострадянської спадщини;
- розвиток району як центру зеленого туризму Криму.

2) усього 15 проектів:

- чотири інвестиційні ділянки для побудови об'єктів туристично-рекреаційного призначення в Роздольненському районі;
- будівництво грецької садиби (IV ст. до н. е. – III ст. до н. е.), об'єкту експериментальної археології, побудованого за аналогією сільськогосподарських садиб греків-херсонесців. Грецька садиба стане об'єктом туристичного й екскурсійного показу, базою для ор-

ганізування турів “вихідного дня”, короткочасних сімейних поїздок. Реалізація проекту дасть можливість м. Саки вийти на лідируючі позиції в області охорони історико-культурних ТРР, пропаганди культурної спадщини, апробуванню інноваційних методів у педагогіці, експериментальній археології, а також міжнародному співробітництві. Унаслідок реалізації проекту з’явиться можливість залучити нові туристичні потоки в західну частину Кримського півострова – будуть створені нові робочі місця, що підвищить рівень життя місцевого населення [82];

- лікувально-оздоровчий комплекс на 400 місць у с. Фрунзе Сакського району на площі 17,4 га для надання санаторних і рекреаційних послуг з використанням бальнеологічних можливостей лікувальної мінеральної води “Каламітська”, мінеральних грязей та ропи Сакського лікувального озера. Проект сприятиме створенню 150 нових робочих місць;
- будівництво та експлуатація у с. Фрунзе аквапарку, який включатиме туристичне містечко з готельним комплексом, закритим плавальним басейном, яхт-клубом та атракціонами: буде створено 250 нових робочих місць, збільшаться надходження до бюджету [87];
- створення туристичного житлового комплексу “Прекрасна гавань” на 300–350 місць поблизу с. Оленівка (мис Тарханкут), Чорноморський район;
- проектування та будівництво санаторно-курортних установ на базі використання лікувальних грязей оз. Ойбурське та узбережжя Чорного моря Штурмівської сільської ради;
- будівництво готелю на 300 місць у с. Фрунзе Сакського району в центрі села на площі 1,5 га, поблизу піщаних пляжів та джерела лікувально-харчової води “Каламітська”;
- будівництво бальнеологічного курорту “Афаліна”, до складу якого входитимуть: завод з виробництва мінеральної води, готель на 300 місць, Санаторний комплекс “У Валентини”; аквапарк з готельним комплексом, закритим плавальним басейном, яхт-клубом та атракціонами [82];

- будівництво пансіонату та реконструкція лазні на базі термальних шпар у с. Зернове Сакського району;
- створення у м. Саки сучасного конкурентоспроможного спортивно-оздоровчого комплексу, з наданням реабілітаційних, спортивно-оздоровчих, медичних, туристичних та бізнес-послуг. На базі комплексу планують: проведення культурних і спортивно-оздоровчих заходів, а також побудову готельного комплексу;
- обладнання пляжної території розміром 2,7 га, поряд з якою планується облаштування стоянки для спеціалізованого автотранспорту площею 0,9 га, обладнання зупинки для громадського транспорту. Пляжна територія буде огорожена та обладнана: пандусами з поручнями для заїзду в море на інвалідному візку, роздягальнями, душовими кабінками, туалетами, тіншовими навісами, лежачками, фонтанчиками з питною водою, медичним постом, інформаційним табло, на якому у реальному часі вказуватиметься інформація про стан навколишнього середовища. Проект сприятиме створенню необхідних умов для соціальної адаптації осіб з обмеженими фізичними можливостями;
- будівництво та експлуатація санаторію для спінальних хворих “Південний” площею 2 000 м² [81].

3) туристичний продукт “Дайвінг” (додаток 22).

Євпаторія

1.1) перспективи використання ТРР району:

- розвиток велотуризму вздовж узбережжя від Євпаторії до с. Заозерне.

1.2) перспективи розвитку туристичної інфраструктури:

- проектування м. Євпаторія як зеленого міста для вирішення проблем постійних заторів та забруднення атмосферного повітря; видача скутерів і велосипедів на прокат, побудова велосипедних доріжок по території усього міста;
- проектування Євпаторії як всеукраїнського центру з велотуризму, організування фестивалю екстремальних видів спорту, на якому щорічно будуть проводитися змагання з велосипедних видів спорту (Trial biking, BMX biking, Trick biking), скейтбордингу та ролерства;

- створення скейтпарку в с. Заозерне;
- створення морського паромного рейсу “Євпаторія – Севастополь”.

2) усього 2 проекти:

- розвиток рекреаційної території “Золоте кільце здоров’я” навколо озера Мойнаки;
- творення аеропорту “Євпаторія” [81].

**3) туристичний продукт “Велотуризм” (додаток 23).
Керченський півострів і Арабатська стрілка**

1.1) перспективи використання ТРР району:

- організування всеукраїнського веломарафону “Арабатська стрілка” від с. Кам’янське до м. Генічеськ Херсонської області;
- включення Опукського заповідника у туристичні маршрути Керченського півострова та розвиток наукового туризму на його базі;
- розвиток джип-сафарі туризму південніше траси Федосія–Керч;
- розвиток наукового та пізнавального туризму на базі грязевих вулканів у Ленінському районі поблизу с. Бондаренкове та с. Вулканівка.

1.2) перспективи розвитку туристичної інфраструктури:

- розвиток автомобільного туризму поблизу мису Чаудо: побудова кільцевої траси для проведення автомобільних перегонів; побудова траси для перегонів уздовж узбережжя на схід від мису Чаудо; організування щорічних виставок спортивних автомобілів;
- побудова спортивного аеродрому поблизу с. Мар’ївка Ленінського району для розвитку парашутного спорту.

2) усього 1 проект:

- створення унікального для Криму й України історико-етнографічного, культурно-рекреаційного комплексу “Боспорська січ”, в якому, буде відтворено основні будівлі і споруди, властиві Січі, а також – сучасну інфраструктуру для цілорічного обслуговування відвідувачів, у т. ч. у режимі інтерактивної участі в різноманітних видовищно-розважальних заходах. Комплекс буде створено на ділянці орієнтовною площею 100 га, до його складу увійдуть близько 100 різноманітних будівель та споруд (Ленінський район) [81].

3) **туристичний продукт “Грязеві вулкани”** (дода-ток 24).

Передгірний Крим

1.1) перспективи використання ТРР району:

- розроблення маршрутів по гірському Криму та популяризація гірського туризму;
- перспектива розвитку Білогорського району як центру зі спелеотуризму в Криму;
- створення всеукраїнського клубу гірського туризму, спортивного орієнтування, альпінізму та спелеології; проведення змагань з цих видів туризму;
- розроблення турів цікавими об’єктами передгірного Криму;
- розвиток наукового туризму на базі природно-антропогенних ТРР району;
- розвиток сільського зеленого туризму;
- розвиток кінного туризму.

1.2) перспективи розвитку туристичної інфраструктури:

- розмітка гірських маршрутів;
- створення екологічних пунктів, де б туристи, які мандрують горами, могли залишати сміття;
- створення гірськолижних трас і розвиток готельної та ресторанної інфраструктури в гірських районах для розвитку зимових видів спорту;
- озроблення постійнодіючих маршрутів з Сімферополя до передгірних поселень та інформаційних брошур з розкладом їхнього руху та назвами гірських маршрутів, які починаються в тому чи іншому поселенні;
- розвиток інфраструктури для спелеотуризму в закритих для відвідувачів печерах.

2) усього 5 проектів:

- розвиток сільського зеленого туризму на базі агротуристичного комплексу “Денисівська страусина ферма” в с. Денисівка Сімферопольського району. Створення умов для відпочинку, організування контактного зоопарку з можливістю догляду за тваринами. Участь в оздоровчих програмах. Прокладання екологічних маршрутів, екскурсій на спеціальних маршрутах з пунктами спостереження. Організування кінних і піших турів з проживанням у котеджах, готелях, наметах. Забезпечення умов для спортивного

відпочинку та організування риболовлі. Відродження національних традицій та організування національних свят, проведення корпоративних заходів. Використання національної та екзотичної кухні;

- побудова першого в СНД тематичного парку пригод “Діноленд” – розважальний комплекс, побудований на використанні технологій майбутнього (4D технології). Створений для різних вікових категорій відвідувачів, розділений на території з різними тематичними напрямками (наприклад, “Дикий Захід”, “Космос”, “Лють динозаврів” тощо). Крім того, матиме різні атракціони (у т. ч. веселі і швидкісні), точки громадського харчування, магазини та різні шоу-програми. Проект “Діноленд” також буде включати в себе готельний комплекс, критий аквапарк, виставкові комплекси, та інші об’єкти. Перспективним вважаємо побудову гольф-клубу в Бахчисарайському районі в межах інвестиційного проекту (80 га землі в 30 км від парку);
- будівництво гірськолижного центру, готелю на 45 місць і пасажирської кільцевої підвісної канатної дороги в м. Бахчисарай;
- виробництво кримської сувенірної продукції в м. Сімферополь;
- створення першого в Україні та світі грецького еколого-етнографічного хостелу для розміщення туристів (Білогорський район) [81].

3) **туристичний продукт “Гірський туризм”** (додаток 25).

Південний берег Криму

1.1) перспективи використання ТРР району:

- розвиток яхтінгу;
- розвиток наукового та екологічного туризму на основі природно-антропогенних ресурсів району;
- розвиток гірського туризму та альпінізму.

1.2) **перспективи розвитку туристичної інфраструктури:**

- розвиток туристичної інфраструктури гірськолижних трас;
- створення екологічних пунктів на шляху проходження гірських туристичних маршрутів;
- зменшення концентрації об’єктів туристичної інфраструктури.

2) усього 5 проектів:

- будівництво аквапарку “Діскавери” в м. Ялта;
- будівництво комплексу критих басейнів у Приморському парку;
- будівництво готельно-рекреаційного комплексу в Місхорі;
- будівництво центру водного туризму “Аквамарин” на пляжі “Сонячний”;
- створення мережі Ялтинських екологічних стежок як частини (сегмента) інтегрованої системи Кримських екологічних стежок з загальною інфраструктурою обслуговування туристів [81].

3) Туристичний продукт “Яхтінг” (додаток 26).

Південно-східний берег Криму

1.1) перспективи використання ТРР району:

- розвиток екологічного туризму на території Карадазького заповідника;
- розвиток виноробного туризму;
- розвиток дельтапланеризму;
- розвиток яхтінгу;
- розвиток натуралістичного туризму на базі нудистських пляжів територій Алуштинської, Судацької та Феодосійської міських рад.

1.2) перспективи розвитку туристичної інфраструктури:

- розвиток портової інфраструктури для яхтінгу;
- розвиток готельної та санаторно-курортної інфраструктури;
- оснащення нудистських пляжів контейнерами для сортування сміття, біотуалетами та створення точок продажу дерева та вугілля для розпалення багаття;
- формування мережі екологічних стежок на території Карадазького заповідника;
- створення екологічних пунктів у межах гірських маршрутів на території Судацької та Алуштинської міських рад;
- розроблення турів з Коктебелю іншими виноробними населеними пунктами Криму для розвитку виноробного туризму.

2) інвестиційних проектів у секторі туризму немає [81].

3) Туристичний продукт “Натуралістичний туризм” (додаток 27).

Післяслово

Крим – це регіон України з надзвичайно потужним туристично-рекреаційним потенціалом, ефективно використання якого може суттєво зміцнити позиції України на світовому туристичному ринку. Вивчення проблем і перспектив туристичної галузі в Криму є важливим етапом на шляху до розроблення стратегії його розвитку. Комплексні туристично-рекреаційні дослідження дають змогу виявити велику кількість недоліків у функціонуванні туристичної індустрії Криму.

Виділяючи туристично-рекреаційні райони Криму, комплексно проаналізовано та систематизовано туристично-рекреаційні ресурси Криму (природно-географічні, природно-антропогенні та історико-культурні), а також компоненти туристичної інфраструктури (транспортний, соціальний, готельний, ресторанний та санаторно-курортний). Додатковий аналіз співвідношення між показниками забезпеченості туристично-рекреаційними ресурсами і розвитком туристичної інфраструктури дав можливість створити картосхему туристично-рекреаційного районування Криму.

На регіональному рівні виділені проблеми, які прямо та опосередковано впливають на стан розвитку туризму в Криму. Серед них потрібно виділити геополітичні, релігійні та етнокультурні. Всі вони можуть у майбутньому спричинити утворення на території Кримського півострова точки збройного конфлікту на підґрунті релігійних та етнонаціональних суперечностей. При такому розвитку подій Крим на довгий період часу буде закритим для туристів, унаслідок чого почнеться занепад туристичної інфраструктури та занедбання туристично-рекреаційного потенціалу. Сьогодні ситуація не є загрозливою, але дальша “пасивна” політика українського уряду тільки погіршить ситуацію, що може призвести до найгірших наслідків. Щоб забезпечити Крим від непередбачуваного і кризового розвитку геополітичних, релігійних та етнокультурних проблем, необхідно діяти на випередження, наступально, нав'язуючи власну логіку і напрямок змін. В основу кримської політики Києва має бути закладено декілька фундаментальних цілей:

1) посилення українського політичного, економічного, культурного, інформаційного, освітнього впливу на півострові та обмеження до прийнятних для України рамок впливу інших держав;

2) жорстке обмеження нормами міжнародного права та установлені світової міждержавної практики перебування і функціонування на кримському півострові іноземних військових баз із чіткою настановою на закінчення терміну їхнього перебування згідно з укладеними угодами;

3) жорстке правове обмеження діяльності антидержавних підривних організацій, систематична робота з обмеження активності сепаратистських структур на теренах Криму;

4) встановлення чіткого курсу на політичне і культурне відродження кримського українства, на всебічну підтримку українських структур, установ і організацій Криму.

Все це стане політичним та культурним підґрунтям для розвитку Криму як потужного міжнародного туристично-рекреаційного центру.

Окрім загальних проблем, у туристичній індустрії Криму є багато таких, що стосуються суто цієї галузі. Насамперед це незбалансований розвиток туризму між туристично-рекреаційними районами степової і південної частин Криму. Передумовою до встановлення такого дисбалансу стала неправильна політика розвитку Криму за часів СРСР. Всебічний розвиток господарства не мав на меті виділення чіткої туристично-рекреаційної спеціалізації Криму. Консервативна та відчужена від світу комуністична політика часто припускалася фатальних помилок у сфері розвитку туристичної індустрії Криму, внаслідок чого до сьогодні залишається невирішеною велика кількість проблем. Для вирішення проблем, що пов'язані з помилками минулого, необхідно розробити чітку туристичну спеціалізацію туристично-рекреаційних районів Криму та розробити стратегію реалізації урядових програм, які будуть спрямовані на розвиток тих чи інших елементів туристичної індустрії.

На шляху вирішення проблеми територіального дисбалансу соціально-економічного розвитку може стати активне залучення адміністративно-територіальних одиниць північної частини Криму до туристичного комплексу півострова, постачальника екологічно чистої с/г продукції місцевого виробництва для об'єктів готельної та ресторанної індустрії.

рії, які є частиною туристичної інфраструктури, що знаходиться в межах високорозвинутих туристично-рекреаційних районів.

На базі туристично-рекреаційного потенціалу Криму можна реалізувати велику кількість перспективних проектів, які сприятимуть розвитку туризму. Створення сприятливого інвестиційного середовища є пріоритетним напрямком для вирішення великої кількості галузевих проблем. Виведення з “тіні” процесу розподілу землі і приватизації майна в Криму є першочерговим кроком на шляху до створення сприятливих для інвесторів умов.

Не менш важливим є вирішення екологічних проблем, які мають негативний вплив на розвиток туризму в Криму. Екологічна освіта, утилізація та вторинне перероблення відходів, оснащення дорожньої та соціальної інфраструктури смітниками й контейнерами для сортування сміття, а також інші екологічні заходи сприятимуть збільшенню кількості туристів у регіоні. Перспективним також є розвиток сільського зеленого туризму на території Кримського півострова.

Важливим етапом на шляху до формування потужної туристичної індустрії Криму стане вирішення низки проблем у готельній, ресторанній та санаторно-курортній інфраструктурах. Передусім – це створення балансу між цінами та якістю послуг, які надають у готелях та ресторанах; розвиток структурних елементів цих об'єктів; модернізація санаторно-курортних закладів пострадянської спадщини і т. д.

Також перспективною є розбудова об'єктів сфери розваг, які завжди притягують до себе туристів. Саме вони можуть бути пріоритетними у вирішенні великої кількості соціальних проблем місцевого населення на територіях з низьким рівнем розвитку туризму.

Крим має потенціал для розвитку надзвичайно великої кількості видів туризму. Перспективною є популяризація зимового Криму за рахунок розвитку гірськолижних курортів, зимових турів цікавими туристичними об'єктами та створення об'єктів туристичної інфраструктури, які б могли функціонувати в зимовий сезон. Такий крок може зменшити рівень безробіття в Криму під час зимового періоду, а також вплинути на зменшення цін на всі послуги туристичного комплексу Криму під час літнього сезону. Не менш перспективним є розвиток та популяризація малорозвинених видів

туризму в Криму, а саме: яхтового, джип-сафарі, дайвінгу, спелеотуризму, кінного, SPA-туризму; велотуризму, гірського туризму і т. д.

Як бачимо, Крим має нескінченний потенціал для розвитку туризму, але на шляху його реалізації як міжнародного туристичного центру у Східній Європі слід подолати ще велику кількість проблем. Завданням українського уряду на цьому етапі є розставлення політичних та економічних пріоритетів. Крим слід вважати інструментом для підйому національної економіки за рахунок розвитку в ньому туризму.

Список використаних джерел

1. *Алаев Е. Б.* Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь [Текст] / Е. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Атлас Автономна республіка Крим / [ред. колегія: Багров М. В., чл.-кор. НАН України, Руденко Л. Г., чл.-кор. НАН України, гол. редактор]. – Сімферополь : Таврида, 2003. – 80 с.
3. *Багров Н. В.* Региональная геополитика устойчивого развития [Текст] / Н. В. Багров. – Киев : Лыбидь, 2002. – 256 с.
4. *Багрова Л. А.* География Крыма [Текст] : учеб. пособие для уч-ся общеобразоват. учеб. заведений / Л. А. Багрова [и др]. – Киев : Лыбидь, 2001. – 304 с.: ил.
5. *Баев Ю. А.* Разнообразие ресурсов туристско-рекреационного потенциала Крыма [Текст] / Ю. А. Баев // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 18, т. 2. – С. 31–32.
6. *Байтеряков О. З.* Географічні аспекти формування і розвитку гірських туристично-рекреаційних систем на прикладі Криму [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 / Байтеряков Олег Зуфарович ; Одеський державний ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса : 1996. – 17 с.
7. *Байцар А. Л.* Крим. Нариси історичної, природничої і суспільної географії [Текст] : навч. посіб. / А. Л. Байцар. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 224 с.
8. *Бардин К. В.* Азбука туризма [Текст] / К. В. Бардин. – М. : 1981. – 197 с.
9. *Барков Я. И.* Экономика региона: проблемы, пути, решения [Текст] / Я. И. Барков. – Симферополь : Таврида, 1996. – 256 с.
10. *Бейдик О.О.* Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування [Текст] : монографія / О. О. Бейдик. – К. : КНУ, 2001. – 397 с.
11. *Блага М. М.* Географічні відмінності та шляхи оптимізації використання рекреаційно-ресурсного потенціалу гірсько-приморських територій Криму [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 / Блага Микола Миколайович ; Одеський державний ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса : 2000. – 19 с.

12. Географічна енциклопедія України [Текст] : у 3 т. / за ред. О. М. Мариновича. – К. : УРЕ ім. М. П. Бажана, 1989. – 414 с.
13. Демографічні перспективи України до 2026 року [Текст] / В. Шешенко, А. Стефановський, О. Рудницький, О. Хомра. – К. : Стилос, 1999. – 55 с.
14. Западный Крым. Приглашение к путешествию по окрестностям села Песчаное. Природа, история [Текст] / Т. В. Радионова. – Симферополь : СОНАТ, 2007. – 144 с. – (“Новый крымский путеводитель”).
15. Знакомтесь – Крым удивительный! [Текст] : путеводитель по городам и окрестностям / Е. М. Литвинова. – Симферополь : РуБин, 2006. – 416 с.
16. Крым: панорама : справочник-путеводитель / [ред. Р. Атоян ; отв. за вып. О. Чурак]. – 1:200000. – Минск : Полиграфика, 2007.
17. Крымские горы: возвращение к истокам [Текст] : занимат. пособие для экскурсоводов и пешеходов / В. В. Мухин, А. Я. Кузнецов. – К. : Стилос, 2007. – 256 с.
18. Крым [Текст] : краткий путеводитель / за ред. Воронцова. – Севастополь : Библекс, 2009. – 128 с.
19. Крым – полуостров трех морей [Текст] : путеводитель / А. С. Ивченко. – Киев : Картография, 2009. – 131 с.
20. Крым [Текст] : спецпроект “Фокус” / за ред. Д. В. Стойкова. – № 2(4). – К. : “Юнивест Принт”, 2009. – 82 с.
21. *Кубійович В. М.* Крим [Текст] / В. М. Кубійович // Енциклопедія Українознавства / [гол. ред. проф. д-р В. М. Кубійович]. Т. 3. – К. : “Молоде життя” [Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.], 1996. – С. 1176–1182.
22. *Кузик С. П.* Теоретичні проблеми туризму [Текст] : суспільно-географічний підхід : монографія / С. П. Кузик. – Львів. : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 254 с.
23. *Любіцева О. О.* Геопросторова організація туристичного процесу [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. геогр. наук : спец. 11.00.02 / Любіцева Ольга Олександрівна ; Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К. : 2003. – 29 с.
24. *Любіцева О. О.* Ринок туристичних послуг : геопросторові аспекти [Текст] / О. О. Любіцева. – 3-тє видання переробл. та доповн. – К. : Альтерпрес, 2005. – 436 с.
25. *Мальська М. П.* Туристичний бізнес [Текст] : теорія і практика / М. П. Мальська, В. І. Худо. – К. : Центр навч. літератури, 2007. – 424 с.

26. *Нечай Л. І.* Готельно-ресторанний бізнес [Текст]: менеджмент / Л. І. Нечай, Н. О. Телеш. – К. : 2003. – 248 с.
27. *Орлов А. С.* Соціологія рекреації [Текст] / А. С. Орлов. – М. : Наука, 1995. – 146 с.
28. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти [Текст] / Н. С. Власенко [та ін.] ; наук. ред. І. Ф. Курас, С. І. Пирожков. – Офіц. вид. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 560 с.
29. Пешеходними тропами по горному Криму [Карта] путеводитель / [ред. Е. Н. Кочиева ; автор А. П. Павленко]. – 1:50000. – Симферополь : Созкарта, 2002. – 1 л.
30. Пещерные города и монастыри Крыма [Текст] : краткий путеводитель / ред. Ю. С. Воронцова. – Севастополь : Библекс, 2007. – 31 с.
31. По горному Криму [Карты] : [топографическая карта] / сост. и подг. к печати в 2000 г. ; ст. ред. М. В. Крусов. – 1:5000, 50 км в 1 см ; пр-ция норм. кон. ранипром. – Киев : Киевская военно-картографическая фабрика и НПП “Сюзкарта”, 2000.
32. *Речмедин И. О.* Солнечный Крым [Текст]: физико-географический очерк / И. О. Речмедин. – Киев.: “Рад. школа”, 1976. – 254 с.
33. *Руденко В. П.* Природно-ресурсний потенціал природних регіонів України [Текст] / В. П. Руденко. – Чернівці : Рута, 2001. – 268 с.
34. *Рудницький С. А.* Радянська туристика [Текст] / С. А. Рудницький. – Х. : Краєзнавство, 1926. – № 2–3. – 8–13 с.
35. Санаторно-курортне лікування, організований відпочинок та туризм в АР Крим [Текст] : статистичний збірник / за ред. О. І. Пітренко – Гол. упр. статистики в АР Крим. – Симферополь : 2010. – 150 с.
36. *Смаль І. В.* Географія туризму та рекреація [Текст] : словник-довідник / І. В. Смаль. – Тернопіль : Богдан, 2010. – 208 с.
37. *Страчкова Н. В.* АРК на ринку рекреаційних послуг (супільно-географічна оцінка конкурентних позицій) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: 11.00.02 / Н. В. Страчкова ; НАН України. ін-т географії. – К., 2002. – 22 с.

38. *Твердохлебов І. Т.* Народногосподарський комплекс Кримської області [Текст] / І. Т. Твердохлебов // Географічна енциклопедія України [відп. ред. О. М. Маринич]. Т.2. – К. : УРЕ ім. М. П. Бажана 1990. – С. 231–234.
39. *Топчієв О. Г.* Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики [Текст] : навч. посібник для студ. геогр. та екон. спец. вищих навч. закл. / О. Г. Топчієв. – Одеса. : Астропринт, 2005. – 632 с.
40. Туристичне краєзнавство [Текст] : навч. посібник / [уклали: В. А. Петранівський, М. Й. Рутинський] за ред. Ф. Д. Заставного – К. : Знання, 2006. – 580 с.
41. Устойчивое развитие рекреационно-экономического комплекса Крыма [Текст] / А. В. Ефремов [и др.] ; ред. А. В. Ефремов. – Симферополь. : Таврия, 2002. – 300 с.
42. Феодосия [Текст]: краткий путеводитель / ред. А. В. Меснянко, Ю. С. Воронцова. – Севастополь : Библекс, 2007. – 96 с.
43. *Шаблій О. І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії [Текст] / О. І. Шаблій. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім І. Франка, 2001. – 744 с.
44. *Шаблій О. І.* Соціально-економічна географія України [Текст] : навч. посіб. / О. І. Шаблій ; ред. О. І. Шаблій. – 2 вид., перероб. та доп. – Львів. : Світ, 2000. – 679 с.
45. *Школа І. М.* Менеджмент туристичної індустрії [Текст] : навч. посібник для студ. вищих навч. закл. / І. М. Школа [та ін.] ; ред. І. М. Школа – Чернівці : Книги – ХХІ, 2005. – 596 с.
46. All about Crimea [Електронний ресурс] : найповніший перелік туристичних об'єктів Криму. – 195 Min / 4,7 GB. – [Сімферополь] : Southern constellation / ПП “Созвездие Юга”, 2007. – 1 електрон. опт. диск (DVD-ROM); 12 см. – (Multizone ; HI-FI stereo). – Систем. вимоги: Pentium 100 MHz ; 32 Mb RAM ; 8 Mb Video ; від 2 до 52 CD-ROM ; Windows 95/98/ME/XP/Vista/7.
47. *Hall M.* The Geography of tourism and recreation [Text] / M. Hall, J. Page. – 3-rd edition. – NY. : Taylor & Francis Group, 2006. – 495 p.
48. Turystyka [Tekst] / pisali : W. Kurek, M. Mika, E. Pitrus pod red. W. Kurek. – Wydawnictwo Naukowe PWN. – Warszawa, 2008. – S. 256–279.
49. *Jafari J.* Encyclopedia of Tourism [Text]. – 2-nd edition / J. Jafari. – NY. : Taylor & Francis Group, 2003. – 683 p.

50. *Różycki P.* Klasyfikacja współczesnych form turystyki [Tekst] / *Różycki P.* – Geoturystyka. – Т. 2. – 1 (2). – 2005. – S. 13–23.
51. *Różycki P.* Zarys wiedzy o turystyce [Tekst] / *P. Różycki.* – Krakow : Prosenia, 2006. – 134 s.
52. *Shivers J. S.* Leisure and recreation concepts: a critical analysis [Text] / *J. S. Shivers.* – Boston, 1981. – 106 p.
53. *Williams S.* Tourism Geography [Text] / *S. Williams.* – 2-nd edition – NY. : Taylor & Francis Goup, 2003. – 212 p.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ

54. Закон України “Про туризм” від 15.09.1995 р. №325/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
55. Актуальні проблеми інвестиційної привабливості Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/april08/1.htm>
56. АР Крим. Чисельність населення в розрізі міст та районів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sd.net.ua/2009/08/27>
57. Водоспад Учан-Су [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wi-kipedia.org/uchuan-su>
58. Все о туризме: туристическая библиотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tourlib.net>
59. Головні етнокультурні проблеми Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ut.net.ua/art/167/0/395/>
60. Екологічні проблеми Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://referats.net.ua/ua/view/196741>
61. Економіка АРК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wiki-pedia.org/wiki/Економіка_АР_Крим
62. Енциклопедія пам'яток України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://encyclosights.com>
63. Етнічні проблеми Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article>
64. Краткий словарь крымских топонимов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.krimlive.ru/toponimika03.htm>
65. Крим як геополітична проблема України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nomos.com.ua/content/view/36/41/>

66. Михайлов Е. А. Проблемы развития туризма в Крыму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tourlib.net/statti_tourism/mihajlov.htm
67. Музеї України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mu-seum-ukraine.org.ua/index.php?go=Page&id=13>
68. Нудистські пляжі Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://crimea.swingua.net/index.php?mod=nude_map#kazantip
69. Паломництво в Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.palomnik.crimea.ua>
70. Перелік класифікованих туристських спортивних маршрутів України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://krokus.org.ua/material/pere-lik_marshrutiv.html
71. Пещеры Крыма [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://leto.ukr-biz.net/map/peschera/>
72. Пещерный Крым [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crimea-info.net/content/15/>
73. Пляжі Кримського півострова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.crimea-kvn.ru/beach/nudist_beach.html
74. Природний заповідник Кара-Даг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/kara-dag>
75. Річки і водоспади Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/280/3499.html>
76. Сім природних чудес України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://7chudes.in.ua/info/359.htm>
77. Туристичний пансіонат [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr-tur.narod.ru/dovidnyk/slovnykr/p1/pansionattur.htm>
78. Фотоекскурсії: печера Мармурова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://serg-klyumenko.narod.ru>

ОФІЦІЙНІ ВЕБ-САЙТИ

79. Головне управління статистики Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sf.ukrstat.gov.ua>
80. Державна служба туризму і курортів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tourism.gov.ua>
81. Крим – інвестує в майбутнє [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://invest-crimea.gov.ua>
82. Крим туристичний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tourism.crimea.ua>

83. Сайт Верховної Ради АРК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://webhost.rada.crimea.ua>
84. Сайт Міністерства економіки АРК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minek.crimea-portal.gov.ua>
85. Сайт Ради міністрів АРК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ark.gov.ua/>
86. Республіканський комітет АРК з питань палива, енергетики та інноваційної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minenergy.ark.gov.ua>
87. Туристичний сервер Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tour.crimea.com/>
88. Урядовий інформаційний портал АРК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.crimea-portal.gov.ua>
89. Урядовий портал “Тематичний Крим” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://info.crimea-portal.gov.ua>
90. World tourism organization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unwto.org/index.php>

ДОДАТКИ

Додаток 1

Систематика та структурування туристично-рекреаційної діяльності за О. Топчієвим та Ц. Ваном [10]

Типи, види і підвиди туристично-рекреаційної діяльності	Мотивація					Регулярність		
	Фізіологічна (Ф)	Духовна (Д)	Пізнавальна (П)	Економічна (Е)	Розважальна (Р)	Постійна (а)	Сезонна (б)	Епізодична (с)
Організований відпочинок								
1.1. Курортно-лікувальний	++		+		+	-	-	+
1.2. Курортно-оздоровчий	++		+		+	-	+	-
1.3. Спортивно-оздоровчий	+		+		++	+	+	+
Неорганізований відпочинок								
2.1. Індивідуальний та сімейний	+	+	+		+	+	++	+
2.2. Груповий	+	+	+		+	+	++	++
2.3. Масовий	+	+	+		+	+	++	+
Туризм								
3.1. Пізнавальний								
3.1.А. Краєзнавчий	+	+	++			+	++	-
3.1.В. Регіональний	+	+	++		+	+	++	+
3.1.С. Міжнародний		+	++	+		-	++	++
3.2. Історико-етнографічний		+	++			-	+	++
3.3. Історико-культурний		++	++			-	+	++
3.4. Ландшафтно-екологічний	+	+	++			-	++	+
3.5. Спортивний								
3.5.А. Рибальство	+	+		++	++	++	++	+
3.5.В. Мисливство	+		+	++	++	+	++	+
3.5.С. Водноспортивний	++				++	+	++	+
3.5.Д. Альпінізм	++	++	+		++		+	++
3.5.Е. Екстремальний	++	++	+		++	-	-	++
3.6. Родинно-гостьовий	-	++	+	+	+	+	+	++
3.7. Торгівельний	-	-	+	++	+	++	+	+
3.8. Діловий	-	+	++	++	+	+	++	+
3.9. Науковий	-	+	++	++	+	+	++	+
3.10. Громадсько-політичний	-	+	++	++	+	-	+	++
3.11. Розважальний								
3.11.А. Спортивно-видовищний	+	+	+		++	-	+	++
3.11.В. Фестивально-видовищний	+	++	+		++	-	+	++
3.12. Релігійний	-	++	-		-	++	-	+

Додаток 2

40 найпопулярніших серед туристів печер Криму [70, 71]

1) **Скельська сталактитова печера** стала пам'яткою природи в 1947 році. Відкрита в 1904 році вчителем Ф. А. Кириловим. Печера складається з декількох залів, довжина найбільшого з них сягає 80 метрів, ширина 10–18 м, висота склепіння 25 м.

2) **Медова**. Стіни печери покриті термогравітаційними відкладами. Довжина 205 м, глибина 60 м.

3) **Червона печера**. Довжина печери 21 150 м, амплітуда висот – 275 м. Розміщена на схилі Долгоруковського масиву. З 1963 року пам'ятка природи. Інша назва – “Кизил-коба”.

4) **Висяча**. Довжина 401 м, глибина 15 м.

5) **Єні-Сала 2 і Єні-Сала 3**. Довжини 75 м і 410 м, відповідно. Розміщені поряд з Червоною. Пам'ятка природи з 1908 року.

6) **Шахта Кришталева**. Названа на честь вченого Г. О. Максимовича. Довжина 110 м, глибина 113 м.

Печери оголошені в 1972 році пам'ятками природи

7) **Перлова**. Довжина 35 м.

8) **Місхорська**. Довжина 100 м, глибина 40 м.

9) **Кам'яна**. Довжина 25 м.

10) **Сюндюрлю**. Довжина 175 метрів, глибина 35 м.

11) **Геофізична**. Довжина 140 м, глибина 60 м.

12) **Каскадна**. Довжина 195 м, глибина 630 м. Це найглибша карстова шахта Криму.

13) **Ставрикайська**. Довжина 100 м, глибина 10 м.

14) **Басман-3**. Довжина 27 м.

15) **Басман-5**. Довжина 62 м, глибина 25 м.

16) **Басман-7**. Довжина 52 м.

Печери і шахти Чатирдагу

17) **Аянська**. Довжина 550 м, глибина 20 м.

18) **Вінбаш-Коба**. Довжина 110 м, інша назва – “Тисячоголова”.

19) **Єміне-Баїр-Коба**. Довжина 800 м, глибина 150 м, інша назва – “Триока”.

20) **Єміне-Баїр-Хосар**. Довжина 1 465 м, глибина 135 м.

21) **Мармурова**. Довжина 2 050 м, глибина 60 м.

22) **Суук-Коба**. Довжина 210 м, глибина 43 м, інша назва – “Холодна”. У 1883 році в цій печері був зроблений перший в Криму аналіз карстових вод.

23) **шахта Обвальна**. Довжина 110 м, глибина 60 м. Тут вченими була виявлена фауна льодовикового періоду.

24) **шахта Гугерджін**. Довжина 60 м, глибина 20 м.

25) **шахта О. С. В'ялова**. Довжина 200 м, глибина 81 м. Ця шахта разом із Азимутною й Обвальною, утворює печерну систему.

26) **шахта Бездонна**. Довжина 244 м, глибина 195 м.

27) **шахта Хід конем**. Довжина 95 м, глибина 213 м. У цій шахті виявлені кристали ісландського шпату.

Печери і шахти Карабі-яйли

28) **Маміна**. Довжина 76 м, глибина 27 м.

29) **Туакська**. Довжина 110 м.

30) **Аджи-Коба**. Довжина 78 м.

31) **шахта імені М. О. Гвоздецького**. Довжина 25, глибина 191 м.

32) **шахта імені О. О. Крубера**. Довжина 280 м, глибина 62 м.

33) **шахта імені Норбера Кастере**. Довжина 120 м, глибина 67 м.

34) **шахта Монастир-Чокрак**. Довжина 207 м, глибина 151 м.

35) **шахти Егіз-Тінах 1, 2, 3**. Довжини 255, 170 і 145 м, відповідно. Утворюють систему підземних лабіринтів.

36) **шахта Світу**. Довжина 240 м, глибина 135 м.

37) **шахта Молодіжна**. Глибина 261 м.

38) **шахта Тисова**. Довжина 47 м.

39) **шахта Карасу-Баші**. Довжина 20 м.

40) **шахта Солдатська**. Довжина 1 800 м, глибина 508 м.

Додаток 3

Перелік територій та об'єктів природо-заповідного фонду
АР Крим (загальнодержавного та місцевого значення)

Номер за пор.	Назва заповідного об'єкта	Площа (га)	Місцезнаходження	Тип
1	2	3	4	5
Заповідники				
1	Кримський	44 175	м. Алушта	компл.
2	Ялтинський гірсько-лісовий	14 521	м. Ялта	компл.
3	Мис Март'ян	240	Ялтинська міська рада, смт Нікіта	компл.
4	Карадазький	2 855	Феодосійська міська рада, смт Курортне	компл.
5	Казантипський	450	Ленінський р-н	компл.
6	Опукський	1 592	Ленінський р-н	компл.
Заказники				
1	Арабатський	600	Ленінський р-н, с. Кам'янка	бот.
2	Астанінські плавні	50	Ленінський р-н, с. Астанін	орніт.
3	Аюдаг	527	Алуштинська міська рада, смт Партевіт	ландш.
4	Великий каньйон Криму	300	Бахчисарайський р-н (Скололінівське і Соснівське лісн.-ва)	ландш.
5	Урочище Карабі-яйла	491	Білогірський р-н (Новокленівське лісн.-во)	бот.
6	Канака	160	Судацька міська рада	бот.
7	Каркінітський	27 646	Роздольненський і Красноперекопський р-ни (акваторія Чорного моря)	орніт.
8	Качинський каньйон	100	Бахчисарайський р-н	геол.
9	Урочище Кубалач	526	Білогірський р-н	бот.
10	Гірський карст Криму	4 316	Білогірський р-н (Новокленівське і Привітнинське лісн.-ва)	геол.
11	Хапхальський	250	м. Алушта	гідр.
12	Плакуча скеля	21	Сімферопольський р-н, с. Пожарське	ландш.

Продовження дод. 3

1	2	3	4	5
13	Новий Світ	470	Судацька міська рада (Судацьке лісн.-во)	бот.
Пам'ятки природи				
1	Гора-відторженець Парагільмен	5	м. Алушта	компл.
2	Гай ялиці високої	5	Алуштинська міська рада, с. Семидвір'я	компл.
3	Ділянки дубових гаїв "Дубки"	14	Сімферопольський р-н, с. Партизани	компл.
4	Ділянка узбережжя Миколаївки	5	Сімферопольський р-н, с. Миколаївка	компл.
5	Гора-останець Тепе- Кермен	5	Бахчисарайський р-н, с. Кудрино	компл.
6	Урочище Балка	5	Бахчисарайський р-н, с. Скелясте	компл.
7	Гора-останець Щелу- дива	5	Бахчисарайський р-н, смт Наукове	компл.
8	Мис Ай-Тодор	8	Ялтинська міська рада, смт Гаспра	компл.
9	Скелі-острівці Ада- лари	1	Ялтинська міська рада, смт Гурзуф	компл.
10	Мис Плака	5	Алуштинська міська рада, с. Скеля	компл.
11	Гора Жаба	5	Судацька міська рада, с. Дачне	компл.
12	Урочище Ай-Серез	5	Судацька міська рада, с. Межиріччя	компл.
13	Гора Хрестова	7	Ялтинська міська рада, смт Ореанда	компл.
14	Печера-грот Даниль- ча-Коба	1	Бахчисарайський р-н, смт Соколине	геол.
15	Природні "сфінкси" в долині р. Чурук-Су	5	Бахчисарайський р-н (Михайлівське лісн.-во)	геол.
16	Печера-грот Кіік- Коба	1	Білогірський р-н, с. Баанове	геол.
17	Печера-грот Чокурча	1	Сімферопольський р-н, с. Лугове	геол.
18	Острівець-брила пермських вапняків на Сімферопольсько- му водосховищі	1	м. Сімферополь	геол.

Продовження дод. 3

1	2	3	4	5
19	Природні "сфінкси" Карапезької долини	5	Бахчисарайський р-н, с. Залісне	геол.
20	Печера-грот Сюрень	1	Бахчисарайський р-н, с. Танкове	геол.
21	Мис Чауда	5	Ленінський р-н, с. Яскраве	геол.
22	Карстова шахта Мак- симовича	1	Бахчисарайський р-н (Куйбишівське лісн.-во)	геол.
23	Печера Зміїна	1	Сімферопольський р-н (Куйбишівське лісн.-во)	геол.
24	Червоний камінь	1	Алуштинська міська рада, смт Краснокам'янка	геол.
25	Кучук-Ламбатський кам'яний хаос	5	Алуштинська міська рада, с. Кипарисне	геол.
26	Ділянка узбережжя поблизу с. Сонячно- гірське	5	Алуштинська міська рада, с. Сонячно- гірське	геол.
27	Печера Сюндюрлю	1	Бахчисарайський р-н (Куйбишівське лісн.-во)	геол.
28	Печера МАН (малої академії наук)	1	Алуштинська міська рада, с. Лучисте	геол.
29	Печера Аджи-Коба	1	Сімферопольський р-н (Міжгірське лісн.-во)	геол.
30	Печера Алянська	1	Сімферопольський р-н, с. Зарічне	геол.
31	Вовчий грот	1	Сімферопольський р-н, с. Донське	геол.
32	Оголення скам'янілого потоку вулканічної лави	0,5	Сімферопольський р-н, с. Петропавлівка	геол.
33	Грязьова сопка Анд- русова	1	Ленінський р-н, с. Бондаренкове	геол.
34	Грязьова сопка Вер- надського	1	Ленінський р-н, с. Бондаренкове	геол.
35	Грязьова сопка Об- ручева	1	Ленінський р-н, с. Бондаренкове	геол.
36	ПАК* поблизу гірського масиву Ка- раул-Оба	90	Судацька міська рада, смт Новий світ	гідр.

Продовження дод. 3

1	2	3	4	5
37	ПАК поблизу г. Аюдаг	150	Алуштинська міська рада, смт Партеніт	гідр.
38	ПАК між смт Новий Світ та м. Судак	120	Судацька міська рада	гідр.
39	ПАК близько мису Чауда	90	Ленінський р-н, с. Яскраве	гідр.
40	ПАК близько мису Карангат	150	Ленінський р-н, с. Борисівка	гідр.
41	ПАК близько мису Опук і островів Скелі-кораблі	150	Ленінський р-н, с. Борисівка	гідр.
42	ПАК близько мису Хроні	180	Ленінський р-н, с. Осовини	гідр.
43	ПАК близько мису Казантип	240	Ленінський р-н, с. Мисове	гідр.
44	ПАК близько Арабатської стрілки	150	Ленінський р-н, с. Кам'янка	гідр.
45	ПАК близько мису Атлеш	180	Чорноморський р-н, с. Оленівка	гідр.
46	ПАК близько Джангульського зсувного берега	180	Чорноморський р-н, с. Оленівка	гідр.
47	Бакальська коса, озеро і ПАК	270	Чорноморський р-н, с. Стерегущє	гідр.
48	ПАК близько скелі Діва та мису Кішка	60	Ялтинська міська рада, смт Сімеїз	гідр.
49	ПАК близько мису Ай-Тодоро	40	Ялтинська міська рада, смт Гаспра	гідр.
50	ПАК близько мису Плака	60	Алуштинська міська рада, с. Скеля	гідр.
51	ПАК близько с. Сонячногірське	60	Алуштинська міська рада, с. Сонячногірське	гідр.
52	Дуб-Богатир Тавриди	—	м. Сімферополь	бот.
53	П'ятистовбурний каштан	—	м. Сімферополь	бот.
54	Скеля Іфігенія	9	Ялтинська міська рада, с. Берегове	компл.
55	Суворівський дуб	—	Білогірський р-н, с. Яблучне	бот.

Продовження дод. 3

1	2	3	4	5
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва				
1	Сакський курортний парк	23	м. Саки	
2	Парк Салгірка	42	м. Сімферополь	
3	Лісопарк Перчем	46	м. Судак	
4	Парк Лазурний	22	Ялтинська міська рада, смт Гурзуф	
5	Парк Морський	7	Ялтинська міська рада, смт Гурзуф	
6	Парк Гірський карст Криму	23	Ялтинська міська рада, смт Гурзуф	
7	Парк Комсомольський	7	Ялтинська міська рада, смт Гурзуф	
8	Парк Меласький	12	Ялтинська міська рада, смт Санаторне	
9	Парк Нижня Ореанда	4	Ялтинська міська рада, смт Ореанда	
10	Парк будинку відпочинку "Судак"	17	м. Судак	
11	Парк будинку відпочинку "Айвазовського"	18	м. Алушта	
12	Парк санаторію "Ай-Даніель"	19	м. Ялта	
13	Парк Е. Бухарського Сейїл-Абдул-Ахад-Хана	9	м. Ялта	
14	Парк санаторію "Гірський"	17	м. Ялта	
15	Парк "Чукурлар"	14	м. Ялта	
16	Парк пансіонату "Прибережний"	6	м. Ялта	
17	Парк санаторію "Сокіл"	3	м. Судак	
18	Парк санаторію "Дюльбер"	5	Ялтинська міська рада, смт Кореїз	
19	Парк дачі "Місхор"	2	Ялтинська міська рада, смт Кореїз	
20	Парк санаторію "Морський прибіг"	9	Ялтинська міська рада, смт Кореїз	

Закінчення дод. 3

1	2	3	4	5
Регіональні ландшафтні парки				
1	Калинівський РЛП	12	Джанкойський р-н, с. Прозоре	
Дендрологічні парки				
1	Дендропарк Бакальська коса	15	Роздольненський р-н, с. Стерегуще	
2	Євпаторійський дендропарк	3,2	м. Євпаторія	
Заповідні урочища				
1	Яйла Чатирдагу	900	Алуштинська міська рада (Алуштинське лісн.-во)	
2	Долина р. Сатера	10	Алуштинська міська рада (Алуштинське лісн.-во)	
3	Лісовий гай “Левадки”	16	Сімферопольський р-н (Куй- бишівське лісн.-во)	
4	Балка Великий Кастель	20	Чорноморський р-н, с. Оленівка	
5	Атлеш	10	Чорноморський р-н, с. Оленівка	
6	Гірсько-лісовий масив у с. Тополівка	200	Білогірський р-н, с. Тополівка	
7	Мис Алчак	55	м. Судак	
8	Гай фісташки туполистої	4	м. Алушта	

* Природний Аквально-лісовий Комплекс (ПАК). Аквально-лісові комплекси – ландшафтні еталони, що засвідчують взаємодію моря й суші в різноманітних умовах, слугують місцями зосередження своєрідних біоценозів, які забезпечують очищення забруднених прибережних вод, нерестилищами цінних риб; а також це величезні об’єми чистої морської води, об’єкти наукових досліджень. У 1972 р. оголошені пам’ятками природи, які охороняються.

Додаток 4
 Бальна оцінка забезпеченості адміністративно-територіальних одиниць Криму туристично-рекреаційними ресурсами

Номер за пор.	Район чи територія міської ради	Природно-географічні ТРР					Природно-антропогенні ТРР			РАЗОМ	Історико-культурні ТРР				РАЗОМ	СУМА	
		I	II	III	IV	V	I	II	III		I	II.1	II.2	III			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1	Бахчисарайський	2	1	3	1	2	9	2	2	0	4	3	3	2	0	8	21
2	Білогірський	0	3	2	1	1	7	3	1	1	5	1	2	0	1	4	16
3	Джанкойський	0	0	0	1	1	2	0	0	1	1	0	0	0	0	0	3
4	Кіровський	0	1	1	1	1	4	0	0	0	0	1	1	1	1	4	8
5	Красногвардійський	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	1
6	Красноперекопський	2	0	0	2	1	5	1	0	0	1	0	0	1	0	1	7
7	Ленінський	2	0	0	3	3	8	3	3	0	6	1	0	1	0	2	16
8	Нижньогірський	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
9	Первомайський	2	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
10	Роздольненський	2	0	0	1	1	4	1	0	1	2	0	0	0	0	0	6
11	Сакський	2	0	0	2	1	5	0	0	0	0	0	1	0	0	1	6

Закінчення дод. 4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
12	Сімферопольський	1	2	1	1	1	6	1	3	0	4	0	1	1	0	2	12
13	Советський	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
14	Чорноморський	2	0	0	2	1	5	0	1	1	2	1	1	1	0	3	10
15	Алуштинська	2	1	3	2	3	11	3	2	2	7	1	1	1	1	4	22
16	Арм'янська	2	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	1	1	2	4
17	Джанкойська	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1
18	Євпаторійська	2	0	0	1	0	3	0	0	1	1	0	1	1	0	2	6
19	Керченська	3	0	0	1	1	5	0	0	0	0	2	1	1	1	5	10
20	Красноперекопська	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
21	Сакська	2	0	0	1	0	3	0	0	1	1	0	1	1	0	2	6
22	Сімферопольська	0	0	0	0	0	0	0	1	1	2	1	1	1	2	5	7
23	Судацька	1	1	3	1	2	8	3	1	1	5	1	1	1	0	3	16
24	Феодосійська	1	1	1	1	1	5	1	0	0	1	1	2	3	1	7	13
25	Ялтинська	2	1	3	1	2	9	2	2	3	7	1	2	3	2	8	24
26	Севастопольська	3	1	2	1	3	10	0	0	0	0	2	2	1	3	8	18

Додаток 5

Перевезення пасажирів автомобільним транспортом у Криму

Назва нас. пункту	Роки			
	2000	2006	2007	2010
	<i>тис. осіб</i>			
м. Сімферополь	24 018,1	78 876,3	7 4052,5	57 366,5
м. Алушта	1 098,9	1 032,1	1 192,3	999,2
м. Арм'янськ	657,6	172	346,1	371,6
м. Джанкой	1 809,4	1 424,7	1 893,7	1 432,1
м. Євпаторія	5 661,1	8 368,7	11 339,1	7 155,2
м. Керч	56 762,7	19 953,4	1 6429,1	12 426,8
м. Красноперекопськ	1 572,4	1 149,8	1 058,2	380,3
м. Саки	838,2	2 499,9	2 680,9	2 408,7
м. Судак	2 489	1 395,1	2 208,5	1 500,2
м. Феодосія	15 103,5	3 944,6	4 148,9	2 953,3
м. Ялта	9 211	2 811,9	3 504,4	2 681,6
Бахчисарайський р-н	8 573,7	5 348,1	5 385	4 265,7
Білогірський р-н	1 886,9	283,5	321	507,8
Джанкойський р-н	462,4	1 314,1	1 062,1	658,9
Кіровський р-н	54,4	283,1	273,3	205,4
Красногвардійський р-н	766,3	1 332,3	1 295,5	1 001,3
Красноперекопський р-н	40,8	21,2	21,6	275,8
Ленінський р-н	925,2	980,6	995,7	889,1
Нижньогірський р-н	258,5	459	528,9	458,1
Первомайський р-н	27,2	225,4	205,2	97
Роздольненський р-н	–	284,2	308,4	244,7
Сакський р-н	2 665,7	2 206,9	2 252,2	1 033,1
Сімферопольський р-н	4 304,6	3 587,4	3 175,7	1 702,5
Советський р-н	81,6	428,1	427,2	317,9
Чорноморський р-н	–	134,6	83,2	91,5

Додаток 6

Заклади культури та мистецтв в АР Крим

Показники	2000	2006	2010
Кількість масових та універсальних бібліотек на кінець року	881	811	808
Бібліотечний фонд, млн примірників	13,9	13	12,8
Кількість закладів культури клубного типу на кінець року в них місць, тис.	712 215,9	652 193,9	654 195,7
Кількість професійних театрів (включаючи театри-студії) на кінець року	6	6	6
Кількість відвідувань театрів за рік, тис.	297,9	393,7	419,9
Кількість концертних організацій (системи Мінкультури) на кінець року	3	3	3
Кількість відвідувань концертних організацій за рік, тис.	342,4	289,9	302,8
Кількість музеїв (включаючи філії) на кінець року	25	19	20
Кількість відвідувань музеїв за рік, тис.	1 887,8	2 707,4	2 907,5
Кількість демонстраторів кіно(відео)фільмів на кінець року	78	98	98
Кількість відвідувань кіно(відео)сеансів за рік (тис. осіб)	280	340,2	492,4

Додаток 7

Музейні установи Криму (за типами, 2010 р.)

Район або територія міської ради	Загальна кількість музеїв	Історичні	Археологічні	Красознавчі	Літературні	Мистецькі	Інші
Крим	20	2	2	4	4	4	4
м. Сімферополь	3	—	—	1	—	2	—
м. Алушта	1	—	—	—	1	—	—
м. Євпаторія	1	—	—	1	—	—	—
м. Керч	1	—	1	—	—	—	—
м. Саки	1	—	—	1	—	—	—
м. Феодосія	4	—	—	1	1	1	1
м. Ялта	6	1	—	—	2	1	2
Бахчисарайський	1	—	—	—	—	—	1
Ленінський	1	1	—	—	—	—	—
Чорноморський	1	—	1	—	—	—	—

Додаток 8

Заклади культури клубного типу на кінець 2010 р.

Район чи територія міської ради	Кількість закладів	Кількість місць у закладах клубного типу	
		тис. одиниць	на 100 осіб населення
Крим	654	195,7	9,9
м. Сімферополь	6	2,2	0,6
м. Алушта	40	9,4	18
м. Арм'янськ	2	0,8	3,2
м. Джанкой	1	0,7	1,9
м. Євпаторія	15	3,5	2,9
м. Керч	6	3,6	2,4
м. Красноперекопськ	2	0,9	3,1
м. Судак	17	5	16,8
м. Феодосія	9	4,8	4,5
м. Ялта	45	11,9	8,4
Бахчисарайський	43	11,5	12,8
Білогірський	44	13,1	20,5
Джанкойський	58	15,6	20,5
Кіровський	23	7,3	13,5
Красногвардійський	45	14,1	15,5
Красноперекопський	28	6,6	22,1
Ленінський	28	12,3	19,1
Нижньогірський	28	10,5	20,3
Первомайський	29	8	22
Роздольненський	33	7,6	21,8
Сакський	46	16,1	20,9
Сімферопольський	53	17,3	11,3
Советський	25	6,2	18,1
Чорноморський	27	6,3	19,6

Додаток 9

Забезпеченість населення книжковим фондом бібліотек у 2010 р.

Назва населеного пункту (району)	Кількість бібліотек	Книжковий фонд бібліотек, примірників	
		тис. примірників	на 100 осіб населення
Крим	808	12 792,1	649
м. Сімферополь	45	2 149,1	595,7
м. Алушта	47	503,2	962,1
м. Арм'янськ	3	54,9	216,8
м. Джанкой	2	55	143,7
м. Євпаторія	44	682	553,5
м. Керч	24	1 643,5	1103
м. Красноперекіпськ	5	131,1	431,4
м. Судак	13	174	589,9
м. Феодосія	25	498	469,3
м. Ялта	56	728,9	515,1
Бахчисарайський р-н	47	674,6	749,6
Білогірський р-н	33	237,2	370,1
Джанкойський р-н	66	641,2	844,8
Кіровський р-н	28	391,6	721,2
Красногвардійський р-н	51	476,3	524,6
Красноперекіпський р-н	27	304,9	1 016,3
Ленінський р-н	34	403,2	627
Нижньогірський р-н	40	460,9	889,8
Первомайський р-н	29	381,7	1 045,8
Роздольненський р-н	25	248,1	710,9
Сакський р-н	59	715,6	929,4
Сімферопольський р-н	56	656,2	427,5
Советський р-н	25	291,9	848,6
Чорноморський р-н	24	289	906

Додаток 10

Демонстратори кіно-, відеофільмів на кінець 2010 р.

Назва населеного пункту (району)	Кількість демонстраторів кіно-, відеофільмів, одиниць	Кількість місць у залах для демонстрування фільмів	
		тис. місць	на 100 осіб населення
Крим	98	35,6	1,8
м. Сімферополь	5	1	0,3
м. Алушта	16	6,5	12,4
м. Арм'янськ	1	0,5	2
м. Джанкой	–	–	–
м. Євпаторія	7	2,1	1,7
м. Керч	1	0,3	0,2
м. Красноперекіпськ	1	0,1	0,4
м. Саки	–	–	–
м. Судак	–	–	–
м. Феодосія	3	0,9	0,8
м. Ялта	44	17,9	12,6
Бахчисарайський р-н	–	–	–
Білогірський р-н	1	0,6	0,9
Джанкойський р-н	1	0,5	0,7
Кіровський р-н	1	0,3	0,6
Красногвардійський р-н	2	0,5	0,5
Красноперекіпський р-н	7	2,6	8,7
Ленінський р-н	1	0,1	0,2
Нижньогірський р-н	–	–	–
Первомайський р-н	1	0,2	0,5
Роздольненський р-н	1	0,6	1,7
Сакський р-н	3	0,4	0,6
Сімферопольський р-н	1	0,2	0,2
Советський р-н	–	–	–
Чорноморський р-н	1	0,3	0,9

Додаток 11

Мережа підприємств-юридичних осіб роздрібною торгівлі у 2010 р.

Район або територія міської ради	Кіль- кість мага- зинів, одиниць	Торгова площа мага- зинів, м²	Забезпе- ченість населення торговою площею на 1 000 осіб, м²	Кіль- кість кіосків, оди- ниць
Крим	2 301	258 510	1 312	1 155
м. Сімферополь	569	100 843	2 795	214
м. Алушта	95	7 039	1 346	60
м. Арм'янськ	16	767	303	11
м. Джанкой	62	5 679	1 483	62
м. Євпаторія	127	17 026	1 382	94
м. Керч	147	24 743	1 661	65
м. Красноперекіпський	35	3295	1 084	38
м. Саки	56	5703	2 254	41
м. Судак	53	2875	975	29
м. Феодосія	134	12 192	1 149	79
м. Ялта	285	27 931	1 974	94
Бахчисарайський р-н	74	5 068	563	52
Білогірський р-н	57	3 045	475	33
Джанкойський р-н	35	2 173	286	38
Кіровський р-н	15	739	136	21
Красногвардійський р-н	104	8 520	938	34
Красноперекіпський р-н	25	1 667	556	7
Ленінський р-н	50	3 774	587	21
Нижньогірський р-н	41	2 398	463	36
Первомайський р-н	37	2 556	700	14
Роздольненський р-н	43	3 441	986	21
Сакський р-н	64	4 873	633	16
Сімферопольський р-н	93	6 324	412	48
Советський р-н	29	2 053	597	5
Чорноморський р-н	55	3 786	1 187	22

Додаток 12

Основні показники роботи підприємств готельної індустрії Криму

Показник	Роки		
	2000	2006	2010
Кількість, одиниць			
Готелів	89	81	82
Номерів	5 570	6 464	6777
Характеристика підприємств			
Загальна площа, м ²	255 398	342 718	352 463
Житлова площа усіх номерів, м ²	99 012	129 883	133 333
Одноразова місткість, місць	11 357	13 542	13 987
Діяльність підприємств			
Обслуговано приїжджих, осіб	204 511	282 543	340 753
у т. ч. іноземців	37 442	76 568	88 555
Основні фінансові показники, тис. грн			
Доходи. Всього	96 031,7	367 077,9	613 761,7
з них доходи від основного виду діяльності	37 241,6	168 638,1	229 423
у т. ч. від обслуговування іноземців	11 155,4	53 327	71 942,4
Операційні витрати	92 010,1	224 610,1	298 572,4
Інші витрати	...	133 269	299 191,7
Балансова вартість основних фондів	189 820,8	469 007	486 690,8

Додаток 13

Структура ресторанної інфраструктури за регіонами у 2010 р.

Назва населеного пункту (району)	Всього	Фабрики-кухні	Ресторани	Кафе, закусочні, буфети, кіоски та ін. закл.	Бари	Ідальні
1	2	3	4	5	6	7
Крим	1707	4	88	1122	228	265
м. Сімферополь	671	2	22	523	51	73
м. Алушта	89	-	6	57	15	11
м. Арм янськ	7	-	-	4	-	3
м. Джанкой	20	-	-	17	2	1
м. Євпаторія	161	-	6	129	16	10
м. Керч	71	-	3	24	11	33
м. Красноперекопськ	10	-	1	7	2	-
м. Саки	7	-	1	4	2	-
м. Судак	74	-	6	46	17	5
м. Феодосія	120	-	4	71	17	28
м. Ялта	191	1	22	86	64	18

Закінчення дод. 13

1	2	3	4	5	6	7
Бахчисарайський р-н	28	-	2	16	4	6
Білогірський р-н	10	-	-	3	3	4
Джанкойський р-н	14	-	-	5	1	8
Кіровський р-н	7	-	-	7	-	-
Красногвардійський р-н	36	-	4	20	7	5
Красноперекопський р-н	16	-	-	13	-	3
Ленінський р-н	24	-	1	15	5	3
Нижньогірський р-н	34	-	1	28	-	5
Первомайський р-н	15	1	-	3	4	7
Роздольненський р-н	13	-	1	8	1	3
Сакський р-н	21	-	-	8	-	13
Сімферопольський р-н	28	-	4	12	4	8
Советський р-н	14	-	1	3	1	9
Чорноморський р-н	26	-	3	13	1	9

Додаток 14

Санаторно-курортні (оздоровчі) заклади Криму

Тип закладу	Роки		
	2000 р.	2008 р.	2010 р.
	Кількість закладів (одиниць)		
Заклади тривалого перебування	519	554	551
Санаторії	125	116	115
у т. ч. дитячі	33	29	29
Санаторії для хворих на туберкульоз	21	19	18
у т. ч. для дітей	7	6	6
Пансіонати з лікуванням	21	24	26
Санаторії-профілакторії	10	5	4
Курортні поліклініки	1	1	1
Бальнеологічні лікарні, грязелікарні тощо	2	1	1
Будинки відпочинку	11	6	6
Пансіонати відпочинку	96	125	124
Бази та інші заклади відпочинку	251	274	272
Дитячі оздоровчо-санаторні позаміські заклади цілорічної дії	2	2	2
Самостійні заклади одно-, дводенного перебування	–	2	2

Додаток 15

Кількість ліжок (місць)
у санаторно-курортних (оздоровчих) закладах Криму

Тип закладу	Ліжок (місць)					
	цілорічних			у місяць максимального розгортання		
	2000 р.	2008 р.	2010 р.	2000 р.	2008 р.	2010 р.
	<i>одиниць</i>					
Заклади тривалого перебування	40 935	48 996	47 237	121 576	121 985	121 004
Санаторії	28 670	32 137	30 339	48 305	47 626	45 896
у т. ч. дитячі	7 327	7 324	6 706	13 834	13 014	12 641
Санаторії для хворих на туберкульоз	4 815	3 790	3 660	4 815	4 153	3 988
у т. ч. для дітей	1 895	1 180	1 180	1 895	1 448	1 453
Пансіонати з лікуванням	3 504	4 729	5 013	8 676	7 366	8 232
Санаторії-профілакторії	403	75	75	1 077	343	343
Курортні поліклініки	-	-	-	-	-	-
Бальнеологічні лікарні, грязелікарні тощо	-	-	-	-	-	-
Будинки відпочинку	787	540	530	1 875	1 048	1 038
Пансіонати відпочинку	4 060	6 913	6 394	25 715	28 898	28 847
Бази та інші заклади відпочинку	1 571	2 528	2 496	31 097	32 774	32 058
Дитячі оздоровчо-санаторні позаміські заклади цілорічної дії	1 940	2 074	2 390	4 831	3 930	4 590
Самостійні заклади одно-, дводенного перебування	-	-	-	-	112	112

Додаток 16
Кількість оздоровлених осіб у санаторно-курортних (оздоровчих) закладах Криму

Тип закладу	Всього оздоровлено протягом					
	тривалого часу			1-2 днів		
	2000 р.	2007/08 рр.	2009/10 рр.	2000 р.	2007/08 рр.	2009/10 рр.
Заклади тривалого перебування	769 811	1 034 362	1 044 202	12 463	35 696	36 961
Санаторії	387 225	539 268	571 501	6 498	8 677	13 363
у т. ч. дитячі	85 479	125 495	137 383	45	78	69
Санаторії для хворих на туберкульоз	29 972	47 185	48 200	82	1	-
у т. ч. для дітей	10 617	16 600	17 830	-	1	-
Пансіонати з лікуванням	65 055	83 908	94 346	115	5 224	3 157
Санаторії-профілакторії	10 062	3 201	1 454	814	29	-
Курортні поліклініки	322	649	613	-	-	-
Бальнеологічні лікарні, грязелікарні тощо	4 250	1 413	1 330	-	-	-
Будинки відпочинку	11 808	11 370	12 451	612	2 686	3 174
Пансіонати відпочинку	133 187	193 524	176 313	1 148	7 134	5 428
Бази та інші заклади відпочинку	133 023	183 620	170 738	3 276	11 946	11 839
Дитячі оздоровчо-санаторні позаміські заклади пілорічної дії	24 879	17 409	15 456	-	-	-
Самостійні заклади одно-, дводенного перебування	-	-	-	-	-	-

Додаток 17

Розподіл іноземних громадян, оздоровлених у санаторно-курортних (оздоровчих) закладах Криму (станом на кінець 2010 р.)

Район або територія міської ради	Оздоровлено протягом тривалого часу		Відпочивало протягом 1–2 днів	
	всього, осіб	загальна кількість оздоровлених, %	всього, осіб	загальна кількість оздоровлених, %
Крим	281 651	27	7 010	19
м. Сімферополь	–	–	–	–
м. Алушта	48 555	24,3	1 543	20,4
м. Євпаторія	65 273	26,3	127	23,3
м. Керч	4 271	41,1	38	1,9
м. Саки	17 845	32,5	263	65
м. Судак	20 579	39	198	26,8
м. Феодосія	16 144	34,3	993	32,4
м. Ялта	71 789	22,4	3 556	19,4
Бахчисарайський р-н	10 725	43,8	16	2
Білогірський р-н	344	57	–	–
Кіровський р-н	–	–	–	–
Ленінський р-н	4 701	46,5	101	16,5
Роздольненський р-н	1 440	12,6	108	10,9
Сакський р-н	2 518	20,8	27	24,1
Сімферопольський р-н	13 633	39,3	3	1,1
Чорноморський р-н	3 834	26,5	37	5,6

Оцінення туристичної інфраструктури Криму (у балах)

№ п/п	Район чи територія міської ради	Доступна інфраструктура			Соціальна інфраструктура			Інформація	Планова та розрахована інфраструктура			Складові туристичної інфраструктури			ІНДІВ												
		1	2	3	4	5	6		7	8	9	10	11	12		13	14										
1	Алупка-Судакський	3	2	3	3	0	3	0	3	3	3	1	1	12	3	3	3	0	6	1	3	3	1	4	29		
2	Штормовий	3	2	3	3	0	0	1	3	2	3	1	0	12	0	0	1	1	3	0	0	0	0	1	1	21	
3	Джанкойський	3	3	3	3	0	0	1	3	3	3	1	0	15	0	0	1	1	3	0	0	0	0	0	0	24	
4	Народний	3	2	3	4	0	0	1	2	2	2	1	0	10	1	0	1	0	0	3	1	1	0	0	0	2	28
5	Криворізький	3	3	3	4	0	0	1	3	2	3	1	0	12	0	0	1	1	3	0	4	0	0	0	0	1	42
6	Приморський	2	3	3	4	0	0	1	2	2	2	1	0	9	0	0	2	3	3	0	2	0	0	0	0	0	15
7	Львівський	3	2	3	5	0	1	1	2	2	2	1	1	12	0	0	1	1	3	0	4	0	0	1	3	0	48
8	Навоїнський	2	3	3	4	0	0	0	2	2	2	1	0	9	0	0	1	1	3	0	3	0	0	0	0	0	16
9	Первомайський	3	2	3	3	0	0	1	2	2	2	1	0	10	0	0	1	1	3	1	4	0	0	0	0	0	26
10	Роздольський	3	3	3	3	0	0	1	2	2	2	1	0	10	0	0	1	1	3	0	4	0	0	1	1	0	30
11	Гватчій	2	3	3	4	0	0	1	3	2	3	1	1	2	16	0	0	1	3	0	2	0	0	1	1	0	37
12	Сімферопольський	3	2	3	3	0	0	1	3	3	3	1	1	16	0	0	1	1	3	0	4	1	1	0	0	1	34
13	Світлинський	2	3	3	4	0	0	0	2	2	2	1	0	9	1	1	1	1	3	0	6	0	0	0	0	0	21
14	Чародейський	2	3	3	4	0	0	1	2	2	2	1	0	13	1	1	1	1	3	0	6	0	0	1	1	0	25
15	Алупкинський	3	3	3	3	0	1	2	3	3	3	1	5	17	2	3	1	1	3	0	8	1	3	3	1	2	44
16	Алуштинський	5	3	3	3	0	0	1	1	1	1	1	0	5	1	0	1	3	0	4	0	0	0	0	0	0	17
17	Давидовський	2	3	3	4	0	0	0	1	2	1	1	0	5	1	0	1	1	3	0	5	0	0	0	0	0	16
18	Білогірський	3	2	3	3	1	1	1	2	2	1	2	2	16	2	1	0	1	3	0	9	1	3	3	1	0	31
19	Керченський	3	2	3	4	0	1	1	2	3	3	1	1	12	3	1	1	1	3	0	7	1	1	1	2	0	31
20	Криворізький	3	3	3	3	0	0	1	3	3	3	1	0	7	3	1	1	1	0	5	8	0	0	0	0	0	18
21	Сакський	3	3	3	3	0	0	0	1	1	1	1	0	5	0	0	1	1	0	3	0	0	1	0	1	0	14
22	Сімферопольський	3	3	3	3	0	0	1	3	3	3	3	2	11	2	3	3	3	2	19	0	0	0	0	0	0	49
23	Судакський	3	3	3	3	0	0	0	1	1	1	1	1	8	1	1	1	1	3	0	6	1	0	1	1	0	26
24	Філадельфійський	3	2	3	4	0	0	1	2	2	1	1	2	14	3	1	2	1	0	13	1	2	3	1	1	0	39
25	Нижньокерченський	3	2	3	4	0	0	0	3	3	2	1	2	3	20	3	0	2	1	1	14	3	3	3	0	0	37
26	Сімферопольський	2	3	2	3	0	0	1	3	2	2	2	2	25	2	2	1	2	0	13	1	1	1	1	1	0	48

Додаток 19

Пізнавальний тур для студентів географічного факультету
ЛНУ ім. Івана Франка “Навколо Криму за 14 днів”, або
“Максимум вражень за мінімум грошей” (станом на липень 2011 р.)

ДЕНЬ	ЧАС	КОРОТКИЙ ОПИС	ВАР-ТІСТЬ (грн)
1	2	3	4
1	14:00	Потяг Львів-Сімферополь (додатковий) (вартість проїзду у два кінці зі студентським квитком)	150
2	15:30	Прибуття на Сімферопольський вокзал (пам'ятка архітектури), огляд пам'яток архітектури: Сімферопольський банк і театр ім. М. Горького	90
	17:20–19:00	Доїзд маршрутною з Сімферополя до с. Орлівка (30 грн), поселення (30 грн за усі дні перебування в цій місцевості до суми буде нараховуватися оплата ночівлі + 30 грн/день за харчування)	
3	∞	Відпочинок на пляжі “Орлівка”	60
4	8:00–8:40	Доїзд маршрутною до Севастополя, площа Ушакова (Кача-Севастополь, 10 грн)	194
	8:40–10:00	Маршрутною №6 (2 грн) доїзд до центру міста: площа Нахімова, стіна Слави, графська пристань, місток з драконами, обеліск Слави	
	10:00–13:00	Доїзд міською маршрутною №10 (2 грн) до національного заповідника “Херсонес Таврійський”(10 грн)	
	13:00–14:00	Доїзд маршрутною №4 (2 грн) до автостанції в південній частині міста, пересадка на маршрутне таксі до Балаклави (8 грн)	
	14:00–15:30	Замовлення квитків на катерну екскурсію до мису Айя (80 грн), обід, підйом до стін Генуезької фортеці	
	15:30–17:30	Катерна екскурсія: музей військових підводних човнів, гора Кінська голова, нудистський пляж “Прибережний”, дики пляжі, грот з прісною водою, купання під відвисними скелями у відкритому морі поблизу мису Айя	
18:00–20:00	Балаклава - Південна автостанція – площа Ушакова (маршрут №6) – Орлівка (20 грн)		

Продовження дод. 19

1	2	3	4
5	∞	Відпочинок на дикому пляжі за с. Піщане, що поблизу Орлівки. По дорозі: прогулянка через виноградники, огляд дачі Л. Кучми і співачки Алсу в с. Піщане, спуск глиняними сходинками з обриву заввишки 30 м	60
6	7:00–22:00	Експурсійний тур: оглядовий майданчик на Ялтинській дорозі (г. Кішка, г. Аюдаг), проїзд в тунелі під г. Дракон; Воронцовський палац; підйомник до Ай-Петринського плато; татарський обід (50 грн); підйом на шпилі Ай-Петрі; купання на Місхорському пляжі “Русалонька”, пам’ятник русалочці; Ластівчине гніздо; Фороська церква; Байдарська долина, Байдарський перевал	300
7	8:00–9:00	Проїзд маршрутним таксі Кача-Бахчисарай (14 грн)	123
	9:00–13:00	Експурсія в печерне місто Чуфут-Кале + Успенський печерний монастир (15 грн)	
	13:00–16:00	Експурсія Ханським палацом (20 грн)	
	16:00–17:00	Проїзд маршрутним таксі Бахчисарай-Кача (14 грн)	
8	∞	Відпочинок на пляжі “Орлівка”, дискотека “Зоряний берег”	60
9	∞	Відпочинок на пляжі “Орлівка”, дискотека “Зоряний берег”	60
10	7:00–19:00	Експурсійний тур: Біла Скеля (місце стоянки первісних людей), стежка Галіцина, дегустація вин в Судаку, кольорові бухти, Судацька Генуезька фортеця	310
11	10:00–12:00	Проїзд маршрутним таксі Кача-Сімферополь (30 грн)	156
	14:00–17:00	Проїзд маршрутним таксі Сімферополь-Феодосія (40 грн)	
	17:30–18:00	Проїзд маршрутним таксі Феодосія-Орджонікідзе (6 грн), поселення; вартість проживання в Орджонікідзе 50 грн/добу	
	20:00–21:00	Підйом на вершину північно-західної частини с. Орджонікідзе з метою оглянути чудовий краєвид місцевих ландшафтів, саме поселення і захід Сонця	

Закінчення дод. 19

1	2	3	4
12	8:00–14:00	Відпочинок на загальному пляжі	80
	16:00–20:00	Піша мандрівка на схід гірським узбережжям, прохід під скелею по підводній стежці, відпочинок на нудистському пляжі (за бажанням)	
13	9:00–9:30	Орджонікідзе-Феодосія (6 грн)	274
	9:30–13:00	Міні-екскурсія по Феодосії: Генуезька фортеця, фонтан Айвазовського, картинна галерея Айвазовського (40 грн) , мечеть Муфті-Джамі, церква архангелів Михайла і Гавриїла	
	13:30–14:30	Феодосія-Коктебель (10 грн)	
	14:30–16:00	Відпочинок на пляжі в Коктебелі	
	16:30–17:30	Шоу у дельфінарії (70 грн)	
	18:00–19:30	Катерна екскурсія вздовж обривистих уступів Карадагу, гора-паска, Чортів палець, загадування бажань під час перепливання через пам'ятку природи "Золоті Ворота" (60 грн)	
	19:30–20:15	Коктебель-Феодосія з пересадкою на будь-яке маршрутне таксі, що прямує в Орджонікідзе (8 грн)	
14	8:00–11:00	Прогулянка по горбогірних ландшафтах Орджонікідзе	80
	∞	Відпочинок на загальному або нудистському пляжі (за вибором)	
15	8:00–12:00	Відпочинок на загальному пляжі	76
	12:00–15:00	Підготовка до від'їзду, відвідини місцевого ринку	
	15:30–16:00	Орджонікідзе-Феодосія (6 грн)	
	16:30–19:30	Феодосія-Сімферополь (40 грн)	
	22:15	Посадка на потяг Сімферополь-Львів	
16	23:30	Прибуття до Львова
Загальна вартість пізнавально-відпочинкового туру "Навколо Криму за 14 днів" в розрахунку на 1 особу становить – 2 053 грн			
Вартість туру в розрахунку на групу 20 осіб становить – 41 060 грн			

Додаток 20

Пропоновані турагенствами тематичні маршрути Кримом,
станом на 2011 р.

Номер за пор.	Назва, опис маршруту	Вартість екскурсії дорослі/ діти, грн
1	“ Море, в гори, до хмар... ” Канатна дорога на гору Ай-Петрі (підйом і спуск) – замок Ластівчине гніздо – скеля Парус – морська прогулянка до Місхора – бронзова Русалонька і фонтан “Арзи” – старовинний Місхорський парк – пляж “Русалонька” (1 год)	296 / 216
2	“ Море, гори, хмари... ” Байдарські ворота – Фороська церква – канатна дорога на гору Ай-Петрі (підйом і спуск) – печера Триока – Ластівчине гніздо (з оглядового майданчика) – Місхорський парк – фонтан “Арзи” – “Русалонька” – відпочинок на пляжі в Місхорі	296 / 216
3	“ Кримський меридіан ”. Манул-Кале (з майданчика поблизу озера) – Каралезькі Сфинкси – урочище Великого канйону – водоспад Срібні струмени – вершина гори Ай-Петрі – спуск по канатній дорозі (за бажанням) або водоспад Учан-Су – Русалонька – фонтан “Арзи” в Місхорі – пляж “Русалонька” (1,5 год) – Ластівчине гніздо (з оглядової)	297 / 252
4	“ Крим у мініатюрі ”. Бадарські ворота – Фороська церква – Ластівчине гніздо – морська прогулянка до Ялти (30 хв) – мала Ялтинська канатна дорога – відпочинок в Ялті – Нікітський ботанічний сад – Оранжерея кактусів	236 / 191
5	“ Захоплююча подорож кримським узбережжям ”. Байдарські ворота – Фороська церква – гори Дракон і Кішка – музей Юліана Семенова – Воронцовський палац і палацовий парк – Ластівчине гніздо – підхід до замку і морська прогулянка в Місхор – Русалонька – фонтан “Арзи” в Місхорі – пляж (1,5 год)	196 / 166

Продовження дод. 20

1	2	3
6	“В гостях у казки”. Ласпінський перевал – гори Дракон і Кішка – Галявина Казок і “Королівство кривих дзеркал” – Зоопарк “Казка” – бронзова Русалонька і фонтан “Арзи” в Місхорі – відпочинок на пляжі “Русалонька” (1,5 год)	241 / 191
7	“Казки і легенди Криму”. Ласпінський перевал – гори Дракон і Кішка – Галявина Казок і Зоопарк “Казка” – Нікітський ботанічний сад – Оранжерея кактусів – відпочинок в Ялті	236 / 191
8	“У світі тварин”. Ласпінський перевал – гори Дракон і Кішка – Театр морських тварин “Акваторія” – зоопарк “Казка” – Галявина казок – відпочинок в Ялті	286 / 256
9	“Доброго дня, чудо-ослики”. Ослина ферма “Чудо-ослик” – каганя на осликах навколо Сфінксів Каралезької долини (1 год) – гора Крокодил – Страусина ферма – відпочинок у чайхані біля підніжжя Мангуп-Кале	255 / 225
10	“Чудо-ослики і таємниці печерних міст”. Мангуп-Кале (з майданчика) – печерне місто Ескі-Кермен – храм Трьох вершників – печерні храми, каземати, унікальний водозбірник (VI ст.) – ферма “Чудо-ослик” – каганя на осликах (1 год) – відпочинок у чайхані	217 / 182
11	“Казковий Крим в мініатюрі”. Гори Дракон і Кішка – Ластівчине гніздо – морська прогулянка до Ялти (30 хв) – мала Ялтинська канатна дорога – відпочинок у Ялті – Галявина казок – зоопарк “Казка”	236 / 191
<i>Палаці і парки південного берега Криму</i>		
12	“Романтика Південного берега”. Ласпінський перевал – Фороська церква – Воронцовський палац – палацовий парк – морська прогулянка від Аулупки до Ялти (1 год) – Ластівчине гніздо (огляд з моря) – Ялта (відпочинок і пляж)	256 / 201
13	“Палацове намисто Південного берега”. Ласпінський перевал – Воронцовський палац і палацовий парк – Ластівчине гніздо – Лівадійський палац – царська Хрес-товоздвиженська церква – відпочинок в Ялті	256 / 201

Продовження дод. 20

1	2	3
14	<p>“Палаці і замки Південного берега”. Ласпінський перевал – Воронцовський палац і палацовий парк – Ластівчине гніздо – морська прогулянка від Ластівчиного гнізда до Ялти (30 хв) – Ялта</p>	256 / 201
15	<p>“Два палаці: Воронцовський і Масандрівський”. Ласпінський перевал – Фороська церква – Воронцовський палац в Алушці – палацовий парк – Ластівчине гніздо (з оглядової) – Масандрівський палац – палацовий партер – Ялта (відпочинок на набережній і пляж)</p>	256 / 201
16	<p>“Царські палаці”. Ласпінський перевал – Фороська церква – Ластівчине гніздо – білий Лівадійський палац Миколи II – царська Хрестовоздвиженська церква – “Царська стежка” – Масандрівський палац Олександра III – палацовий партер – Ялта (відпочинок і пляж)</p>	256 / 201
17	<p>“Три палаці”. Ласпінський перевал – Фороська церква – Воронцовський палац (огляд фасадів, прохід на Лев’ячу терасу) – палацовий парк – Ластівчине гніздо (з оглядової) – храм Архистратига Михайла – Лівадійський палац Миколи II (огляд фасадів і палацового партеру) – царська Хрестовоздвиженська церква – Масандрівський палац Олександра III (огляд фасадів і палацового партеру) – Ялта (відпочинок і пляж)</p>	227 / 197
18	<p>“Палаці Романових”. Ласпінський перевал – Фороська церква – Ластівчине гніздо (з оглядової) – білосніжний Лівадійський палац – царська Хрестовоздвиженська церква – Масандрівський палац Олександра III (огляд фасадів і палацового партеру, оздобленого фонтанами та кам’яними сфінксами) – великокняжа маєтність “Харакс”: оригінальний палац у шотландському стилі і розкішний парк – спуск до моря на пробитому у скелі ліфті – відпочинок на чудовому пляжі</p>	242 / 204
19	<p>“Подорож у світ прекрасного” (Алушка). Ласпінський перевал – Воронцовський палац і парк – Ластівчине гніздо – Нікітський ботанічний сад – Оранжерея кактусів – Ялта</p>	236 / 191

Продовження дод. 20

1	2	3
20	<p>“Подорож у світ прекрасного” (Масандра). Ласпінський перевал – Масандрівський палац Олександра III – Ластівчине гніздо (з оглядової) – оранжерея кактусів – Нікітський ботанічний сад – відпочинок у Ялті</p>	236 / 191
21	<p>“Подорож у світ прекрасного” (Лівадія). Ласпінський перевал – Лівадійський палац – Ластівчине гніздо (з оглядової) – Нікітський ботанічний сад – оранжерея кактусів – відпочинок у Ялті</p>	236 / 191
22	<p>“Палаці вельмож та кримських ханів”. Ханський палац у Бахчисарі – плато гори Ай-Петрі (відпочинок, татарська кухня) – Ластівчине гніздо (з оглядової) – Воронцовський палац в Алушці і палацовий парк – Фороська церква (огляд з траси)</p>	287 / 257
23	<p>“Подорож по “Кримській Рів’єрі”. Ластівчине гніздо (з оглядової) – канатна дорога на гору Ай-Петрі (підйом і спуск) – печера Триока – Воронцовський палац і палацовий парк – пляж (1 год)</p>	296 / 216
24	<p>“Пейзажі Криму”. Гора Кішка – Нікітський ботанічний сад – оранжерея кактусів – Нікітська розщелина – Ластівчине гніздо (з оглядової) – підйом та спуск канатною дорогою на Ай-Петрі – печера Триока – пляж (1 год)</p>	306 / 226
25	<p>“Вершини Криму. Харакс”. Ласпінський перевал – Фороська церква – канатна дорога на гору Ай-Петрі (підйом та спуск) – печера Триока – маєток “Харакс” (палац, парк, спуск до моря на вибитому в скалі ліфті, пляж) – Ластівчине гніздо (з оглядової)</p>	296 / 216
26	<p>“Зелені скарбниці Криму”. Ласпінський перевал – гори Дракон і Кішка (огляд) – Нікітський ботанічний сад – гора Аюдаг – парк “Айвазовського” у Паргеніті – відпочинок на пляжі – загадкава Нікітська розщелина</p> <p style="text-align: right;"><i>Чарівних вин Таєриди аромат</i></p>	259 / 209
27	<p>“Це солодке слово – Масандра!” Рекомендуємо! Ласпінський перевал – Фороська церква – Масандрівський палац Олександра III – екскурсія підвалами знаменитого винзаводу “Масандра” – дегустація кращих масандрівських вин (9 вин) – відпочинок у Ялті</p>	291 / 231 (діти 12-17 рр.) / 176 (діти до 12 рр.)

Продовження од. 20

1	2	3
28	<p>“І вина царські, і царські палаци”. Фороська церква (з оглядової) – Лівадійський палац – екскурсія підвалами винзаводу “Масандра” – дегустація кращих вин (9 вин) – Ластівчине гніздо (з оглядової)</p>	291 / 231 (діти 12-17 рр.) / 176 (діти до 12 рр.)
29	<p>“Букет із Чорноморського берега”. Ласпінський перевал – Воронцовський палац і палацовий парк – дегустація кращих масандрівських вин в Алупкінських підвалах (10 вин) – відпочинок на пляжі (2 год)</p>	241 / 166
30	<p>“До винних погребів Магарача”. Ласпінський перевал – Нікітський ботанічний сад – оранжерея кактусів – відпочинок на пляжі в Нікіті – Інститут винограду і вина Магарач – екскурсія і дегустація 8 видів кращих вин</p>	246 / 201
31	<p>“Чудеса Інкермана”. Екскурсія Інкерманським заводом марочних вин – дегустація кращих взірців (10 вин) – відвідини фірмової крамниці вин заводу – переїзд з Інкерману на Графську пристань катером уздовж усієї Севастопольської бухти</p>	175 / 155 (лише з 12 років)
32	<p>“Кримська Шампань”. Балаклава – набережна, башти фортеці Чембало, Храм Дванадцяти апостолів – морська прогулянка Балаклавською бухтою з виходом у відкрите море (30 хв) – дегустація знаменитих шампанських вин заводу “Золота Балка” (7 видів шампанського) – відвідини фірмової крамниці заводу</p>	150 / 80
<i>Крим заповідний</i>		
33	<p>“Підземні палаци гори Чагирдаг”. Сімферополь – печера Мармурова (Галерея казок, Тигровий хід) – прогулянка по плато гори Чагирдаг – печера Еміне-Баір-Хосар (Північна галерея, Зал Ідолів, музичний зал Кечкемет) – Парк птахів – відпочинок в національному кафе, безкоштовна дегустація вин</p>	282 / 222
34	<p>“Дві печери: Червона і Мармурова”. Сімферополь – печера Червона – водоспад Су-Учхан – Мармурова печера (Галерея казок, Тигровий хід) – відпочинок у національному кафе з дегустацією кримських вин</p>	299 / 234

Продовження дод. 20

1	2	3
35	<p>“Дві печери: Червона і Еміне-Баір-Хосар”. Сімферополь – печера Червона (давнє святгилище, тасмнича підземна річка) – водоспад Су-Учхан – печера Еміне-Баір-Хосар (Північна галерея, Зал Ідолів, підземне озеро, музичний зал Кечкемет) – відпочинок у національному кафе, безкоштовна дегустація кримських вин</p>	299 / 234
36	<p>“Червона печера і Ханський палац”. Сімферополь – заповідне урочище Кизил-Коба – водоспад Су-Учхан – печера Червона – відпочинок в національному кафе – Бахчисарай – Ханський палац – Ханські лазні – печерний Успенський монастир</p>	269 / 199
37	<p>“Аабіринти печер і райських садів”. Сімферополь – печера Мармурова – Ангарський перевал – Долина Привидів (огляд з траси) – Алушта – г. Кастель – Паркентіт – парк “Айвазовського” – відпочинок на пляжі – повернення Південним берегом Криму</p>	297 / 247
38	<p>“Тасмниці дикої ущелини”. Мангуп-Кале (з оглядової) – Каралезькі Сфінкси (огляд) – мисливський палац князя Юсупова в Соколиному (огляд) – Великий каньйон Криму – Тисовий водоспад – Блакитне озеро – Джерело Панія – Купіль Молодості (з купанням) – водоспад Срібні струмені – відпочинок у лісовому кафе з татарською кухнею</p>	245 / 200
39	<p>“Кам’яні ідоли гори Демерджи”. Аспіньський перевал – гора Кішка – Долина Привидів гори Демерджи – унікальний Храм-Маяк у Малоріченському – водоспад Джур-Джур (добирання спеціальним транспортом) – пляж</p>	288 / 250
40	<p>“Царське полювання”. Алушта – Кримський заповідник (місяця полювання царів і тенсеків) – Романівська дорога – Форелеве господарство – Монастир Святих Косьми і Дем’яна – цілюще дж. Савлух-Су – Чучельський перевал – гора Роман-Кош – Альтанка Вітрів на г. Шаган-Кая – Грушева галявина – відпочинок у Місхорі на пляжі “Русалонька”</p>	312 / 262
41	<p>“Зоряне небо Криму”. Селище Научний – Кримська астрономічна обсерваторія – екскурсія територією в супроводі наукових співробітників – відвідини та огляд телескопів – можливість придбання світлин зоряного неба та зодіакальних сузір’їв</p>	262 / 207

Продовження дод. 20

1	2	3
	<i>Крим. давній</i>	
42	<p>“Дві столиці Кримського ханства”. Печерне місто Чуфут-Кале, перша столиця Кримського ханства – чоловічий Успенський монастир (відвідини печерного храму) – обід у східному кафе – Бахчисарай – Ханський палац (парадні зали, ханська мечеть, знаменитий Фонтан Сліз, Золотий фонтан, кімнати гарему) – Ханські лазні і ханське кладовище – безкоштовна дегустація кримських вин</p>	240 / 190
43	<p>“Печерне місто Мангуп-Кале”. Печерні монастирі Челгер і Шулдан (огляд) – екскурсія по Мангуп-Кале (колишня столиця середньовічного князівства Феодоро) – оборонні стіни і башти – Цитадель – печерні каземати – Дірявий мис – печера Баран-Коба – старовинне караїмське кладовище – відпочинок у чайхані поблизу озера</p>	212 / 177
44	<p>“Гаремні таємниці Євпаторії”. Інкерман – Бельбекська долина – пам’ятки Аль-мінської битви – Євпаторія – давні міські ворота – макет середньовічного Гезлева – єдиний у Європі монастир танцюючих деревців Текіє – караїмські кенафи – мечеть Джума-Джами – собор Святого Миколая – відпочинок на піщаному пляжі</p>	259 / 209
45	<p>“Святими місцями Інкермана”. Переїзд на катері від графської пристані Севастопольською бухтою до Інкермана – середньовічна фортеця Каламіта – Інкерманський печерний православний монастир Святого Климента</p>	105 / 85
46	<p>“Православні святині Севастополя”. Свято-Георгіївський монастир на місці Фіолент – храм Дванадцяти апостолів в Балаклаві – печерний монастир Святого Климента в Інкермані</p>	150 / 110
	<i>Скарби Кімерії (Південно-Східний Крим)</i>	
47	<p>“До берегів Нового Світу”. Сімферополь – Біла Скеля – Судак – Судацька Генуезька фортеця (потужні стіни і вежі, Консульський замок, Храм з аркадою, Дівоча башта) – мальовниче селище Новий Світ – Голіцинська стежка – Шаляпинський протг з винотькою князя Голіцина – ялівцевий гай – заповідні бухти Нового Світу (Синя, Блакитна, Зелена) – купання в одній із бухт</p>	292 / 247

Продовження дод. 20

1	2	3
48	<p>“Наволо скель Карадагу”. Сімферополь – Біла Скеля – Коктебель – захоплююча морська прогулянка вздовж Карадагу (2 год) – Золоті ворота – скелі Сфінкс, Лев, Іван-Розбійник – ущелина Гяур-Бах – прогулянка Коктебельською набережною – дім-музей М. Волошина – пляж – дегустація вин і ковзанів у Коктебелі</p> <p>“Феодосія – місто 25 століть”. Сімферополь – Біла Скеля – Старий Крим (могили О. Гріна і Ю. Друніної) – Феодосія – старий Карантин – стіни і башти генуезької фортеці Кафа – храми XIV ст. – вірменський храм і могила Айвазовського – картинна галерея Айвазовського – музей О. Гріна – прогулянка набережною, відпочинок, пляж</p>	337 / 277
49	<p>“Святі джерела Кримської землі”. Сімферополь – Свято-Троїцький жіночий монастир (мощі святителя Луки) – Топлівський жіночий монастир – храм Святої Параскеви – джерела Святої Параскеви та Святого Георгія – печера Святої Параскеви – купаль – Старий Крим – древній вірменський монастир Сурб-Харч – святі джерела Мудрості, Краси і Здоров’я</p>	257 / 227
50	<p>“Там, за перевалом”. Байдарська долина – Скельські менгіри – Скельська печера – Байдарський перевал – оглядовий майданчик відомих Байдарських воріт – Фороська церква (відвідини) – Форос – садба “чайного короля” царських часів О. Кузнецова – Фороський парк – відпочинок на пляжі (3 – 3,5 год)</p> <p>“Балаклава. Загублений світ мису Айя”. Набережна Балаклави – захоплююча прогулянка на катерах до мису Айя (2,5 год) – купання у відкритому морі – екскурсія стародавньою романтичною Балаклавною: башти генуезької фортеці Чембало, храм Дванадцяти апостолів, набережна</p>	263 / 233
51	<p>“Місто біля моря”. Морська прогулянка бухтами Севастополя з виходом у відкриті море (2 год): Артилерійська бухта – морський фасад міста – пам’ятник Затопленим кораблям – парадна Графська пристань – Південна бухта – Корабельна стора – Велика Севастопольська бухта – Михайлівська і Костянтинівська батареї – вихід у відкрите море – купання – Херсонес (вигляд з моря) – пляж Сонячний – Артилерійська бухта</p>	192 / 162
52		185 / 160
53		140 / 100

Продовження дод. 20

1	2	3
54	“В аквапарку – ввесь день” . Ласпінський перевал – Сімеіз – аквапарк Блакитна затока біля підніжжя гори Кішка (7 год) відпочинку і розваг в єдиному кримсько-му аквапарку з морською водою	380 / 285
55	Морська екскурсія на теплоході до Ялти	300 / 260
<i>Тематичні екскурсії</i>		
56	“Царський Крим” . Фороська церква (з оглядової) – Ластівчине гніздо (з оглядової) – великокняжа Ореандська церква – Лівадійський палац Миколи II – двірцева Хрестовоздвиженська церква – Царська стежка – органний концерт – Масандрівський палац Олександра III – Ялта	256 / 211
57	“Темниці палаців Місхора” . Фороська церква (з оглядової) – Юсупівський палац (з оглядової) – Голіцинський палац – Царська стежка – храм Архистратига Михаїла – палац “Кічкіне” – Ластівчине гніздо (з оглядової) – великокняжий палац “Дюльбер” – палац і парк великокняжчої маєтності “Харакс”	211 / 173
58	“Кам’яна казка Аюдагу” . Ласпінський перевал – г. Дракон – г. Кішка (огляд) – Нікітська розщелина – Гурзуф – дім-музей О. Пушкіна – морська прогулянка з Гурзуфа в Партеніг – парк санаторію “Крим”, фонтан “Прометей” – Музей шедеврів природи О. Куліша – пам’ятник Авіцені – пляж (1 год)	264 / 204
59	“Райські сади поблизу підніжжя Аюдагу” . Ласпінський перевал – г. Дракон – г. Кішка (огляд) – Гурзуф – стародавній Гурзуфський парк – знамениті фонтани “Ніч” і “Рахіль” – музей-дача Чехова – г. Аюдаг – Партеніг – унікальний парк-модерн “Парадіз” санаторію “Айвазовський” (колекція садів різних епох) – відпочинок на пляжі.	259 / 209
60	“Гурзуф і замки мису Плака” . Гори Дракон і Кішка – Ялта (набережна) – морська прогулянка з Ялти до Гурзуфа (40 хв) – Гурзуфський парк – знамениті фонтани “Ніч” і “Рахіль” – музей Чехова – мис Плака – палац княгині Гагаріної “Утєс” – княжа каплиця Олександра Невського – мавританський палац Раєвських “Карасан” – пляж	291 / 240

Продовження дод. 20

1	2	3
61	<p>“Місто-герой Севастополь”. Оглядова екскурсія Севастополем – діорама на Сапун-горі – екскурсія центром міста – панорама Севастополя – Херсонес</p>	215 / 160 (студенти) / 155 (школярі)
62	<p>“Вечірній Херсонес”. Оглядова екскурсія Севастополем – вистава на античній сцені (екскурсія по Херсонесу, Володимирський собор, вистава, пляж)</p>	175 / 160 (студенти) / 155 (діти)
63	<p>“Православні святині Севастополя”. Братське кладвище – храм-пам’ятник Святого Миколая – монастир Святого Климента (моці Святого Климента), Свято-Георгіївський монастир – храм Різдва Христового – Храм Святого Георгія – Володимирський собор у Херсонесі</p>	100 / 90
64	<p>“Вечірній Херсонес II”. Михайлівська батарея – морська прогулянка бухтами Севастополя – екскурсія центром міста – вистава у Херсонесі</p>	165 / 145
65	<p>“Незабутня Балаклава”. Монастир Святого Климента і фортеця Каламіта в Ін-кермані – фортеця Чембало в Балаклаві – морська прогулянка з купанням у відкритому морі (1 год – 50 грн) – секретна база підводних човнів – фірмові крамниці винзаводів</p>	125 / 105
66	<p>“Мальовничий Великий Каньйон Криму” (північна екскурсія Великим каньйоном). Бельбекська та Коккозька долини – Великий каньйон Криму: Тисовий каскад, Блакитне озеро, джерело Паня, Купіль Молодості, водоспад Срібні струмені – Юсупівське озеро – ущелина Ехо</p>	160 / 120
67	<p>“Ай-Петрі – візитівка Ялти”. Ласпі (оглядова) – підйом та спуск канатною дорогою на Ай-Петрі – відпочинок на плаги – шпиглі Ай-Петрі – Ластівчине гніздо (відвідини) – морська прогулянка до пляжа “Русалонька” – Фороська церква – Байдарські ворота</p>	150 / 130

Продовження дод. 20

1	2	3
68	<p>“Подорож у Малій Єрусалим”. Оглядова екскурсія Євпаторією – ворога середньовічного Кезлева – Текіє дєрвішів – вірменська церква Сурб Ніколайос – синагога Егія-Капай – караймські кенафи – мечеть Хан-Джами – Свято-Миколаївський собор</p>	150 / 130
69	<p>“Святині Східного Криму”. Сімферопольський жіночий Троїцький монастир (моці Святого Луки) – тимчасовий кафедральний собор Петра і Павла (моці Гурія) – церква Святых Костянтина і Єлени – Топлівський жіночий монастир – джерела</p>	150 / 130
70	<p>Керч. Фортеця Ені-Кале – Керченська фортеця – церква Іоана Предтечі – Мелек-Чесменський та Царський кургани – гора Митридат, руїни Пантикапею</p>	310 / 280
71	<p>Півний тур. Відвідини німецької общини Кроненталь – міні-музей традицій і побуту німецьких колоністів – дегустація чогирьох сортів живого пива</p>	240
<i>Розваги. Екстрим</i>		
72	<p>Сафарі-тур I. Оглядова екскурсія Бахчисараєм – сафарі на спецмашинах гірсько-лісовим Кримом з оглядом печерного монастиря Качі-Кальон – джерело Св. Анастасії – Качинський навіс – урочище Таш-Аір – стоянка давньої людини – відпочинок поблизу озера – обід в чайхані та дегустація кримських вин – природний SPA-салон із блакитної глини</p>	275 / 235
73	<p>Сафарі-тур II. Оглядова екскурсія Бахчисараєм – захоплююча подорож гірсько-лісовими дорогами Бельбекського каньйону на відкритих машинах – пробіг понад 30 км гірсько місцевістю – мис Куле-Бурун – середньовічна фортеця – відвідини печерного монастиря Четер-Кобазатем – купелі молодості</p>	275 / 235
74	<p>“Сафарі: місце жіночої сили”. Пробіг на машинах-сафарі по гірських дорогах – Качинський каньйон – середньовічний монастир Качі-Кальон – грандіозний природний грот – джерело Анастасії Узорішительниці – печера, що знімає “вінець безшлюбності” – криниця скидання (енергоочищення) – купіль у Срібному озері – косметичні маски – обід у чайхані</p>	310 / 280

Закінчення од. 20

1	2	3
75	“Вечірне сафари” . Підйом на машинах-сафарі на мис Куле-Бурун до середньовічної Суюренської фортеці – прохід по ущелині Хор-Хор до тисового гаю і давньої криниці – святе джерело Ай-Годор – купіль – печерний монастир Челтер-Коба – спуск у долину вечеря в чайхані	310 / 280
76	Катання на квадроциклах . Тригодинна розвага – гори, долини, дикий ліс, озеро, печерне місто, пікнік на природі	300
77	Кіні прогулянки . Прогулянка верхи в околицях Чорноріччя (1,5 год) – види на Чорлунську башту – Чорноріченський каньйон – гори (діти старші 4 років катаються на окремих конях)	235 / 220
78	Дайвінг . Трансфер до місця занурення і на зворотному шляху, інструктаж, занурення (45 хв), відпочинок	350
79	Аквапарк у Сімеїзі . Єдиний у Криму з морською водою. 17 атракціонів, 5 басейнів. Вхідні квитки – 250 / 150 (для дітей, за зростом 90–150 см)	100 / 90
90	Аквапарк “Бананова республика” . Найбільший аквапарк Криму. 25 атракціонів, 8 басейнів. Вхідні квитки – 250 / 210 (для дітей від 2 до 12 рр.)	100 / 90

Додаток 21

SWOT- аналіз турпродукту: “ТУРИЗМ У СТИЛІ ДЖИП-САФАРИ”

<p>Основою продукту є задоволення потреб осіб, які перебувають на відпочинку в Північно-східному ТР Криму. Кінцевим результатом є отримання екстремальних відчуттів і задоволення від свободи на безкраїх просторах Кримських степів</p>	
<p>Місце локалізації: Північно-східний степовий Крим</p>	
<p>Цільові сегменти ринку: фізично здорові особи</p>	
<p>СИЛЬНІ СТОРОНИ</p>	<p>СЛАБКІ СТОРОНИ</p>
<ul style="list-style-type: none">· відсутність потреби в наявності розвинутої туристичної інфраструктури· велика кількість любителів екстремальних відчуттів серед відпочиваючих у Криму· значні територіальні ресурси для розвитку цього виду туризму	<ul style="list-style-type: none">· потреба в рекламі турпродукту· непривабливість цього туристично-рекреаційного району для туристів
<p>ШАНСИ</p>	<p>ЗАГРОЗИ</p>
<ul style="list-style-type: none">· розвиток зеленого туризму в поселеннях близько яких пропонуватимуть турпродукт· розвиток готельної та ресторанної інфраструктури в місцевостях, де будуть пропонувати турпродукт· цілорічне функціонування цього виду в туризмі в районі· організування щорічних змагань та фестивалів з “джип-сафарі туризму”	<ul style="list-style-type: none">· відсутність поблизу медпунктів для надання першої медичної допомоги під час аварій· відмова інвесторів від фінансування джип-сафарі туризму

SWOT- аналіз турпродукту: "ДАЙВІНГ"

<p>Основою продукту є задоволення потреб осіб, які перебувають на відпочинку в Західному степовому Криму. Конкретним продуктом є отримання екстремальних відчуттів і естетичного задоволення від пірнання під воду</p>	
<p>Місце локалізації: Західний степовий Крим</p>	
<p>Цільові сегменти ринку: фізично здорові особи, спортсмени</p>	
<p>СИЛЬНІ СТОРОНИ</p>	<p>СЛАБКІ СТОРОНИ</p>
<ul style="list-style-type: none"> · високий рівень прибутковості турпродукту · стабільний попит туристів на цей турпродукт · відсутність бурхливого моря в літній період поблизу берегів у цьому районі 	<ul style="list-style-type: none"> · відсутність пірнальщиків – рятувальників під час занять дайвінгом · дороговизна інвентаря для дайвінгу
<p>ШАНСИ</p>	<p>ЗАГРОЗИ</p>
<ul style="list-style-type: none"> · розвиток готельної та ресторанної інфраструктури в місцях, де розвинутий дайвінг · організування дайвінг-квестів · розвиток спеціалізованої інфраструктури на базі цього виду туризму · зростання зацікавленості туристів до ТР району 	<ul style="list-style-type: none"> · небезпека втрати свідомості під час пірнання · небезпека проявів інших хвороб у дайверів під час пірнання

SWOT- аналіз турпродукту: “ВЕЛОТУРИЗМ”

<p>Основою продукту є задоволення потреб осіб, які перебувають на відпочинку в Євпаторії. Конкретним продуктом є отримання задоволення для любителів велосипедів від поїздок уздовж морського узбережжя</p>	
<p>Місце локалізації: Євпаторія</p>	
<p>Цільові сегменти ринку: особи будь-якого віку без фізичних вад</p>	
<p>СИЛЬНІ СТОРОНИ</p>	<p>СЛАБКІ СТОРОНИ</p>
<ul style="list-style-type: none">· екологічність цього виду туризму· доступність у ціновому відношенні· наявність територіальних ресурсів для організування повноцінного відпочинку	<ul style="list-style-type: none">· відсутність доріжок для велосипедистів· невелика кількість місць, де можна орендувати велосипед
<p>ШАНСИ</p>	<p>ЗАГРОЗИ</p>
<ul style="list-style-type: none">· вирішення проблем із заторами у м. Євпаторія· організування веломарафонів· організування змагань з велосипедних видів спорту	<ul style="list-style-type: none">· небезпека травмування туристів під час поїздок необлаштованими для велосипедів ділянками· небезпека виникнення ДТП за участі велосипедистів

Додаток 24

SWOT- аналіз турпродукту: “ГРЯЗЕВІ ВУЛКАНИ”

<p>Основою продукту є задоволення потреб осіб, які перебувають на відпочинку в районі Керченського півострова та Арабатської стрілки. Конкретним продуктом є отримання естетичного задоволення для любителів спостереження за природою</p>	
<p>Місце локалізації: Керченський півострів</p>	
<p>Цільові сегменти ринку: особи будь-якого віку, науковці</p>	
<p>СИЛЬНІ СТОРОНИ</p>	<p>СЛАБКІ СТОРОНИ</p>
<ul style="list-style-type: none"> · унікальність продукту на території України · лікувальні властивості грязей, які знаходяться в тій самій місцевості, що й вулкани 	<ul style="list-style-type: none"> · відсутність туристичних маршрутів, які включають спостереження за грязевими вулканами · мала кількість інформаційних матеріалів щодо цих природних об'єктів · проблеми з добиранням до місцезнаходження грязевих вулканів на громадському транспорті
<p>ШАНСИ</p>	<p>ЗАГРОЗИ</p>
<ul style="list-style-type: none"> · розвиток наукового туризму · розвиток транспортної інфраструктури · включення відвідування вулканів в екскурсійних турах Керченським півостровом · розвиток бальнеологічного туризму 	<ul style="list-style-type: none"> · засмічення території і самих вулканів при збільшенні кількості відвідувачів

SWOT- аналіз турпродукту: “ГІРСЬКИЙ ТУРИЗМ”

<p>Основою продукту є задоволення потреб осіб, які перебувають на відпочинку в межах ТР Передгірний Крим. Конкретним продуктом є отримання естетичного задоволення від перебування в гірській місцевості</p>	
<p>Місце локалізації: Передгірний Крим</p>	
<p>Цільові сегменти ринку: особи будь-якого віку з хорошим фізичним здоров'ям</p>	
<p>СИЛЬНІ СТОРОНИ</p>	<p>СЛАБКІ СТОРОНИ</p>
<ul style="list-style-type: none">· екологічність цього виду туризму· пропаганда здорового способу життя	<ul style="list-style-type: none">· відсутність розгалуженої мережі туристичних маршрутів гірським Кримом· відсутність маркування туристичних шляхів
<p>ШАНСИ</p>	<p>ЗАГРОЗИ</p>
<ul style="list-style-type: none">· побудова екологічних пунктів уздовж туристичних маршрутів· розроблення нових туристичних маршрутів· розвиток району як центру гірського туризму в Криму	<ul style="list-style-type: none">· засмічення гір сміттям· летальні випадки серед туристів під час перебування поблизу обривів або їхнього подолання

SWOT- аналіз турпродукту: "ЯХТІНГ"

<p>Основою продукту є задоволення потреб осіб, які перебувають на відпочинку в межах ТР Південний берег Криму. Конкретним продуктом є отримання естетичного задоволення від морських круїзів на яхтах</p>	
<p>Місце локалізації: Південний берег Криму</p>	
<p>Цільові сегменти ринку: особи будь-якого віку, в яких не проявляється морська хвороба</p>	
<p>СИЛЬНІ СТОРОНИ</p>	<p>СЛАБКІ СТОРОНИ</p>
<ul style="list-style-type: none"> · прибутковість цього виду туризму · постійний наплив туристів у район 	<ul style="list-style-type: none"> · дороговизна турпродукту для туристів з невисокими прибутками · забруднення прибережних вод у місцях відчалування яхт · необлаштованість великої кількості яхт засобами для порятунку потопуючих
<p>ШАНСИ</p>	<p>ЗАГРОЗИ</p>
<ul style="list-style-type: none"> · організування вечірок на яхтах · організування виставок яхт · розвиток району як центру яхтінгу у Криму 	<ul style="list-style-type: none"> · загроза випадання пасажирів за борт із яхт; відсутність необхідної кількості засобів для порятунку потопуючих

Додаток 27

SWOT- аналіз турпродукту: “НАТУРАЛІСТИЧНИЙ ТУРИЗМ”

<p>Основою продукту є задоволення потреб осіб, які перебувають на відпочинку в межах ТР Південно-східний берег Криму. Конкретним продуктом є отримання задоволення від єднання з природою для туристів-натуралістів</p>	
<p>Місце локалізації: Південно-східний берег Криму</p>	
<p>Цільові сегменти ринку: особи будь-якого віку</p>	
<p>СИЛЬНІ СТОРОНИ</p>	<p>СЛАБКІ СТОРОНИ</p>
<ul style="list-style-type: none">· наявність великої кількості нудистських пляжів у районі· щорічне збільшення туристів бажаних відпочивати на нудистських пляжах у цьому районі	<ul style="list-style-type: none">· відсутність санвузлів та смітників на нудистських пляжах· відсутність охорони для туристів, які відпочивають на нудистських пляжах· поширення наркотиків серед певного контингенту туристів, які відпочивають на нудистських пляжах
<p>ШАНСИ</p>	<p>ЗАГРОЗИ</p>
<ul style="list-style-type: none">· облаштування санвузлів та оснащення смітниками нудистських пляжів· організування охорони на нудистських пляжах	<ul style="list-style-type: none">· загроза засмічення диких пляжів· загроза захворіти небезпечними хворобами під час випадкового статевого контакту з наркоманами

Наукове видання

**ЛАБІНСЬКА Галина
ШИВАЛА Юрій**

**ТУРИЗМ У КРИМУ:
сучасний стан, територіальна
диференціація, проблеми
та перспективи розвитку**

Монографія

Редактор *Людмила Макітринська*
Технічний редактор *Світлана Сенік*
Коректор *Юлія Глиняна, Юліанна Бурка*
Комп'ютерне верстання *Наталії Лобач, Наталії Буряк*

Формат 60×90/16. Умовн. друк. арк. 16,4. Тираж 300 прим.
Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Видруковано у книжковій друкарні “Коло”,
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Львівська обл., 82100

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 498 від 20.06.2001 р.